

4997

891.99.092 Cu 98b

p - 35

997

1835 - 1888

Portrait

Հրատարակութիւն
ՐԱՖՖԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻԶ ՅԱՆՉՆԱԺՈՂՈՎԻ

ՐԱՖՖԻ

(ՅԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ)

== ԿԵԱՆՔԸ ==
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅՈՒԱԾ
ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ
(1835 - 1937)

PRINTED IN FRANCE

Փ Ա Ր Ի Զ
1937

891.99.092 Բաթի

Բ-35

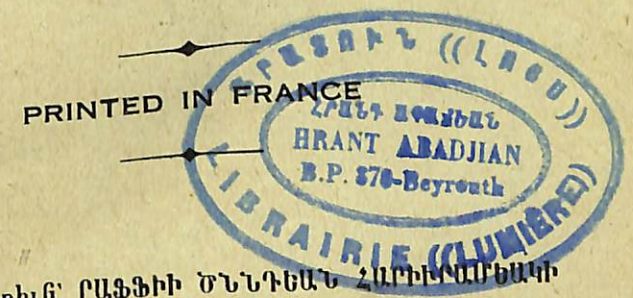
Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

(ՅԱԿՈԲ ՄԵԼԻԲ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ)

== ԿԵԱՆՔԸ ==
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅՈՒԱԾ
ԾՆԵԴԵԱՆ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ
(1 8 3 5 - 1 9 3 7)

Հրատարակութիւն ԲԱՖԳԻԻ ԾՆԵԴԵԱՆ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻԶ ՅԱՆԶՆԱԺՈՂՈՎԻ

Փ Ա Ր Ի Զ
1937

4997

4997

24 JUL 2013

71.481

ԲԱՅՅԻ
(1835 - 1937)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Բաֆֆիի ծննդեան Հարիւրամեակի յորեկանը տօնելու համար, վեց ամիս առաջ Փարիզի մէջ կազմուած Յանձնաժողովս, քանի մը նիստերու մէջ այդ ծրագրի գործադրութեան մանրամասնութեանց վրայ խորհրդակցելէ եւ կարգ մը որոշումներ տալէ յետոյ, այդ որոշումները բանաձեւեց հետեւեալ կոչին մէջ, զոր ղրկեց բովանդակ հայ մամուլին եւ զոր կ'արտատպենք այստեղ:

ԿՈՉ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Մեր ազգային մեծ վիպասան Բաֆֆիի Ծննդեան Հարիւրամեակի Յորեկեան Յանձնաժողովս, որ վերջերս ընտրուեցաւ «Համագային» Ընկերութեան Փարիզի Կեդր. վարչութեան հրաւերով գումարուած հաւաքոյթի մը մէջ, որուն մասնակցեցան փարիզահայ մշակութային, հայրենակցական եւ մարդասիրական զանազան մարմիններու ներկայացուցիչներ, գլխաւոր հայ քերթերու խմբագիրներ եւ յայտնի մտաւորական անձնավորութիւններ, որոշեց, ըստ այդ հաւաքոյթի մէջ արտայայտուած միահամուռ բաղանջին, Փարիզի մէջ սարքել՝ ներկայ տարւոյն ընթացքին՝ Բաֆֆիի Ծննդեան Հարիւրամեակի յորեկեան մեծաշուք հանդէս մը՝ պատուելու համար Սամուէլի եւ Կայծերու անմահ հեղինակին գործն ու յիշատակը:

Հանդէսը տեղի պիտի ունենայ յառաջիկայ Հոկտեմբեր 31ի Կիրակի օրը կէսօրէն յետոյ ժամը 2էն 6, «Mutualité»-ի մեծ սրահին մէջ որ արդէն վարձուած է, և Յանձնաժողովս ամէն ջանք պիտի քափէ որպէսզի հանդէսին յայտագիրը տօնախմբուելիք մեծ դէմքին արժանի փայլ ու նոխարին ունենայ, քէ՛ր ի պատիւ Բաֆֆիի գեներալներով եւ քէ՛ր գեղարուեստական բաժինով մը ուր Բաֆֆիի գեղեցիկ էջերը արտասանուին եւ իր երգի վերածուած բանաստեղծութիւններէն ռմանք՝ հայ երաժշտութեան եւ ֆնաքերգութեան այլ ընտիր կտորներու հետ՝ արտասանուին, երգուին կամ նուագուին տաղանդաւոր հայ արուեստագէտներու կողմէ:

Յանձնաժողովս կը հրաւիրէ Մարսէլի, Լիոնի եւ ֆրանսական այլ ֆաղափներու հայ գաղութները, որ յառաջիկայ սեպտեմբեր եւ հոկտեմբեր ամիսներուն սարքեն նմանօրինակ հանդէսներ, որոնց կազմակերպումին մենք սիրով պիտի բերենք մեր բարոյական աջակցութիւնը, երբ այդ ֆաղափներուն մէջ Բաֆֆիի Ծննդեան Հարիւրամեակի տեղական Կարգադիր Մասնախումբեր կազմուին եւ դիմեն մեզի:

Յանձնաժողովս նոյն հրապարակային կոչը կ'ուղղէ նաեւ Սփիւռքի բոլոր հայ գաղութներուն, որպէսզի անոնք եւս կազմեն նոյն գրական մեծ յոբելեանի տեղական կազմակերպիչ յանձնաժողովներ եւ յառաջիկայ սեպտեմբեր եւ հոկտեմբեր ամիսներուն սարքեն նոյն ձեւով հանդէսներ տօնելու համար յիշատակը հայ Մշակոյթի փառքերէն մէկուն, որ կը պատկանի բովանդակ Հայութեան:

Յանձնաժողովս որոշած է նաեւ հրատարակել, հանդէսէն առաջ, հատոր մը, կազմուած այս առթիւ յատկապէս գրուած յոդուածներով գոր խումբ մը հայ ծանօթ գրողներ — որոնց դիմում պիտի կատարուի քիչ օրէն, — պիտի գրեն Բաֆֆիի կեանքին ու գործին վրայ: Այդ հատորին տպագրութեան ծախքերը պիտի աւանդուին Ֆրանսայի եւ այլ երկիրներու մէջ տեղի ունենալիք հանդէսներու մուտքի հասոյթէն շահ մնացած գումարներով, որոնք պէտք է կեդրոնական Փարիզի նախաձեռնարկ կազմակերպիչ Յանձնաժողովիս մօտ:

Յանձնաժողովս իր անդամներուն մէկ մասով կազմած է իւրաքանչեւ Մասնախումբ մը եւ անոր յանձնած է այդ հատորի ձեռագիրներուն համախմբման եւ հրատարակման գործը. իր անդամներուն մէկ ուրիշ մասովն ալ կազմած է Եւրամտական Մասնախումբ մը Փարիզի յոբելեանական հանդէսին կազմակերպման ինչպէս եւ հատորին հրատարակման նիւթական հոգատարութիւնն անոր յանձնելով: Երկու մասնախումբերը պիտի աշխատին, Յոբելեանական լիակատար Յանձնաժողովին հաւանութեան ենթարկելով իրենց գործառնութիւնները:

Բաց ի հանդէսներու գուտ հասոյթով գոյացած գումարներէն որ պիտի յատկացուին հատորին հրատարակման, Յանձնաժողովիս կողմէ շնորհակալութեամբ պիտի ընդունուին նաեւ հանդէսներէն առաջ, անհատական նուէրներ նոյն նպատակին համար: Բոլոր գումարները պէտք է դրկուին, գանձապահ *Տիգրան Խան Ներսէսեանի*, 17, Rue Cadet, Paris (9°): Հատորին հրատարակումէն յետոյ, Յանձնաժողովս գեկոյց մը պիտի դրկէ հայ մամուլին իր հաշուետւութիւնը ներկայացնելու համար: Բաֆֆիի նուիրումը հատորին

հրատարակման բոլոր ծախսերը հանելէ յետոյ, մնացած գումարները պիտի յատկացուին գրական մրցանակի մը, Բաֆֆիի անունով, որուն մանրամասնութիւնները պիտի յայտարարենք իր առեւին:

Յանձնաժողովիս անդամներն են.

Նախագահ Ա. Զօպանեան, Հիմնադիր տնօրէն Անահիտ Հանդէսի Դեր-Նախագահ Վ. Եարնանեան, Նախագահ «Համագգային»-ի Ընդհ. Քարտուղար Մկրտիչ Պարսամեան, Հիմն. տնօրէն Կեանքի Գանձապահ Տիգրան Խան Ներսէսեան [Եւ Արուստ ամսագրի Հայր Վ. Յովհաննէսեան, *անդամ Միւլթարեան Միաբանութեան Տ. Լ. Քինյ. Տ. Արսլանեան*
Տիկին Մարի Կիւլպէնկեան
Տիկին Տիրուհի Միսաքեան, Նախագահուհի Հ. Կապոյտ Խաչի Օր. Գագաքեան, Քարտուղարուհի Փարիզի Հայ Երիտ. Ակումբի Օր. Զ. Գալֆայեան, Հայ Օրիորդաց Միութ. Հ. Բ. Ը. Մ. — Ի փրոֆ. Ն. Ադոնց
Գ. Աքմանեան (Սեմա), Խմբագիր Մշակոյթ պարբերականի Լ. Աշնեան, «Արծիւ» Երիտ. Միութիւն
Վ. Անդրէասեան, Հ. Մ. Ը. Մ. — Սկսուողներ
Բժ. Ա. Ասլան
Հ. Բալուեան, Խմբագիր Զուարթնոց տարեգիրքի
Տ. Բաղդասարեան, Հայ Կամ. եւ Մարտիկներու Միութիւն
Լ. Բաշալեան
Ռ. Բերքերեան
Դաւիթ Բէկ
Բժ. Հ. Զարդարեան, Հայ Գրողներու Ընկերակցութիւն
Վ. Էլմանեան, Հայ Ազատ Արուեստագէտներ
Վ. Էսմէրեան
Ռ. Թադէոսեան, Նախկին Պատ. Հայ Սպաներու Միութիւն
Շ. Թիւրպեան, ատենապետ Հայ Ուս. Միութեան
Բժ. Վ. Թորգոմեան
Ա. Խանէտանեան, Զաւահաս Որ. Միութիւն
Ա. Խատիսեան
Տ. Կամսարական
Լ. Կիւմիւշկերտան, Հ. Բ. Ը. Միութեան Ներկայացուցիչ
Ա. Հանքմեան
Ա. Ճիւնպիւշեան, Խմբագիր Ապագայ շարաթաթերթի
Մ. Մալումեան, Ազատ. Ընկ. Փարիզի Հայոց
Ղ. Մելոյեան
Շ. Միսաքեան, Հիմնադիր տնօրէն Յառաջ օրաթերթի

Պ. Մուրատեան, Հայ Երիտ. Միութիւն

Եր. Յարութիւնեան

Շ. Նարդունի, Խմբագիր Հայ Բոյժի եւ Երկունքի

Ս. Պողոսեան, Խմբագիր Արագած Հարաթաթերթի

Ա. Շահխաթունի

Հրանտ Սամուէլ

Սիփան – Կոմիտաս Երգչախումբ

Ս. Վրացեան, Հիմնադիր անօրէն Վէմ հանդէսի

Ք. Ֆարշեան, Հայ Արիներ

Այս կոչին սլատասխանեցին արդէն շատ մը հայ գաղութներ, կազմելով տեղական Կարգադիր Մասնախումբեր, նոյն յորելեանը իւրաքանչիւրն իր քաղաքին մէջ տօնելու համար:

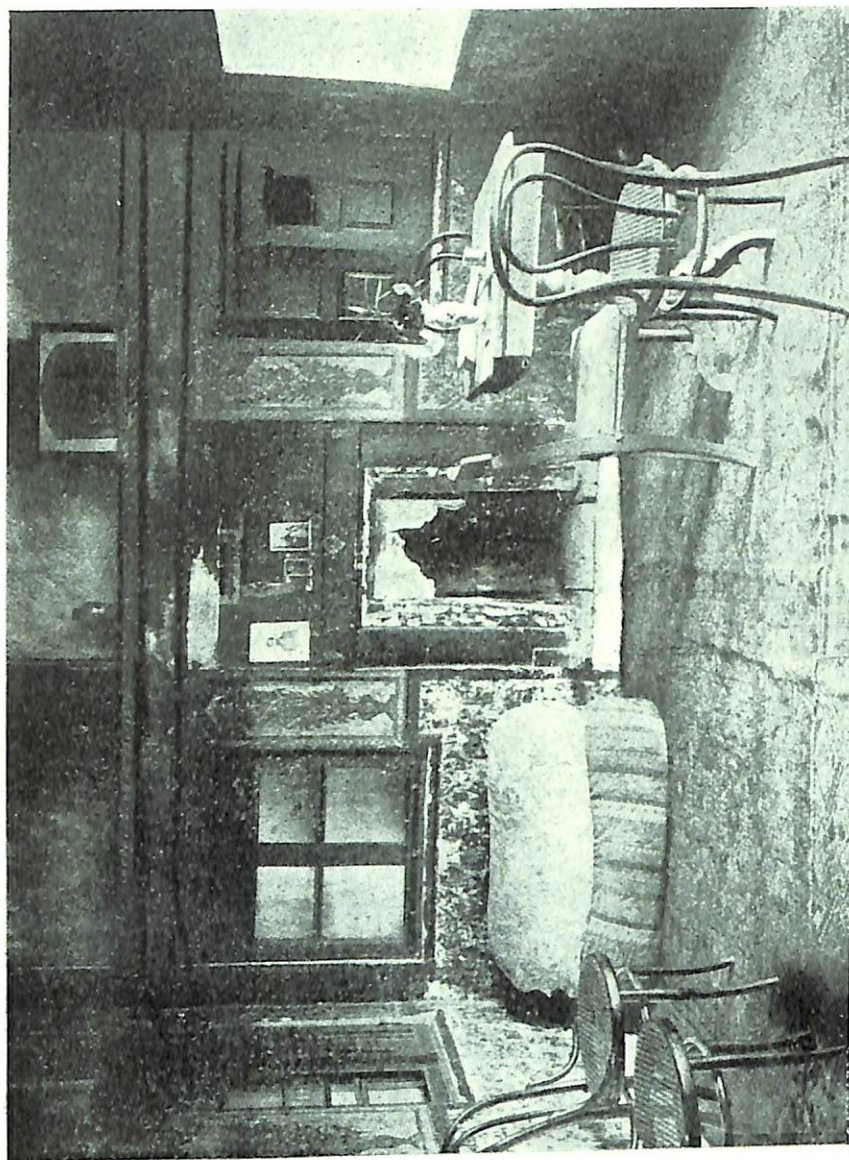
Խմբագրական Մասնախումբը, զոր Կեդրոնական Յանձնաժողովը իր անդամներու մէկ մասովը կազմեց, իրեն յանձնուած գործը կատարեց՝ հարկ եղած դիմումներն ընելով եւ այժմ ահա, Փարիզի համար իբր յորելեան տօնակատարութեան թուական որոշուած Հոկտեմբեր 31էն առաջ, ի լոյս կ'ընծայէ ներկայ հատորը, ուր կենդանի գրողներու կողմէ Բաֆֆիի կեանքին ու գործին նուիրուած էջերուն միացուցած է նաեւ քանի մը հանգուցեալ յայտնի գրողներու Բաֆֆիի մասին աւելի կամ նուազ հեռաւոր անցեալի մը մէջ յայտնուած կարծիքները:

Կեդրոնական Կազմակերպիչ Յանձնաժողովը եւ Խմբագրական Մասնախումբը իրենց շնորհակալութիւնները կը յայտնեն մեր բոլոր այն գրողներուն որ փութացին իրենց մասնակցութիւնը բերել այս հաւաքածուին, եւ բոլոր այն անձերուն, որոնք իրենց նիւթական աջակցութիւնը չխնայեցին այս հատորին հրատարակութեան առթիւ:

Կը ցաւինք ըսելու, որ ստիպուած ենք ներկայ հատորը լոյս ընծայել իր ներկայ բովանդակութեամբ, հակառակ մեր նախատեսած ծրագրին, որովհետեւ կարգ մը գրողներ հետեւանք չտուին մեր խնդրանքին, եւ ուրիշներ ալ չկրցին իրենց խոստացած աշխատութիւնները հասցնել ճիշդ ատենին:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԽՈՒՄԲ

Մկրտիչ Պարսամեան, ընդհ. քարտուղար Ս. Վրացեան, նախագահ
Եւ անդամներ՝ Փրոֆ. Ն. Ադունց, Հ. Բալուեան, Լ. Բաշայեան, Ռ. Բերբերեան, Բժ. Վ. Թորգոմեան, Բժ. Հ. Զարդարեան, Ղ. Մելոյեան, Շ. Միսաքեան, Հայր Վ. Յովհաննէսեան, Տ. Կամսարական,
Ա. Զօպանեան, Հր. Սամուէլ

ՅԱՐՈՂԱՅԻ ՊԱՐԿԵՐԱՆԻ ՄԱՐԿԵՐԱՆԻ ՎԵՐՈՒՄ

ՐԱՖՖԻ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

ԾՆՈՂՔԸ

Յակոբ Մելիք – Յակոբեանց, գրական ծածկանունով Րաֆֆի, ծնած է 1835ին Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառի Հայաքնակ Փայաշուկ գիւղը:

« Սալմաստը, կը գրէր Րաֆֆի, բռնում է Ուրմիոյ ծովակի աւերամեան ափերը, եւ չըջապատուած լեռների ալիքաւոր բարձրութեամբ, կազմում է մի գեղեցիկ, բոլորակ հովիտ, որ ոռոգւում է Սօլայ գետով: Այդ գետը Սալմաստայ Նեղոսն է, որի բազմաթիւ ճիւղերի վրայ, մինը միւսի մօտ, չարված են մեծ եւ փոքրիկ գիւղեր, որոնց գեղեցիկ երեւոյթը ամենեւին չի համապատասխանում աղքատ բնակիչների անմիթար վիճակին»: *)

Հայրը, Մելիք Միրզա – բէկ պարկեշտ վաճառական մը ըլլալով, լաւ համբաւ ունէր Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի, Թաւրիզի եւ Թիֆլիսի մէջ: Իր գիւղի ժողովական Մելիքն էր: Մելիքեան այդ իրաւունքը իրենց ընտանիքին կը պատկանէր երկար տարիներէ ի վեր, եւ երկու եղբայրներ, Մելիք Միրզա – բէկ եւ Մելիք – Սարգիս, կարգով կը վարէին այդ պաշտօնը:

Մելիք Միրզա – բէկի ընտանիքը կը կազմէին անոր կինը, ինը աղջիկները եւ չորս մանչեր, որոնց մեծը Յակոբն էր, ապագայ գրողը, Րաֆֆին:

Րաֆֆիի հայրը շատ համակրելի, գեղեցիկ ձիրքերով օժտուած, նահապետական անձնաւորութիւն մըն էր: Հակառակ իր ունեցած մտաւորական համեստ պաշարին, կը սիրէր ուսումն ու կրթութիւնը: Ինչ որ տեսնէր Թիֆլիսի մէջ, իր ճամբորդութիւններու ընթացքին, Սալմաստ վերադարձին, նոյնը կը գործադրէր Սալմաստի մէջ:

Մելիք Միրզա – բէկ շատ հիւրասէր էր: Անոր տունը բաց էր ամենուն առջեւ: Երբ Խրիմեան Հայրիկ 1861ին Ատրպատական այցե-

*) Կայծեր, Ա. հատոր, Բ. տպգր., Թիֆլիս, 1893, էջ 23:

լեց եւ հասաւ Սալմաստ, անոր տան մէջ հիւրասիրութեցաւ: Ունէր բազմաթիւ կաթնտու կենդանիներ, եւ ձիեր: Կը մշակէր իր արտերը, պարտէզները եւ կը բանեցնէր իր ջրաղացները: Թէ՛ պարզ գիւղացի մըն էր, արօրն ու մաճը գործածող, եւ թէ՛ վաճառական: Անոր տունը հաշտարար դատարան էր, ուր կը լուծուէին գիւղական վէճերը:

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Նոյնքան կենդանի են Բաֆֆլի մանկական յիշատակներէն այն մասերը, որոնք կը նկարագրեն Տէր Թողիկի մանկավարժական դը-րուժեան միջնադարեան սոսկումներն ու պատիժները:

Ահաւասիկ նկարագրութիւնը այն սենեակին, ուր ապրած եւ աշխատած է ապագայ մեծ գրագէտը.—

Նոյնքան համեստ ու չափաւոր էր Բաֆֆիի Թիֆլիսի բնակարանը, որուն յիշատակութիւնը կը պարտինք պոլսեցի ճամբորդի մը: Ահաւասիկ այդ տողերը. —

« Սենսակը փոքր է, դրեթէ մենաստանի մը խուցը: Գարնանայիս տերեւները չորս կողմէն պատելով պաշարելով զայն, մթնշաղ լուսով մը կը գրգանուէն:

« Ոճը մարդն է», ըսեր են հեղինակներու համար, ուրիշներ ալ դիտել տուեր են թէ «կարասիքը մարդն է»: Ինչպէս կարասիք այնպէս ալ հեղինակ: Բաֆֆիի սենեակին մէջ աչքերդ որ կողմն ալ որ ժուռ կ'ածես, կը զգաս թէ տանտէրը գեղեցիկին սիրողն է ու միանգամայն գեղեցիկին ճաշակը ունեցող»:

*) Կաթեր, Ա. հատոր, Բ. տպգր., 1893 թիֆլիս, էջ 66:

1841ին Թիֆլիս երթալուն՝ հայրը Բաֆֆին հետը կը տանի եւ կը դնէ Բէլախեանի դպրոցը, որ քաղաքին մէջ լաւ համբաւ ունէր։ Քանի մը տարի հոն սորվելէ յետոյ, 1852ին կը մտնէ արքունի միջնակարգ վարժարանը երբ 18 — 19 տարեկան պատանի մըն էր։ Գիտութիւններու նախնական պաշար մը կ'ամբարէ հոն։ Ամէնէն աւելի կը սիրէ փաւստոս Բիւզանդացին իրրեւ պատմարան։ Շնորհիւ Մխիթարեան Միաբանութիւններու թարգմանութիւններուն, կը ծանօթանայ Հոմերոսի, Վիրգիլիոսի, Միլտոնի, Ֆէնէլոնի, Սոփոկլէսի, Վ. Հիւկոյի եւ Շիլլէրի։ Կ'ընտելանայ ռուսերէնի, որուն շնորհիւ, ռուսական հարուստ գրականութիւնը իրեն մատչելի կը դառնայ։ Կը կարդայ Թէնի դասախօսութիւնները գեղարուեստի մասին, ինչպէս նաեւ Շէքսպիրի քանի մը թատերախաղերը։ Դժբախտաբար չի կրնար աւելի երկար շարունակել միջնակարգ վարժարանի դասընթացը։ 1856ին կը դառնայ իր ծննդավայրը, Սալմաստ, որովհետեւ հայրը ծեր եւ եղբայրներն ալ անչափահաս ըլլալուն հետեւանքով, իրենց առեւտրական գործերը վարիչի մը կը կարօտէին։

Այդ թուականին, հօրը ստիպման տակ, առանց աւարտելու միջնակարգ վարժարանը, կը հեռանայ, ու գործել կը սկսի թէ՛ իրրեւ առեւտրական եւ թէ՛ իրրեւ թղթակից, դրելով Հայ թերթերու, եւ հաւաքելով բազմաթիւ նիւթեր ապագայ երկասիրութիւններուն համար։ Կը կազմէ ճոխ գրադարան մը։ Կը փորձէ ազդել հանրային հաստատութիւններու վրայ, ծրագրիներ պատրաստելով։

ԵՐԱՋՆԵՐՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Եւ սակայն անոր անհանգիստ հոգին կ'երազէր Թրքահայաստանը։ 1857ին, հաղիւ 22 տարեկան, Սալմաստէն Մուշի Ս. Կարապետի վանքը ուխտի գնացողներուն կ'ընկերանայ։ Իրրեւ առեւտրական կ'անցնի Թուրք — Պարսիկ սահմանէն, քանի մը հայաբնակ դիւղեր ու վանքեր կը տեսնէ, կ'երթայ Վան եւ Այդեհոտան, կ'այցելէ Վարազայ վանքը, ուր Խրիմեան Հայրիկ կը գործէր, Ախթամարի վանքը եւ Վանայ լճին եզերքը նստած, առաջին անգամ ըլլալով իր քնարը կը թըրթոցնէ «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ, ի՞նչու լռում ես» չա՛տ ծանօթ հայրենասիրական յուզիչ երգը։ Կը հասնի Տարօն, կը տեսնէ Մուշի Դաշտը, Ս. Կարապետը եւ ուխտաւորներու մեծ բազմութիւնը։ Այս վիպական ու ազգագրական չա՛տ նիւթեր։ Ամէն մէկ քայլին կը հանդիպի հայրենի տեսարաններու, աւերակ վանքերու, հնօրեայ բերդերու, եւ Երազներու աշխարհը կը ներկայանայ իրեն չօչափելի կերպով։

պով, մատնուած թշուառութեան եւ բռնութեան։ Ծանօթութիւններու մեծ պաշարով մը Բաֆֆի կը վերադառնայ այսպէս Սալմաստ, ապագայ մեծ կարեւորութիւններու համար։

Աւելի վերջերը, 1881 Մայիս 26ին, Վերին — Աղուլեցի Մելքոն Գասպարեան փանեանցին գրուած նամակէ մը կ'իմանանք որ Բաֆֆի ջերմ փափաք տածած է Կ. Պոլսոյ վրայով դէպի հայկական միւս գաւառները ճամբորդել։ Բան մը որ անկարելի եղած է զանազան պատճառներով։ Քանի մը տողեր ահաւասիկ յիշուած այդ նամակէն.

« Ես դե՛ռ անցեալ տարի (1880), Յունիս ամսի սկզբին պատրաստվեցայ Կ. Պոլիս գնալու, որ այնտեղից անցնեմ Հայաստան, բայց մի քանի արգելքներ, որոնց մէջ զլխաւոր տեղը բռնում էր նիւթական միջոցների պակասութիւնը, թողեցին իմ ցանկութիւնը անկատար։ Այժմ, եթէ իրաւ, կայ մի դուժար, որ կամենում են Հայաստանի ճանապարհորդութեան համար դործ դնել, ես մեծ ուրախութեամբ յանձն կ'առնեմ այդ ճանապարհորդութիւնը, հետեւեալ պայմաններով. — առաջին, իմ ճանապարհորդութիւնը կը տեւէ հինգ ամիս. այդ հինգ ամսվայ համար ծախք կը պահանջեմ հազար ռուբլի, երկրորդ, որ ամենազլխաւորն է, չի պիտի տարածայնվի, թէ ես դրնում եմ Հայաստան։ Ես պիտի աշխատեմ, որքան կարելի է իմ ճանապարհորդութիւնը գաղտնի պահել։ Պատճառները, առանց իմ ասելու, Դուք կը հասկանաք։ Չեղ յայտնի է, թէ ինչ հալածանք կայ Տաճկաստանում այն անձանց դէմ, որոնք աշխատում են Հայոց դործի համար, որ Թիւրքաց Հայաստան գնալը հէնց սկզբից հռչակվի, անկարելի է որ Թիւրքաց կառավարութիւնը ուշադրութիւն չը դարձնի»։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

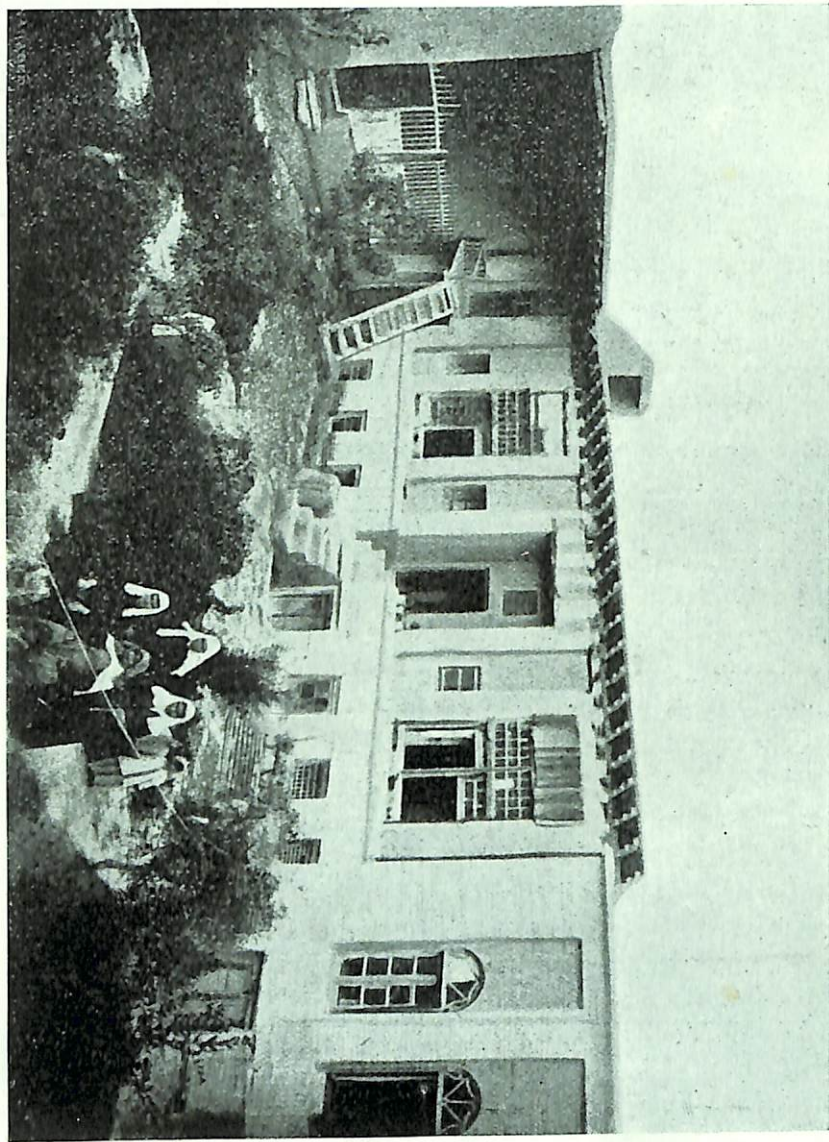
Բաֆֆիի գրական գործունէութիւնը կը սկսի 1858ին եւ կը տեւէ մինչեւ 1888, ուրեմն երեսնամեայ շրջան մը։ 1858ին է որ կը գրէ իր առաջին ճամբորդական տպաւորութիւնները «Հիւսիսափայլ»ին եւ «Արծուի Վասպուրականի»ին մէջ։ Այդ տպաւորութիւններէն մէկուն վերնագիրն էր «Աղթամարայ վանքը»։

1873 — 74 լոյս կը տեսնեն երկու ժողովածուներ, «Փունջ» վերնագրով, որոնց մէջ գետեղուած էին Բաֆֆիի առաջին ոտանաւորները եւ պատմուածքները։ Անշուշտ այն ատենները իր գրչի վաստակով չէր կրնար ապրիլ տակաւին, ստիպուած էր ապրուստի ուրիշ աղբիւր մըն ալ փնտռել։ Եւ 1874ին իրրեւ ուսուցիչ կ'երթայ Թաւրիզ, բայց չկարողանալով ապրիլ իր պաշտօնակիցներուն հետ, կը ստիպուի հեռանալ անկէ եւ 1875ին կը տեղափոխուի Վերին — Աղուլեհ, ուր

դարձեալ իբրեւ ուսուցիչ: Հոն ալ չի կրնար երկար մնալ, որովհետեւ դպրոցին շուրջ պայքար կար եւ այդ օրերուն էր, որ կը զուգագիւլէր «Մեղու Հայաստանի» բացած պայքարը իր դէմ: Այս թերթը կ'իրթէն տարուած քննադատութիւններ կ'ընէր, եւ սակայն ամէնէն առաջ տուժողը ինք եղաւ, կորսնցուց իր ժողովրդականութիւնը, եւ փոխանակ ամէն օր լոյս տեսնելու, չաբաթը երկու անգամ միայն լոյս կը տեսնէր:

Վերին — Ադուլիսէն Թիֆլիս վերադառնալով, հայկական սարսափներու աղղեցութեան տակ, երբ տակաւին նոր վերջացած էր թուրքո — ռուս պատերազմը, գրեց Զալալէդդինը, որ նախաքայլը եղաւ նմանօրինակ վէպերուն (1884): Բաֆֆի իսկ վկայութեամբ իր ամենագեղեցիկ աշխատութիւններէն մէկն է այս վէպը, զոր խումբ մը երիտասարդներ կը փախաբնէին քանի մը հազար օրինակ տպագրել եւ ցրուել տալ թրքահայաստանի Հայերուն մէջ: Այս վէպը թրքա-քահայերուն կրած նեղութիւններուն վրայ գրած էր: Շէյխ Զալալէդդինի արշաւանքներէն ու կոտորածներէն առնուած պատկեր մըն էր: Խումբ մը երիտասարդներ, Սահրատի առաջնորդութեամբ Բիւրտե-րու դէմ ելած էին եւ օգնութեան կը հասնէին հոն ուր աւարառու-թիւն կար եւ կոտորած: Առաջին այս վէպէն յետոյ էր, որ Բաֆֆին գտաւ զբաղէտի կոչումը, եւ իրարու ետեւէ լոյս ընծայեց Ոսկի Ափա-ղաղը (1882), Խեմքը (1880), Գաւիթ Բէկը (1882): 1884ին, Արծրու-նիի հետ գծուելով, Բաֆֆին աշխատակցիլ սկսաւ «Արձագանք»ին, ուր հրատարակեց, Ղաթիբ Մշեցիին, Խազ — Փուշ, Սամուէլ, մինչեւ 1888 թուականները: Այս երկու թերթերէն դատ, Բաֆֆի իր աշխա-տակցութիւնը կը բերէր նաեւ «Հիւսիսստիայ»ին, «Փորձ»ին եւ «Աղ-բիւր» պարբերական թերթերուն: Զուգընթացաբար իր վէպերը առանձին հատորներու մէջ կ'ամփոփուէին:

Բաֆֆիի գրական գործունէութեան առաջին շրջանը կարելի է նկատել 1860 — 1878 տարիները: Այդ շրջանին մէջ գրած է հետեւեալ պատկերները, պատմուածքները եւ ուղեւորական տպւորութիւնները. «Աղթամարայ վանքը», տպուած «Հիւսիսստիայ»ի մէջ: «Ուղե-ւորութիւններ»ը կուտան նկարագրական, բնական տեսարաններ եւ հայ ժողովուրդին վիճակը, կրած հալածանքներն ու թշուառութիւն-ները: «Սովը» պարսկական կեանքէ առնուած իրավէպ մըն է: «Կու-սագրութիւն»ը նմանապէս, ուր զոհը կը ներկայանայ նշանուած հայ աղջիկ մը: «Մի օրավար հող», պատկեր մըն է, ուր երեւան կուգայ աղջիկ մը: «Մի օրավար հող», պատկեր մըն է, ուր երեւան կուգայ աղջիկ մը: Հայերու նկատմամբ խաներու ցոյց տուած կամայականութիւնը: «Գեղեցիկ վարդիկ» գրեթէ նոյն ձեւի պատմուածք մըն է: «Անբախտ Հռիփսիմէ»ն ցոյց կուտայ պարսկական բանտերու մէջ տիրող ան-տանելի կարգերը: Բաֆֆի կը նկարագրէ նաեւ Պարսիկներու թըշ-

ւառ կեանքը՝ «Խազ - Փուշ» եւ «Հարէմ» պատմութեանը մէջ։ Իսկ «Ղարիբ Մշեցի» Պոլսոյ Հայ բեռնակիրներու կեանքէն առնուած է, տպուած՝ «Արձագանք»-ի մէջ։ «Ուստեալ Միանձնուհի», «Անմեղ վաճառք» եւ «Տնային փեսայ» կը ցոլացնեն Թիֆլիսեցիներու բարքերը։ Առաջին վէպերէն մէկն ալ կարելի է նկատել «Ջահրումա-ր»ը (գրուած 1871ին), որ լոյս տեսած է հեղինակին մահէն յետոյ։

Երկրորդ շրջանին է, Թուրքո - ռուսական պատերազմէն յետոյ, որ Բաֆֆին կը ձեռնարկէ ընդարձակ վէպերու, տիրանալով գրական մեծ համբաւի եւ ժողովրդականութեան։

«Խենթը» լոյս կը տեսնէ 1880ին։ Նիւթը առնուած է Թուրքո - ռուս պատերազմի դէպքերէն։ Պայազլիտ քաղաքի մէջ ռուս բերդապահ զինուորները պաշարուած էին եւ յուսահատ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին։ Հայ կամաւոր կտրիճի մը անձնութիւնը պաշարուած քաղաքն ու զօրքը կը փրկէ։ Այդ կտրիճն է որ ինքզինքը խենթ ձեւացնելով՝ պաշարող Թուրք բանակէն կ'անցնի, կը փութայ Ռուսաց բանակի Երեւանեան բաժնի հրամանատար Արշակ Տէր Ղուկասօֆ զօրապետի քով, ուր իսկոյն օգնութեան կը հասնի եւ կ'ազատէ քաղաքը։ Այս վերջին հրատարակութիւնը անօրինակ յաջողութիւն մը ունեցաւ։ Պոլսէն Թէրզեան անունով երիտասարդ մը «Խենթը» եւ «Ջալալէդդինը» ֆրանսերէնի թարգմանելու արտօնութիւն խնդրեց։ Իսկ Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան բժիշկը՝ Թամազեանը «Խենթը» ողբերգութեան վերածելէ յետոյ, անոր ֆրանսերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւնները եւրոպական քանի մը նշանաւոր քաղաքներու մէջ ներկայացնելու դիտաւորութիւնը կը յայտնէր։

«Խենթ»էն յետոյ լոյս կ'ընծայէ «Դաւիթ Բէկ»ը, Ա. հատորը 1881ին եւ Բ. հատորը 1882ին, պատմական վէպ մը, ժողովրդապահ, հայրենասիրական՝ որքան նախորդ երկու վէպերը։ Այս վէպին նիւթը կը կազմեն 1722ին Ղարաբաղի մէջ տեղի ունեցող քաղաքական անցքերը, որոնց հերոսը կը ներկայանայ սիւնեցի հերոսը՝ Դաւիթ Բէկ։ Այս վէպը գրելու համար, հերոսին մասին գրուած պատմական տեղեկութիւններով չբաւականանալով, Բաֆֆին կը պտըտի Սիւնեաց երկիրը, կը հաւաքէ բազմաթիւ աւանդութիւններ, եւ Մեղիքներու սերունդներէն քանի մը ծերունիներու բերնէն կ'առնէ շատ վկայութիւններ։

«Աղբիւր» հանդէսին մէջ լոյս կ'ընծայէ Պարոյր Հայկազմը, որուն Բ. տպագրութիւնը կ'երեւի 1895ին։

Պատմական աշխատութիւն մըն է «Խամսայի Մելիքութիւնները» (1882), որով երեւան կը հանուի նորագոյն Հայ պատմութեան ամբողջ շրջան մը, հետաքրքրական մանրամասնութիւններով։ Ղարաբաղի հինգ Մէլիքութիւններուն պատմութիւնն է։ Նախապէս «Մշա-

կ»ի մէջ կը տպուէր: Գրաքննութիւնը կարգ մը մասեր կը հանէ: Երբ գրքի վերածել կ'ուզուէր, նոյն գրաքննութիւնը կրկին դժուարութիւն կը հանէ գրքին ազատ միտքերուն դէմ: Բաֆֆի կարծիքով, այս գիրքը իր բոլոր գիրքերուն պակշտ կը համարուի, որովհետեւ ատով կը կենդանանայ շատոնց կորսուած եւ մոռցուած պատմութիւն մը: Այդ գիրքով կ'ապացուցուի, թէ հայկական իշխանութիւնը կը շարունակուի մինչեւ 19-րդ դարը: Ժողովուրդը սակայն, իր ժամանակին գիրքը սուղ կը գտնէ: Բան մը որ հեղինակին մեծ ցաւ կը պատճառէ: Աւելորդ է ըսել, թէ այս երկին համար ալ, Բաֆֆի ճամբորդներ է, նիւթեր հաւաքներ է, իր առողջութիւնը եւ դրամը վատնէր է, նման պատմութիւն մը լոյս ընծայելու համար:

«Սաղազողի Յիշատակարանը» չորս մասերով լոյս կը տեսնէ 1883ին: Իր խոստովանութեան համաձայն այս երկը գրած է Էօթէն Սիւրի «Թափառական Հրեայ»ի ազդեցութեան տակ: Սաղազողներուն կեդրոնը Սալմաստ գաւառի Սաւրա գիւղն էր: Ասոնք սովորութիւն ունէին լքել տուն ու տեղ, թափառել Հայաստանի խորերը, քահանայ ձեւանալ, Երուսաղէմի ուխտաւոր, շահագործել տգէտներու մոլեռանդութիւնը, խաբելով դրամ շահելու համար: Գլխաւոր դէմքը Քաւոր Պետրոսն է: Վառ գոյներով կը նկարագրէ Բաֆֆի իր հերոսին բարոյական պատկերը. — «Սաղազողը հասարակութեան բոլոր ծաւրերի մէջ մտնում է եւ ելնում... մի գարշելի տիպ է, աւերած, փչացած, անբարոյացած հրէշ... ծերի քով նա բարեպաշտ է, երկիւղած քրիստոնեայ. խաչագողը չափազանց առաձգական է եւ դիւրաթեք, նա ամէն կաղապարի մէջ մտնում է եւ ամէն տեսակ ձեւեր ընդունում... գիտէ կեղծել, խաբել... բայց երբ բախտը դաւաճանում է նրան — բանտը իր պապենական օթեւանն է»:

«Ոսկի Աքաղաղը» (1882) ապրած կեանքէ առնուած վէպ մըն է: Հայ վաճառականի մը, վաշխառու Մասիսեանի տիպարն է, որուն իտէալն է դրամը միայն:

«Կայծեր»ը երկու հատորներէ բաղկացած ընդարձակ վէպերէն մէկն է (Ա. հատորը լոյս տեսած 1883ին, իսկ երկրորդը՝ 1887ին): Իր մահէն յետոյ, 1890ին լոյս կը տեսնէ նաեւ «Կայծեր»ու Գ. Մասը, իբրեւ յաւելում: Վէպի հերոսներն են Փարհատ, Կարօ, Սադօ, Ասլան եւ Որսորդ Ալօ: Առաջին չորսը ընկերներ էին Տէր Թողիկի դուրոցին մէջ: Իսկ վերջինը՝ Ռշտունեաց երկրէն էր, բուն անունով Մելիք Միսաք, որուն պարտականութիւնը կ'ըլլայ այս պատանիներէն պատրաստել ապագայ գործիչներ: Որսորդ Ալօի ծրագրին էր յեղափոխական շարժում առաջ բերել Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Երկրորդ հատորին առաջին գլուխները ճամբորդութեան մանրամասնութիւններ կը ներկայացնեն դէպի Վասպուրական եւ Տարօն, լեցուն հե-

տաքերական ծանօթութիւններով: Այս ընդարձակ վէպը իր վիպական գործողութիւններուն հետ, մեզի կուտայ անակնկալներ, առասպելական դէմքեր, դէպքեր ու պատահարներ:

Իր կենդանութեանը լոյս ընծայած վերջին պատմական մեծ վէպն է «Սամուէլ»ը, որուն նիւթը առնուած է Դ. դարու Հայոց պատմութենէն: Նկարագրուած է Մեհրութանի ազգուրաց գործունէութիւնը եւ աւերները Հայաստանի մէջ Պարսից Շապուհի օրով: Կը պատկերացունեն քաղաքական բոլոր դէպքերը, որոնք տեղի կ'ունենան Արշակ Բ. ի մահէն յետոյ մինչեւ Պապի թագաւորութիւնը: Պատմական այս մեծ վէպին մասին յառաջաբանին մէջ հետեւեալը գրի առած է Բաֆֆի. «Վաղուց իմ մտածութիւնների առարկան էր դարձել, խրախուսելով այն դադափարով, թէ ո'րքան մեծ կրթողական ազդեցութիւն ունի պատմական վէպը ընթերցողի համար, երբ նա տեսնում է իւր նախնեաց մեծագործութիւնները եւ աշխատում է հետեւել նրանց առաքինութիւններին, աշխատում է հեռու պահել իրան նրանց կատարած սխալներից. այդ միտքը քաջալերեց ինձ»:

Բաֆֆի գրական գործունէութիւնը այս ինքնագիր հեղինակութիւններով չի սահմանափակուիր, ունի նաեւ քանի մը թարգմանութիւններ, ինչպէս «Կայէնի կտակը» (1884), «Ղարաբաղի աստղադէտը» (1882):

Կենսագրական գրուածքներ են. «Մի քանի դժեր Ուրմեան Հայրիկի կեանքից», «Միւրգա Մեղրում Սան, Հայազգի լիազօր դեսպան Պարսից», «Վրաց իշխանազն Ալեքսանդրի կեանքը Պարսկաստանում», «Փրիզովսի, Պարսից մեծ բանաստեղծ»: Ժողովրդային ուսումնասիրութիւններ են՝ «Հայ կինը եւ Հայ երիտասարդութիւնը» (1870), «Քրդեր, քրդական միութիւն»: Ուղեւորական նկարագրութիւններ են՝ «Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհներում»: Փիլիսոփայական գրուածք մըն է՝ «Մարդը գոյութեան կուռի մէջ»: Ունի քննադատական յօդուածներ ալ, «Թիւրքիայի Հայոց վիճակը», «Ինչ կապ կայ մեր եւ Թիւրքիոյ Հայերի մէջ», Կարծիքներ՝ Սեդրաքեանցի «Քնար Մշեցոյ» ժողովրդական երգերու հաւաքածոյին եւ Բարխուդարեանց Մակար Վ. ի «Գաղանիք Ղարաբաղի» թարգմանութեան վրայ: Գրած է նաեւ Թիֆլիսի վաճառականներու կեանքէն՝ «Մինը այսպէս, միւսն այնպէս»: Իսկ Սալբին, ձեռագիր երեք մեծադիր հատորներէ բաղկացած, վէպ մըն է, մասամբ լոյս տեսած: Գրուած է 1863ին, Պարսկահայերու կեանքէն: Ասոնցմէ զատ անտիպ ձգուած կան նաեւ հետեւեալ աշխատութիւնները: Խլվիկ, վէպ Պարսկահայերու եւ Ռուսահայերու կեանքէն, Ճանապարհորդութիւններ, 5 հատոր, Ուղեւորութիւն Պարսկաստանում 50 նա-

մակներ, որոնց 24ը հրատարակուած են «Մշակ»-ի 1872 եւ 1873 տարիներուն մէջ, 26-ը կը մնան անտիպ: «Թիֆլիսից մինչեւ Ազու- լիս», որուն մէկ մասը միայն տպուած է Փարս-ի մէջ, 1876ին:

ԴԱՌՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԶՐԿԱՆՔԻ ՕՐԵՐ

Երբ հօրը առեւտրական գործերը հետզհետէ կը խանգարուին, իր հակառակորդները անարգար միջոցներու դիմելով, զայն սնանկ կը հռչակեն: Բաֆֆի պարտքերու մէջ կը խեղդուի: Բաղմանդամ ընտանիքի մը պէտքերուն հազիւ կը հասնի: Դառնութեան եւ զբո- կանքի օրերը կը հալածեն զինքը եւ նիւթական անհնարին տառա- պանքներ կ'ապրի: Ամուսնացած եւ զաւակներու հայր էր, իր վրայ ունենալով նաեւ մօր եւ ինը քոյրերու ամբողջ հոգը. — «Դիւրին է ասել, կ'ըսէր առիթով մը, կից, երկու զաւակ, պառաւ մայր, չքա- տը եղբայրներ, ինը քոյր, ինը չքաւոր քոյրեր...»: Ահաւասիկ ողբերգութիւնը, որ ճակատագրական կը դառնայ Բաֆֆիի հա- մար: Խօսքը կրկին իրեն տանք, յիշելով հոս 1872ին գրի առած հե- տեւեալ խիստ յատկանշական տողերը, որոնք սարսուռ կը մղեն մեր հոգիին մէջ. — «Ինչո՞ւ թագցնեմ, ես այն աստիճան հացի կա- րօտ մնացի Թիֆլիսում, որ օրուայ կարիքն ինձ ստիպեց մի հասա- րակ գործակատարի պաշտօն ընդունել մի մագաղինում, այն էլ ոչ թէ խսկական գործակատարի, այլ պարզապէս տուգանչու աշակեր- տի պաշտօն մի չնչին ոռձիկով: Օրվայ հացս գտնելու համար յանձն առայ ստորնութիւնը: Մագաղինում պատրաստի հագուստներ էինք վաճառում, ես շորերը հագցնում էի յաճախորդներին, քղանցքնե- րից բռնելով, քաշքշելով յարմարցնում էի եւ սուտ գովաբանու- թիւններ էի անում, որ մուշգարուն ձեռքիցս չփախցնեմ»: *)

Կարծէք թէ կէս դարէ աւելի ժամանակաշրջան մը չէ անցած հայ կեանքին վրայէն: Այն ողբերգութիւնը զոր կ'ապրի այսօր հայ գրագէտը, բաժինն է եղեր մեր մշակոյթի մեծ վարպետներուն, ո- րոնց շարքին նաեւ՝ Բաֆֆի: Հետեւեալ տողերը, գրուած՝ 2 Յուն- ուար 1882ին, շատ պերճախօս վկայութիւն մը կը կազմեն հայ ժո- դովուրդին, հայ գրքին, գրականութեան ու հեղինակին վերաբեր- մամբ:

« Զը գիտեմ, Զեդ ուղարկված հատորները վաճառվեցա՞ն, թէ ոչ: Երեւակայեցէք, ես այդ գրքից միայն 600 օրինակ եմ տպել տը- ւել, եւ մեր բոլոր հայաբնակ քաղաքներում փոքր ի շատէ ուղար-

*) Պատկեր Բաֆֆիի կեանքից, Աւագ Խան Աւթանդիլեանց, Աղեքսանդրապոլ, տպ. Ա. Մ. Մալխասեան, 1904, էջ 90 - 91:

կել եմ, բայց դեռ ոչ մի տեղից փող չեմ ստացել: Իսկ գովասանա- կան դարտակ նամակներ շատ եմ ստանում, թէ հետաքրքրութեամբ կարդում են, անհամբերութեամբ սպասում են միւս հատորների լոյս տեսնելուն, եւայլն... բայց միւս հատորները ի՞նչ միջոցներով պի- տի լոյս տեսնեն, — դրա վրա ոչ ոք չէ մտածում»:

Հարուստների ոմանք, որոնք ձեռնարկներ են Բաֆֆիի մէկ կամ միւս վէպերու հրատարակութեան, հազիւ թէ վեհանձն գտնուած են դէպի հեղինակը: Բաֆֆի արդար դառնութեամբ կը գրէր իր նամակներէն մէկուն մէջ.

« Բայց այսպիսի բարերարութիւն ես իմ հայրենակիցների կող- մից չեմ սպասում... »:

Ունինք վկայութիւն մըն ալ, որ ցոյց կուտայ թէ Բաֆֆի դառ- նութեան օրեր անցընելով, մահէն յետոյ ուրիշ բան չի ձգեր իր հա- րադատներուն, բայց եթէ երեսնամեայ տքնութեան արդիւնք իր եր- կերը:

Ահաւոր է սակայն Ս. Պալասանեանի մէկ վկայութիւնը. «Թէեւ շատ չքաւոր ընտանիքներ տեսել է իր կեանքում, բայց ա'յս աստի- ճան աղքատութիւն հայ գրողի տանը երբեք չի տեսել: Հանգուց- եալի մարմինը լուանալուց յետոյ ուղեցել են մաքուր շապիկ հագ- ցնել, քայց տանը մաքուր շապիկ չի գտնուել»:

Այսպիսի դժբախտ պայմաններու մէջ է, որ Բաֆֆիի որբերը, հօր մահէն յետոյ, իրենց մօրը օրապահիկը ճարելու համար, կը ստիպուին լրագիր ծախել Թիֆլիսի փողոցներուն մէջ...:

ԲԱՖՖԻ ԵՒ ՄՇԱԿ

Նիւթական այս անձկութիւններուն մէջ է որ կը ծանօթանայ Գրիգոր Արծրունիին հետ, — Երկրորդ ճակատագրական անկիւնա- դարձը Բաֆֆիի կեանքին: «Մշակ»-ի աշխատակցութիւնը որոշ փո- փոխութիւն կը մտցնէ անոր կեանքին մէջ: 1871ին է, որ Գրիգոր Արծրունի իր թերթին արտօնութիւնը կը ստանայ: Այդ օրէն սկը- սած բախտը կը ժպտի Բաֆֆիին, «Մշակ»-ի խմբագրատունը կը դառնայ միեւնոյն ատեն ժողովատեղի: Բաֆֆի մէկն էր հոն յա- ճախողներէն: Կը մասնակցէր մտքերու փոխանակութեանց եւ վի- ճաբանութիւններուն: Ակնարկելով այդ օրերուն, Բաֆֆի կը գրէր. «Եթէ ես ունեցել եմ իմ կեանքում մի քանի ոսկի բոլբոլներ, — դը- րանք պատկանում են այն ժամանակին: Ժողովների մէջ ոգեւոր- ւած եւ բորբոքւած վիճաբանութիւնները տեսում էին շատ անգամ մինչեւ գիշերուայ ժամը երկուսը»:

«Մշակ»-ի մէջ կը սկսի գրել Պարսկաստանի նամակները եւ ա-

ռաջին անգամ ըլլալով կը գործածէ Բաֆֆի եւ Մեյիֆադէ ծածկանունները: Ոչ միայն գրական, գեղարուեստական էջեր կը ստորագրէ, այլ նաեւ պատմական, հրապարակագրական եւ քննադատական նիւթեր, առնուած մեծ մասով Պարսկահայերու եւ Թրքահայերու կեանքէն, որուն մօտէն ծանօթ էր:

«Մշակ»ի աշխատակցութիւնը կը տեւէ մինչեւ 1884: Գրիգոր Արծրունի կը խրախուսէ, կը քաջալերէ Բաֆֆին եւ փոխադարձաբար, Բաֆֆին ալ, շնորհիւ իր աշխատակցութեան, ընթերցողներուն մեծ թիւ մը կը կապէ «Մշակ»ի:

ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Կեանքին վերջին տարիները մտաւորական յոգնութիւնը, բազմապիսի ընտանիքի հոգերը եւ ապագայի անորոշ վիճակը խորապէս կ'ազդեն Բաֆֆիի առողջութեան վրայ: Շատ յատկանշական է հայ պառակի մը մէկ վկայութիւնը: Բաֆֆիի բնակարանին դէմը կը բնակէր այդ կինը: Շատ անգամ գիշերուան խաղաղութեան մէջ, ճրագի աղօտ լոյսին տակ տքնող այս խորհրդաւոր մարդուն մասին կը պատմէր համեստ՝ եւ սակայն հետեւեալ պերճախօս բառերով՝ «Այդ մարդը քան ու հանգիստ չունի, միշտ գրում է եւ արտաւում»:

Ճիզիբապէս քայքայուած էր Հայ ժողովուրդին մեծ ստեղծագործողը: Տակաւին 1882 թուին, յոռետես էր իր առողջութեան մասին: Մեկըն Գասպարեանին ուղղած նամակի մը (7 Հոկտ.) մէջ մէկ փափաք կը յայտնէ, եւ ինքզինքը երջանիկ պիտի համարէ, եթէ իր բոլոր հեղինակութիւնները տալուած տեսնէ քանի կենդանի է: «Առողջութիւնս արդէն սկսել է քայքայւել, կուրծքիս հիւանդութիւնը այս աշուն աւելի սաստկացած է, կենսական ուժերս օր ըստ օրէ սպառուում են... ճանապարհորդութիւնը բաւական կազդուրում է ինձ, բայց այս ամառ որքան ցանկացայ դէպի Վանի կողմերը գնալ, չկարողացայ. պատճառները կարող էք նախագուշակել...»:

Մահէն երկու շաբաթ առաջ, 3 Ապրիլ 1888ին, թոքերու բորբոքումով կը հիւանդանայ: Սաստիկ ջերմ կ'ունենայ, առանց կարելորութիւն տալու: Երեք օր յետոյ միայն, բժշկապետ Տէր - Գրիգորեան այցելութեան կուգայ, եւ կը հաստատէ, որ հիւանդին ունեցածը հասարակ դող է, այլ ալ թոքի բորբոքում իր երկրորդ շրջանին մէջ: Խորհրդակցութեան համար կը հրաւիրուի նաեւ բժշկապետ Գասպարեանը: Բորբոքումը սակայն կը տարածուի աջ թոքի ստորին մասերուն մէջ: Տասն օրի չափ անկողին մնալէ վերջ,

բաւական կազդուրուած, տան մէջ կը պտտի, իր ա'յնքան սիրած ծաղիկները կը ջրէ, եւ հանգիստ կերպով կը խօսի բժիշկին հետ: Այլեւս ամէն օրուան բժշկական այցելութեան պէտք չի տեսներ: Բժիշկը կը խոստանայ Զատիկի երկուշաբթի օրը դալ, պատուիրելով սակայն ուտելու եւ խմելու մէջ զգոյշ ըլլալ եւ մանաւանդ չը մսիլ: Հակառակ այս կարգադրութեան, բժշկապետը Զատիկի առաւօտուն շնորհաւորական այցելութեան կուգայ Բաֆֆի: Զարմանքէն կ'ապշի ու կը մնայ. Բաֆֆի հիւանդ պառկեր էր, ուշքը կորսնցուցած, լեզուն կապուած, անկապ հնչիւններ միայն կ'արտաբերէր: Սաստիկ ջերմի մէջ էր, գիշերը ուղեղէն կաթուածահար եղեր էր, ալ ձեռքն ու ալ ոտքը անդամաւոր՝ չէր կրնար շարժել: Երկու բժիշկներ անմիջապէս խորհրդակցութիւն մը կը կատարեն: Ամէն փորձ եւ օգնութիւն ի դուր կ'անցնի: Անդուգական վիպասանը, 53 տարեկան հասակին մէջ, աչքերը կը փակէ ընդ միշտ Զատիկի կիրակի կէս գիշերին, երկուշաբթի լուսնալու օրը, կէս գիշերը տասը վայրկեան անցած, 1888 Ապրիլ 25ին:

Յաջորդ օրն իսկ Թիֆլիսի հայ մտաւորականներէն խումբ մը յանձնաժողով մը կը կազմեն՝ տաղանդաւոր հեղինակին թաղման կարգադրութիւնը եւ պատրաստութիւնները տեսնելու համար:

Հանդուցեալին պարսկաստանցի հայրենակիցները կ'ուզեն յանձն առնել Բաֆֆիի թաղման ծախսերը, բայց այրի տիկին Բաֆֆի կը մերժէ այդ օգնութիւնը, յայտնելով որ հայ գրողը պէտք է թաղուի իր գրական աշխատութեամբ վաստկած դրամով:

Ոչ միայն Թիֆլիսի, այլ նաեւ դաւառներուն մէջ, վիպասանին մահը ընդհանուր խօսակցութեան ու ցաւակցութեան տեղի կուտայ: Մասնաւորաբար բանուորներու եւ արհեստաւորներու շրջանակներուն մէջ: Ամէն կողմէ հեռագիրներ կը տեղան, թաղման ներկայ ըլլալու, պսակներ դնելու համար, եւ ներկայացուցիչներ կը նշանակուին: Բաֆֆիի պակասը զգալի դառնալ կը սկսի իր մահէն յետոյ:

ԹԱՂՈՒՄԸ

Բաֆֆիի թաղումը կը կատարուի 1888 Ապրիլ 29ին: Ժամանակակից թերթեր, մասնաւորաբար «Մշակ», լեցուն են մանրամասնութիւններով:

Առտուընէ անձրեւ կը տեղար: Կարծես բնութիւնն ալ հայ ժողովուրդի տխուր տրամադրութեան հետ ներդաշնակ կ'երթար: Նօվօ - Օրլովսկայա փողոցին մէջ, ուր կը գտնուէր Բաֆֆիի բնակարանը, առտուան ժամը 9էն սկսած մեծ բազմութիւն մը հաւաքուած էր: Թե-

մին առաջնորդը եւ Թիֆլիսի Հայոց ամբողջ հոգեւորականութիւնը կը սպասէին հանգուցեալին բնակարանը, մարմինը յաւիտենական բնակարանը առաջնորդելու համար: Դա՛գաղը տունէն դուրս հանեցին Գ. Արծրունի եւ իր հակառակորդները՝ Արզար Յովհաննիսեան, Պետրոս Սիմոնեանց եւ Սպանդարեան:

Դա՛գաղին վրայ դրուած էին Մշակի խմբագրութեան զրկած պըսակը թարմ ծաղիկներէ հիւսուած եւ երկու պսակներ՝ Բաֆֆի ընտանիքէն: Չնայելով տեղացող անձրեւին, տեսարանը հանգիստաւոր էր: Բազմութեան կէսը կը կազմէին իգական սեռի ներկայացուցիչներ: Երկու սգակառքեր բեռնաւորուած էին գոյնզգոյն ծաղիկներէ կազմուած պսակներով: Ի նշան սուգի՝ յուզարկաւորութեան գնացքին երկու կողմը գտնուող խանութները փակուած էին: Մայր Եկեղեցիին մէջ աւագ քահանայ Տէր Ստեփան Տէր Ստեփանեանց սըրտաշարժ դամբանական մը կը խօսի, որուն մէջ կը ներթողէ հանգուցեալին բնաւորութիւնը: Բակին մէջ կը խօսի Համբարձում Առաքելեան, Սիմէոն Հախումեան կը կարգայ ոտանաւոր մը, Տիկ. Մամիկոնեան – Զօպանեան կը խօսի հայ կանանց կողմէ: Դա՛գաղը մինչեւ եկեղեցի ու այնտեղէն մինչեւ Խօջիվանքի գերեզմանատունը կը տարուի ուսերու վրայ:

Մինչեւ գերեզմաննոց հասնիլը, Հաւլարարի կամուրջը անցնելուն պէս, Ժողովուրդին աչքերուն առջեւ կը պարզուի հետեւեալ տեսարանը: Մանրավաճառները իրենց խանութները փակել էին եւ փողոցի մէկ կողմէն միւս կողմը կախել էին ծաղիկներու եւ տերեւներու պսակներ, որոնք կը կազմէին հանգուցեալին անուան սկզբնատառերը կրող գեղեցիկ կամարներ: Փողոցին մէջ դրուած էին ճերմակ ծաղիկներով սեղաններ, որոնց վրայ տեղաւորուած էին վառուած մոմեր եւ ծխացող խնկամաններ:

Գերեզմանատան մէջ, բաց գերեզմանի վրայ ծաղիկներէ կամար շինուած էր, որուն վրայ դրուած էին Բաֆֆի երկերուն անունները: Պսակներուն թիւը կը հասնէր ութսունի: Այդտեղ դամբանական կը խօսին Խ. Մարումեան (Է. Ակնունի), հայ արհեստաւորներու եւ բանուորներու կողմէն, Եաղուպեան Պետերրուրդի հայ ուսանողներուն կողմէն, Տիգրան Նազարեանց հայ գրողներու կողմէն: Կարգացուցան նաեւ երկու դամբանականներ՝ գործակատարներու կողմէն:

Թաղման արարողութիւնը կը վերջանայ Ժամը 4ին կէսօրէն յետոյ:

Մարմինը կ'ամփոփուի Թիֆլիսի Խօջիվանքի գերեզմանատան մէջ:

ԲԱՖՖԻԻ ՄԱՅՐԸ

Բաղմաթիւ պսակներու շարքին մէջ կը նշմարուէին հետեւեալները. — Փորձի եւ Արձագանքի խմբագրութիւնները, Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութիւնը, Բաֆֆիի բարեկամները, Թիֆլիսի ռուս օրիորդներ, Հայուհեաց Ընկերութիւն, Բարեգործական Ընկերութիւն, Բաֆֆիի հայրենակից վաճառականները, Մշակի խմբագրութիւն, Ղարաբաղի երիտասարդները, Աղբիւրի խմբագրութիւն, եւայլն, եւայլն:

Վրաց մամուլի կողմէն Իվերիայի խմբագիրը պսակ մը դրած էր Հայոց վիպասանի դազադին վրայ եւ իր լրագրին քանի մը թիւերուն մէջ ամբողջ սիւնակներ նուիրեր էր Բաֆֆիին, նկարագրելով անոր կեանքը, նշանակութիւնը Հայերու համար, ծանրանալով անոր գրուածքներու արժէքին վրայ:

Տեղական ռուս մամուլն ալ յարգանքով կը վերաբերի դէպի Բաֆֆիի անունը եւ մահը, հակառակ այն բանին, որ ռուս կառավարութիւնը ատենին արգելած էր Բաֆֆիի գրական գործունէութեան 25-ամեայ յորելեանի տօնակատարութիւնը:

ՄԱՀԻՆ ՅԵՏՈՅ

Համադգային սուգի օր մը կ'ըլլայ Բաֆֆիի թաղման օրը: Թիֆլիսի բոլոր հայերէն թերթերը սեւ շրջանակներով լոյս կը տեսնեն: Անդրկովկասի բաղմաթիւ քաղաքներէ, Պարսկաստանէն եւ ուրիշ քաղաքներէ ցաւակցական հեռագիրներ կը հասնին: Շատ քաղաքներու մէջ հոգեհանգստեան պաշտօն կը կատարուի: Համակրանքի գործնական արտայայտութիւններ ալ տեղի կ'ունենան: Բազուի երիտասարդութիւնը կ'որոշէ նուէրներ հաւաքել, լոյս ընծայելու համար՝ ա) հեղինակին անտիպ, բ) տպուած բայց սպառած եւ գ) դանազան պարբերականներու եւ թերթերու մէջ ցրուած աշխատութիւնները:

Բաֆֆիի որդիներէն մէկը կ'որդեգրէ Փօթիի մէջ ծառայող գրնդապետ Ալեքսանդր Մելիք — Հայկազեանը, իսկ միւսն ալ՝ Ալեքսանդր Մանթաշեանը: Թիֆլիսի Ներսիսեան թեմական դպրոցի հոգաբարձութիւնն ալ կ'որոշէ որդեգրել որդիներէն մէկը:

Մահէն քանի մը օր յետոյ Բաֆֆիին գոյքերն ու թուղթերը պաշտօնապէս կը ցուցակագրուին, ներկայութեամբ ռուս ոստիկանութեան պաշտօնեաներուն, պարսկական հիւպատոսարանի քարտուղարին եւ հանգուցեալին կնոջ՝ Տիկին Աննա Մելիք — Յակոբեանի եւ քանի մը բարեկամներու: Յայտնի եղեր է որ դրամական ոչ մէկ կարողութիւն թողած է:

Ամէն կողմէ ցոյց տրուած համակրական եւ յարգանքի արտա-

յայտութիւններուն մէջ, Բաֆֆի մահը արձագանգ չի գտներ ոչ միայն Պոլսոյ, այլ նաեւ Եւրոպայի Հայոց մէջ: «Արձագանք» կը գանգատի, որ Բաֆֆի մահը ծանուցանող հեռագիրներուն ոչ մէկ պատասխան կը տրուի: «Արեւելք»-ի խմբագրութիւնը, զոր կը վարէր Ար. Արփիարեան, գիտել կուտայ սակայն ... Կը զարմանաւ թէ՛ ի՞նչպէս չեն կարող ըմբռնել Թուրքիոյ Հայոց լուսօրեան պատմաւորը: Կը հետեւի ուրեմն որ Թրքահայերը Բաֆֆի մահուան չեն մասնակցեր ո՛չ պատգամաւորութեամբ, ո՛չ պսակով, ո՛չ ցաւակցական հեռագրով:

Մ. Փորթուզալեան ալ «Արմենիա»-ի 30 Մայիս 1888 թիւին մէջ կը գրէր. «Այլ սակայն ամօթալին այն է որ մեր եւրոպացիական Հայերուն մէջ դեռ շատեր կան որ չեն գիտեր եղեր Բաֆֆի դոյութիւնը եւ զարմանքով կը հարցունեն թէ ո՞վ է այդ մարդը որ այսչափ շատ կը խօսուի իր վրայ: ... Ով որ Բաֆֆին չճանչեր, ով որ չէ կարդացեր նորա գրուածքները, նա չճանչեր իւր ազգի ներկայ կեանք, նա չգիտեր ազգի ներկայ պահանջներ»:

Հանգուցեալին բարեկամներէն խումբ մը, բաղկացած հետեւեալ անձերէն, Ստեփաննոս Զելինսկի, Շիրվանդադէ, Գարրիէլ Միրզոյեանց, Երկրաչափ Աղեքս. Եսայեանց, Երկրաչափ Գրիգոր Կիրակոսեանց եւ նկարիչ Բաշինջաղեան, տաղանդաւոր մատենագրի գերեզմանին վրայ մահարձան մը դնելու կը ձեռնարկեն, համաձայն Հայ Հասարակութեան Զերմ ցանկութեան:

Մահուան քառասունքին առթիւ, Խօջիվանքի գերեզմանատան մէջ տեղի կ'ունենայ հոգեհանգիստ Յունիս 2/14ին: Երկուսն խուռն բազմութիւն մը կը շրջապատէ գերեզմանը: Թարմ ծաղիկներէ սլակներ կը զարդարեն զայն, ինչպէս թաղման օրը: Քաջազնունի կը կարդայ ուսու «Կաւկազ» լրագրի նախկին խմբագիր Եւ. Ստալինսկիի Բաֆֆի յիշատակին նուիրած ոտանաւորը, զոր թարգմանած էր Մ. Համբարձում:

Թաղման ընդհանուր ծախսը կ'ըլլայ 495 ռուբլի: Բուն թաղման ծախս՝ 300.90 ռուբլի, իսկ ուրիշ ծախսերու համար (հեռագիրներ, գերեզմանը զարդարել, հոգեհանգիստ), 194.10 ռուբլի: Այդ 495 ռուբլին Յանձնաժողովը կը ստանայ հետեւեալ կերպով՝ 450 ռուբլի պարտք կ'ընէ իր անունով, 45 ռուբլին կը ստանայ Բազուէն «Արձագանք»-ի միջոցաւ: Պարտք առնուած 450 ռուբլին կը վճարուի հետեւեալ կերպով. 300 ռուբլի հանգուցեալին այրիէն առնուած Սամուէլ վէպի փոխարժէքը, ծախուելէն յետոյ, 150 ռուբլին ալ կը փակուի սեւ շրջանակով վաճառքի հանուած Բաֆֆի նկարներով, որոնց արժէքն էր հատը 1 ռուբլի:

Խրիմեան Հայրիկը իր հրատարակած զանազան գիրքերէն 100 օրինակ կը զրկէ Թիֆլիսի Կեդրոնական Գրադատանոցին, խնդրելով որ անոնց վաճառուէն գոյացած գրամը յանձնուի «մեր սիրելի հանգուցեալ Բաֆֆի յիշատակ յաւերժացնել ցանկացող Մասնաժողովին», որպէսզի Հայրիկի գրամն ալ խառնուած լինի այն գումարի հետ որով արձան սրտի կանգնեցնեն Բաֆֆի գերեզմանին վրայ:

Տիկին Բաֆֆին արժանաւոր ամուսին մը եղեր է: Հակառակ երկու որբերու խնամքին, իր ամուսինին երկերը լոյս ընծայելու եւ անոր ընդարձակ կենսագրութիւնը կազմելու աշխատանքին մէջ ցոյց տուած է չտեսնուած հոգածութիւն եւ գուրգուրանք: 1891 Մարտ 16/28ին է, որ հետեւեալ նամակը ուղղած է Հայ լրագրութեան: Կ'առնենք Մ. Փորթուզալեանի Արմենիայէն.

«Պատիւ ունիմ յայտարարել յարգելի Հասարակութեան հետեւեալը: Որովհետեւ մենք պատրաստուած ենք հանգուցեալ Բաֆֆի ընդարձակ կենսագրութիւնը, սկսեալ նորա երեսայութիւնից մինչեւ մահը, այդ աշխատութիւն մեր ցանկացածին պէս լրացնելու համար մենք կարօտ ենք աւելի մանրամասն եւ ճիշդ տեղեկութիւնների, որոյ համար խնդրում ենք հանգուցեալի ծանօթներից հաղորդել նիւթեր նորա կեանքի, գործունէութեան եւ յարաբերութեանց մասին, եւ այնպիսի տեղեկութիւններ որոնք կապ ունեն նորա կեանքի պատմութեան հետ, որոնցմով մենք կարող լինենք օգտուել:

Եթէ որ եւ իցէ մասնաւոր նամակ ունենալով հանգուցեալից, չը կամէին նոցա իսկականը ուղարկել, բաւական է մի միայն նոցա արտադրած պատճէնը: Փոստային ծախսը մենք կը վճարենք»:

Վշտացեալ այրի Աննա
Մելիք Յակոբեան (Բաֆֆի)

Թիֆլիսի մտաւորականութիւնը 1913ին յուշարձան մը կը կանգնէ Բաֆֆի հողակոյտին վրայ, կոթող մը, որ կը բարձրանայ գերեզմանատան հարաւային պատի վերի մասին վրայ: Պատուանդանը թուի գոյնով կրանիթէ քառակուսի յղկուած քար մըն է, որուն վրայ կանգնուած է մօտաւորապէս երկու մետր բարձրութեամբ սպիտակ մարմարիոնէ դամբանաքար մը: Հիւսիսային ճակատին վրայ կը կարդանք Բաֆֆի մէկ բանաստեղծութեան հետեւեալ մէկ տունը.

Քար է քո սիրտը եւ խիղճդ մեռած
Քանի՛ արիւններ, քանի՛ կոտորած
Տեսար լոնցիր եւ դարձեալ պայծառ
Հայ երկրի վերայ կապում ես կամար:

Երբորդ պատուանդանի մը վրայ կը բարձրանայ կլոր սին մը, որուն ծաղկահալու կատարին վրայ կը հանգչի քնար մը, միշտ մարմարիոնէ : Քնարին ետեւը կը պատկերանայ Բաֆֆիի դէմքը, իր լայն ճակատով :

Վաստակաւոր բառը ամէնէն արդար որակումն է զոր իր անունին կը միացնէ քսաներորդ դարու արդի հայ սերունդը: Երբ դրական – զեղարուեստական, ինչպէս նաեւ հանրային – քաղաքական մարզերուն մէջ անոր բերած իմացական վաստակը վերադնահատման ենթարկենք, անոր արտասովոր դէմքը եւ բազմակողմանի գործը աւելի՛ կը պայծառանան մեր աչքերուն առջեւ: Եւ մեր էութիւնը կը լեցնեն այդ բացառիկ տաղանդին հանդէպ երակտագիտական զգայումներով:

Անոր գէմքը լուսապսակի մէջ աւելի՛ կենդանի կը դառնայ, երբ կ'ոգեկոչենք իրեն վիճակուած մարդկային բոլո՛ր այն տառապանքները, որոնք ճակատագրօրէն անոր կեանքին կապուեցան, դառնութեան օրեր ու ժամեր անցընել տուին եւ զրկանքի խաչը դրին անոր ուսերուն վրայ:

Իր ծննդեան հարիւրամեակին հետ մահուան յիսնամեակին յիշատակն ալ կը վերապրինք այսօր, եւ կ'ոգեկոչենք զինքը իբրեւ աւանդութեան փիւնիկը, որ հայրենի աւերակներու մոխիրին մէջէն վերանորոգուելու զաղտնիքը կը բերէ մեզի, մի'շտ կենդանի, մի'շտ արթուն :

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

(ՍԿԶԲԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ)

Սկզբում այս լրագրի շուրջը խմբեցաւ համալսարանական դիպլոմատը երիտասարդութիւնը: Բայց նրանք շուտով ցրեցան. կարծես թէ գործը խորթ թեցաւ իրանց: Նրանք չհաւատացին այս լրագրի ճակատագրին: Մնացին դիպլոմից զուրկ ինֆանտները, — ինքնագրի ճակատագրին: Մնացած մանկտին, — անաշտողութիւնների տակ ճնկրթութեամբ զարգացած մանկտին, — անաշտողութիւնների տակ ճնկրթութեամբ զարգացած մանկտին, — անաշտողութիւնների տակ ճնկրթութեամբ զարգացած մանկտին: Ահա այդ ուժերը իրանց ուսերի վրայ բարձրապահած մանկտին: Ահա այդ ուժերը իրանց ուսերի վրայ բարձրապահած մանկտին:

Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկալի ժողովները, որ

ԲԱՅՅԻ

= 27 =

Իմաստութեան անպարունակելի ուղիներն զփութարին է փոքրիկ գլխի մէջ ամփոփել. լաւ եւս է, մին արժանաւոր արհեստի մէջ կատարելագործվել եւ նորանով այս շուտ անց կեանքն անցուցանել յօգուտ Ազգի եւ Հայրենեաց:

Իսկ այդ Ամերիկացւոյ վարժարաններն՝ Պոլսում, Մալթայում եւ կամ այլ տեղերում յոյժ անհարմար են մեր հայազգի պատանիններուն համար. պատճառն՝ Ամերիկացիք այն դիտաւորութեամբն են հիմնած այդ ուսումնարաններն, որ զանազան Ազգաց որդիքն նորանցում կը թուելով իւրեանց սեպական ազգակցացն որսալու պատճառ լինին. նաեւ ուսանելի առարկաներն, նոյն նպատակաւ սահմանված են իբրեւ կաղտնի մեքենայ մոլորութեան:

Այս միջոցերումս մին Նորջուղայեցի չափահաս տիրացու եկաւ Ուրմիոյ Միսիօններուն մօտ. որ եւ միտք ունէր անդղիարէն ուսանելու: Մին ժամանակ Հնդկաստանում Ամերիկացի քարոզիչներուն քով մնացած է, ստանալով նորանցմէ պրօթեստանդական ոգի: Տեղւոյս քարոզիչներն նրան եւս առաջարկեցին Պոլսոյ Բէքէքի դպրոցն: Դուք եւս շուտով կը տեսնէք նրան: Բայց հայկաբանութեան մէջ բաւականին հմտութիւն ունի. որն երեւում է նորա ինձ Ուրմիոյ գրած նամակիցն: Երբ որ այնտեղ եկաւ աշխատեցէ՛ք մտքից հանելու եւ մին այլ Հայոց ուսումնարանում աշխատեցնելու. որովհետեւ նորա վախճանն վտանգաւոր կարող է լինել ազգին համար:

Շնորհակալ եմ զի ազգին վերայօք մին քանի ուրախալի լուրեր գրած էիք: Բայց սիրելի՛ դ իմ, թէպէտեւ զանազան կողմերից միջտ ազգի յառաջդիմութեան համար բարի աւետիքներ լսելով առժամանակ հանգչում է սրտիս տխրութեան հօւրն. այլ միւս անգամ հայելով Ասորպատականի Հայոց ողորմելի վիճակին, տառապանքներն կըրկին պաշարում են զիս: Պարսկահայք մահահարէր քնով ննջած են ազիտութեան խաւարի սեւա քօղին տակ եւ չգայ այն ազգասէր ոգին, որ կարողանայ զարթոցանել նրանց խորին թմրութիւնիցն: Պարսկաստանի վիճակաւոր առաջնորդն, փոխանակ մին օգնութիւն անելու, ինքն մեծամեծ չարեաց պատճառ լինում է: Ես շատ զարմանում եմ, որ այդպիսի անհոգ հոգեւորականներու իշխանութեան ենթադրեալ ժողովուրդներն ինչպէս ցայժմ չեն կորցրած իւրեանց ազգութիւնն. մանաւանդ Պարսկաստանում, այլազգաց տէրութեան մէջ: Այդ կարի անլուծանելի խնդիր եղած է իմ մտքին:

Ո՛հ, Յովհաննէ՛ս եղբայր. սկսեալ այն ժամանակից, որ Հայաստանն կորցրաւ իւր երջանիկ Սուրբ Հայրերն, Հայոց Հոգեւորականներն սկսած են յետզհետէ զէպի ներքին աստիճանն դիմել. փչացնելով իւրեանց բարոյականութիւն եւ որբազան պաշտօնի ճշմարիտ

յատկութիւններն: Որն քաջ կը տեսնես ստորագրեալ նկարագրութիւնիցն: Թէպէտեւ շատ ուսումնականներ ազգի պակասութիւնն այլոց չի յայտնելու համար մինչեւ ցայժմ ծածկած են թողել:

Միտքդ բեր Հայաստանի անթիւ վանքերն, մենաստաններն, անապատներն, նաեւ նոյն Սբ. Էջմիածինն եւ նոցա մէջ լեցված անհամար կրօնաւորներն, որովք կարի վէս սրտով պարծենում է Հայոց Ազգն: Ի՞նչ օգուտ ունին այժմ այս Աստուծոյ տաճարներն. — ուրիշ մին օգուտ չունին եթէ ոչ բնակարան եղած են մոլի, հեշտասէր, ծոյլ անձանց, որք ընդունելով կրօնաւոր անունն, Ազգն հովուելու պաշտօն ստանալով, թողած են իւրեանց հօտն անտերունչ անօգնական գայլոց ժանիքներումն — ինքեանք առանձնացել են վանքերու սենեակներումն այնու յոյժ դիւրին միջոց կտանելով՝ ազգն կողոպտելու եւ իւրեանց անպիտան կեանքն վարելու: Ա՛հ, որպէս երբեմն խաւաքանաւ արտաքսելով Տէր ի տաճարիցն ապականիչ դպիրներն եւ փարիսեցիներն, ասում էր զայրադին — «Իմ տունս աղօթքի տուն պիտի կոչվի բայց դուք արեցիք այր աւազակաց» — Երանի թէ իւր աստուածային նախախնամութեամբն եւս արտաքսէր մեր Հայաստանի սբ. տաճարներիցն ապականիչ վարդապետներն: Նաեւ մտածիր, թէ ո՛րչափ մեծ արդիւնք բաշխում են ջերմեռանդ Հայք իւրեանց ազգային ուղտատեղիներուն, որոնք եթէ հաւաքվելու լինին առանձին տեսչութեամբ շատ ազգօգուտ գործառնութիւններ կը լինին նորանցով. իսկ բոլորն վարդապետներու որկրամոլութեամբն սպառվում են: Եւ այս է գլխաւոր պատճառն զի Հայոց հոգեւորականն վախճանելուց յետոյ մին մեծ վաճառականից աւելի փող է թողում. որտեղի՞ց է — բոլորն ազգից կողոպտած են:

Ինչեւիցէ, Հայոց հոգեւորականներու չարիքներն այնչափ շատ են, որ ամենեւին արժան եւս չէ յիշել, կամ գրչի տակ քցել:

Յատուկ բարեւ ունիմ ձեր ու մեր սիրելիներուն:

(Ներեցէք, պատուելի Իսահակն շտապ դուրս գալու համար վռազ գրեցի. այս միջոցներումս կրկին նամակ կու ստանաք, նորանում մին քանի արժանաւոր լուրեր կու հաղորդեմք) :

Այս երկու նամակները ուղղուած են ժամանակին Յովն. Բալանբարի, որ 1850ական թուականներուն Հայաստանէն հեռացած է եւ իր պանդխտութեամբ տարիները անցուցած Ուրմիա, Պոլիս, Լոնտոն եւ Էտինսպուրկ, ուր բժշկութիւն սորված եւ 1920ին ալ Լոնտոնի մէջ մեռած է:

Նամակներուն հարազատութիւնը պահելու համար, ոչ մէկ փոփոխութիւն ըրած եմ անոնց մէջ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԺ ՄԱՐԳԱՐԷՆ

Բաֆֆիի «Հարեմը» տպագրուեցաւ «Փռնի»-ի երկրորդ հատորին մէջ, 1874ին: Կարդալով այս գործը, հայրենասէր բանաստեղծ Քամառ Քարիպան (Ռ. Պատկանեան), նոյն տարուան Սեպտ. 5ին Նոր Նախիջեւանէն հետեւեալ յատկանշական տողերը ուղղած էր «Կայծեր»-ու հեղինակին:

Ձեր արձակը իւր սեռումը՝ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին հիւսովն, թէ՛ ասացուածքի կերպով եւ թէ՛ առարկայի ժամանակակցութեամբ, միով բանիւ ամէն կողմանէ նոր երեւոյթ է մեր նորածին գրականութեան մէջ: — Ոչ ոքի անձնասիրութիւն չխոցելով, ոչ ոքի դավնիւից մի տերեւն չխլելով, ոչ ոքի արժանաւորութիւնից մի կաթիլ չպակասեցնելով, ես կը յայտնեմ Ձեզ, որ ո՛չ Արովեան, ո՛չ Նազարեան եւ ոչ Թաղիատեան, ոչ ոք, ո՛չ ոք Ձեր նախորդ արուեստակիցներէն ունեցած չէ այն գրական նշանակութիւնը եւ ազդեցութիւնը, որն որ դուք պիտի ունենաք, եթէ միայն չչեղուէք Ձեր բռնած ճանապարհէն, իսկ այդ ճանապարհը ամենից ճիշտն է:

Դուք անդալապէս կը զարթոցնէք ազգի մէջ այն թմրած զգացմունքը, որ Ձեր նախորդները ի դուր աշխատում էին զարթացնել թմբուկներով, փողերով, եւ հազար ու մէկ լաց ու շիվաններով եւ ... չը զարթացրին, չը չափելով իրենց ոյժի եւ քանքարի աստիճանը: Նոքա մեղադրում էին միայն ազգին, ազգութեանն, մինչ ազգ զարթեցնողը ուրիշ կերպ ոյժ պիտի ունենայ, որ նոքա չունէին, իսկ դուք ունէք:

Դուք այն բանաստեղծներէն էք, որոնց մէջ մշտավառ կայ հին Մարգարէների Աստուածաշունչ ոգին, որ մինչեւ այնքան կը խլրտի Ձեր մէջ մինչեւ ազգին ցոյց կը տայ իր դրօշը եւ երթալու ուղիղ ճանապարհը... Ի՞նչ խօսքս երկարացնեմ, դուք այն Միսիա — բանաստեղծներից էք, որին մենք ցարդ պտրում էինք եւ չէինք գտնում:

Գրեցէք այդ նիւթի վրայ շատ, շատ, եւ շատ, կը հաւատա՛ք՝ կարգալով Ձեր «Հարեմը», հազար ու մէկ զգացմունք բորբոքեցին մէջս, եւ տարփանք գրգռեցին մէջս, եւ արտասուէնք ճմլեցին աչքերէս, եւ սէր, եւ ատելութիւնն բորբոքեցին այս ու այն անձին, միով բանիւ, դուք տիրապետեցիք բոլոր էութեանս, ո՛ր կողմ կամեցաք այն կողմ տարեցիք հոգիս...: Ինչո՞ւ, նրա համար որ դուք բանաստեղծ էք բառիս ծայրահեղ իմաստով: ԲԱՄԱՌ ԲԱԹԻՊԱ

(Քաղուած «Սայրի»-ի յառաջաբանէն)

ՅՐԱՇՔ - ՄԱՐԴԸ

Մեծ մարդիկ իրենց պատմական միջավայրի ծնունդ են, անտարակոյս, սակայն անոնք ալ իրենց հերթին կը հանդիսանան ծնող ու մղիչ նոր ոյժերու, որ դուրս կը կոչեն ցեղի արգանդէն իրենց հրեղէն մարգարէական ու առաքելական բարբառով:

Այդպէս — Բաֆֆին:

Անկէ առաջ եղել էր Խրիմեան եւ Վարազի ուխտը իր «Արծուի Վասպուրականի»-ով, որ տարիներ շարունակ հայրենասիրութիւն էր քարոզել, երբեմն նոյնիսկ ինքնապաշտպանութիւն ու ըմբոստացում (մասնաւորապէս Սրուանձտեան վարդապետի գեղջկական պատկերներով): Եղել էր Մկրտիչ Պէշիկթաշեան իր «Դու զով խնդրես»-ով ու այլ հայրենաշունչ երգերով: Եղել էր Միքայէլ Նալբանդեան իր «Աղատն Աստուած»-ով, «Մեր Հայրենիք»-ով եւ Հիւսիսփայլի ազատաշունչ յօդուածներով: Եղել էր Հայր Ալիշանը իր բազմավէպեան ոտանաւորներով ու որոտընդոստ բամբերով:

Ոչ մէկը կրցաւ ստեղծել համազգային հեղեղ մը: Բաֆֆիի ժամանակը տարբեր էր, անշուշտ, Ռուսաստանը, Թիւրքիան, Բալկանները բռնուած էին աննախընթաց փոթորիկով: «Հիւանդ Մարդը» ճգնաժամային օրեր կ'ապրէր: Եւ ահա փոթորիկոտ ու տագնապալից ժամանակը դուրս կոչեց իր մեծութեան համապատասխան մարդը՝ հայկական միջավայրում «Կայծեր»-ի հեղինակը...:

Տարբեր էին ժամանակները, բայց տարբեր էին եւ իրենք հայ պատմական գէմքերը: Ոչ մէկը անոնցմէ չէր կարող չափուել Բաֆֆիի հետ՝ ոչ իբրեւ վիպասան ու բանաստեղծ, ոչ իբրեւ քարոզիչ, հրապարակադիր: Տարբեր էին անոնք իրենց իմացականութեան ու ժով, լեզուով ու ոճով, թափով ու սրացքով: Ալիշան, Նազարեան, Նալբանդեան, Պէշիկթաշեան, Շահադիդ, եւ աւելի նորերը Ծերենց, Պատկանեան, Պոռեան, Արծրունի եւայլն — բանաստեղծներ, վիպասաններ ու հրապարակադիրներ — իրենց ահադին կարողութիւններով հանդերձ սովորական տաղանդներ էին (ի բաց առեալ թերեւս Նալբանդեանը, որ, անտարակոյս, ամէնէն օժտուածն էր այդ շարքի մէջ), Բաֆֆին — հանճար: Անոնք դեղնակտուց ծիծեռնակներ էին,

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

(ՅԱԿՈՎԲ ՄԵԼԻՔ - ՅԱԿՈՎԲԱՆ)

Այն ժամանակ Րաֆֆին բնակւում էր Թիֆլիսի Սօլօյակ անունով հայաբնակ արուարձանում, Ռւսիչէեւսկայեա փողոցի վրայ, ոմն Տէր - Գրիգորեանցի տանը:

Նոյն օրերն էին, երբ ծանօթացայ Պ. Արծրունու հետ, 1883 թվականի աշնանը:

Իրիկնադէմ էր: Անցնելով մի փոքրիկ քարէյատակ դաւթով, բարձրացայ փայտեայ սանդղիով տան ներքին մասի երկրորդ յարկը եւ մտայ մի կատարեալ բուրաստան: Դա մի բաւական ընդարձակ պատշգամբ էր ծայրէ ի ծայր ծածկուած ծաղկամաններով: Օդը լեցուէլ էր ծաղիկների արբեցուցիչ բոյրով: Կատարեալ մի օաղիս քաղաքի այդ չոր ու ցամաք մասում:

Դռները բաց էին: Ոչ ոք չկար: Մտայ մի փոքրիկ նախասենեակ: Դարձեալ ոչ ոք: Ես բարձր հաղացի ուշադրութիւն դրաւելու համար:

— Ո՞վ է այստեղ, — լսուեց ներսից մի թոյլ կիսականացի ձայն:
— Կարելի՞ է ներս գալ, — հարցրի ես:
— Մտէք:

Մտայ մի ոչ այնքան ընդարձակ սենեակ համեստ կահաւորուած:

Գրասեղանի քով նստած էր ինքը Րաֆֆին: Խոշոր, աւելի դիտանական քան արտիստի գլուխ, բարձր, լայն ճակատով, կարճ խուզած քիչ ալեխառը եւ շատ թանձր միրուքով ու փոքրիկ հիւանդոտ աչքերով, — այս էր այն ժամանակուայ 42 - 43 տարեկան Րաֆֆին: Նստած ժամանակ նա թուաց ինձ բարձրահասակ, բայց երբ ոտքի ելաւ, կարծես, փոքրացաւ: Րաֆֆիի ոտները իրանի համեմատ կարճ էին:

Ես ասացի իմ անունը, ներողութիւն խնդրելով, որ ընդհատեցի նրա աշխատանքը:

— Փոյթ չէ, — արտասանեց նա իր սուր ու թոյլ ձայնով, — չէի

դրում, կարդում էի: Այժմ ես մեծ մասամբ դիչերներն եմ աշխատում:

Նա մատը սեղմեց սեղանի վրայ դրած զանգակի կոճակին: Շատ ուշ ներս մտաւ մի հայ ծառայ, եթէ չեմ սխալւում Ղազար էր նրա անունը:

— Այ տղայ — ո՞րտեղ ես կորել, — յանդիմանեց Րաֆֆին հայրական եղանակով, — թէյ բեր պարոնի համար:

Ես չհրաժարուեցի Րաֆֆիի թէյը ընդունելուց:

Ես նոր էի կարդացել «Կայծեր»ի առաջին հատորը, շտապեցի իմ հիացմունքն արտայայտել: Րաֆֆին ժպտաց:

— Գիտէ՞ք, ինձ անհանգստացնում է երկրորդ հատորի վիճակը:

— Ինչո՞ւ: Միթէ պատրաստ չէ՞:

— Ոչ, պատրաստ է, վախենում եմ դրաքննիչից: Այդ անիրաւ Սոլոմոն Խան Մելիք Մեհրաբեանցն առաջին հատորն էլ դժուարութեամբ թոյլ տուեց: Նա ինձ ասում է. «Դուք պրոպագանդիստ էք, թեամբ թոյլ տուեց: Նա ինձ ասում է. «Դուք պրոպագանդիստ էք, յեղափոխութիւն էք քարոզում: Եղբայր, քե՞ղ ինչ, չէ՞ որ ես Թիւրքիայի դէմ եմ եւ ոչ Ռուսիայի: Այդ ի՞նչ կառավարութիւն է, ի՞նչ օրէնքներ են»:

Եւ Րաֆֆին, խորապէս վրդովուած, սկսեց փաթաթել մի հաստ ծխախոտ: Նա ծխում էր անչափ, նրա ընչացքը դեղնել էր ծխախոտի մուխից:

Նա աւելացրեց, թէ որոշել է «Կայծեր»ի երկրորդ հատորը ընդօրինակել տալ:

— Այդ անիրաւ ցենզուրական կոմիտէն արգելուած ձեռագիրները հեղինակներին չի վերադարձնում: Ուզում եմ մի օրինակ թագցնել:

Ես շտապեցի հրաժեշտ տալ:

— Կացէ՛ք, — ասաց Րաֆֆին ու դրքերի պահարանից դուրս բերելով «Կայծեր»ի առաջին հատորից մի օրինակ, դրեց ու նուիրեց ինձ:

— Այցելեցէ՛ք, ես օրուայ այս միջոցներին եմ ընդունում հիւրեր: Այժմ պէտք է ծաղիկներս ջրեմ: Ղազար, բեր այստեղ ցնցուղը, — աւելացրեց նա ինձ հետ միասին պատշգամբ ելնելով:

Ես արտայայտեցի իմ հիացմունքը նրա ծաղիկների մասին եւ հեռացայ:

Ես, ի հարկէ, չէի կարող յաճախ օգտուել Րաֆֆիի սիրալիր հրաւերից՝ իրան այցելելու: Գնում էի նրա մօտ ամիսը երկու - երեք անգամ, այն էլ, երբ հրաւիրում էր: Իսկ հանդիպում էինք մենք դրե-

թէ ամէն օր: Նա սովորութիւն ունէր Գոլորմինսքի Պրօսպէկտը բոլ-
ւարում իրիկնադէմին զբօսնելու:

Նրա հետ էին զրեթէ միշտ իր երկու բարեկամները — Ներսէս
Արէլեան եւ ազգով հայ ազգանունով ոռւս Ստեփաննոս Զելինսկին:

Երբեմն ես էլ միանում էի այդ երրորդութեանը եւ զբօսանքից
յետոյ Բաֆֆին յաճախ մեզ թէյի էր հրաւիրում իր մօտ: Այդ ժամա-
նակները նա ասլուում էր առանձնակի: Նրա ընտանիքը գտնւում էր
Պարսկաստանում: Բացի իր ընտանիքից Բաֆֆին ծանրաբեռնուած
էր բազմաթիւ մերձաւորների նիւթական աղքատ վիճակով: Նա ու-
նէր ինը քոյր, ծերունի մայր, որոնց օգնում էր իր կարողութեան
չափ: Իսկ ի՞նչ էր վաստակում նա: Ամսական առ առաւելը հարկւր
ոռւրի իր գրքերի վաճառումից:

— Ես հանգիստ եմ, չեմ զանգատուում եւ մարդիկ կարծում են,
որ հարուստ եմ, — ասում էր նա յաճախ: — Թշնամիներս տարածել
են, թէ ես բանկում ունիմ 20 հազար ոռւրի: Ես չեմ հերքում: Թո՛ղ
տրաքին նախանձից:

Բոլորովին այլ կերպարանք ունէր Բաֆֆին փողոցում: Սեւ ակ-
նոցները, կիսապարսկական մորթեայ սեւ գդակը նրա առանց այդ
սեւ մուգ դէմքին տալիս էր անախորժ մթութիւն: Ոչ ոք չէր կարող
ասել, թէ այդ մարդը զրոյ է, այն էլ վիպասան: Քայլում էր նա միշտ
միեւնոյն կանոնաւոր հանգիստ քայլուածքով՝ իր հաստ ձեռախայտը
առջեւը պահած, ինչպէս եպիսկոպոսն իր գաւազանը:

Մի անգամ մի ոռւսախօս հայ Արեւեանին հարցնում է.

— Ո՞վ է այն Պարսիկը, որի հետ դու եւ Շիրվանզադէն զբօս-
նում էք:

— Բաֆֆին:

— Միթէ՛, — զոչում է ոռւսախօսը, — իսկ ես կարծում էի թէ
պարսիկ ղեղավաճառ է:

Այդ փոքրահասակ մարդը, որի զրէից այնպէս սարսափում էին
իր հակառակորդները, զարմանալի հեզ եւ համեստ էր կեանքի մէջ:
Քիչ էր պատահում, որ նա վրդովուէր: Մի անգամ տեղի ունեցաւ
հետեւեալ զաւեշտական տեսարանը:

Բաֆֆին Յովհաննէս Տէր — Սարգսեան անունով մի թղթավա-
ճառի պարտական էր 400 ոռւրի «Կայծեր»ի թղթի համար: Հակա-
ռակի պէս թղթավաճառի խանութն այն փողոցի վրայ էր, ուր Բաֆ-
ֆին կատարում էր իր ամենօրեայ զբօսանքը: Բայց Բաֆֆին չէր
չփոթւում, հանգիստ անցնում էր խանութի առջեւով, բոլորովին
ուշադրութիւն չդարձնելով խանութպանի յանդիմանական հայեացք-
ներէ վրայ:

Ամիսներ անցնում էին՝ մարդը չէր կարողանում վճարել իր
պարտքը: Թղթավաճառը, որին ես ճանաչում էի, մի տաքարիւն,
զիւրազրդիւ մարդ էր:

— Զի տալիս, ի՞նչ անեմ ես այդ մարդուն, — զանգատում էր
սա ինձ ամէն անգամ հանդիպելիս:

Մի օր նա, վերջապէս, համբերութիւնից դուրս է գալիս եւ,
Բաֆֆին բռնելով իր խանութի առջեւ, ասում է.

— Փողերս տալո՞ւ ես, թէ ոչ:

Բաֆֆին ժպտալով, հանգիստ պատասխանում է.

— Ի՞նչ տարօրինակ հարց, ի հարկէ տալու եմ:

— Բայց ե՞րբ:

— Երբ դրամ կ'ունենամ:

— Ե՞րբ դրամ պիտի ունենաս:

— Զգիտեմ:

— Ի՞նչպէս թէ չգիտես:

— Զգիտեմ էլի, այնպէս:

— Բայց ես այլեւս համբերել չեմ կարող. սկսում է կատաղել
մարդը:

— Պէտք է համբերել, համբերութիւնը լաւ բան է, — արտասա-
նում է Բաֆֆի ամենայն սառնութեամբ:

— Ա՛յ մարդ, ես կատաղում եմ:

— Բոլորովին դուր, կատաղութիւնը լաւ բան չէ:

— Ես ասում եմ, կատաղում եմ, լսո՞ւմ էք, թէ՞ չէ:

— Է՛, լաւ, ես ի՞նչ կարող եմ անել:

— Գոնէ դուք էլ մի քիչ կատաղեցէք, ասա թէ ոչ, կարող եմ
տրաքել:

Բաֆֆին ժպտում է եւ գաւազանը առջեւը բռնած հանգիստ հե-
ռանում է: Այս տեսարանն ինձ պատմեց ինքը թղթավաճառը, աւե-
լացնելով.

— Նա քար է, մարդ չէ: Զարմանում եմ, ինչպէս դրում է այդ
կրակոտ բաները:

Կար մի բան, որի մասին այդ անվրդով մարդը սառնարիւն խօ-
սել չէր կարողանում — «Մշակ»ը: Նա Արծրունուն չէր պարտաւում,
զրգոռւած էր Տիկին Մարօյի դէմ:

— Այդ կինը Արծրունու չար ոգին է, — ասում էր նա: Քանի նա
նրա մօտ է, Արծրունին չի կարող անկեղծ բարեկամներ ունենալ:

Տէր Մարկոսեանի անունը, մի՛ արտասանէք: Ի՛նչ բարեկամութիւն կարող է լինել երկու այդչափ անհաւասար մարդկանց մէջ: Ես ցաւում եմ Արծրունու մասին:

Բաֆֆին երբեք չէր խօսում Արծրունու հետ ունեցած ընդհարման մասնաւոր պատճառի վերաբերմամբ: Բայց ես լսել էի կողմնակի անձերից, որ այդ պատճառը, իրաւ նիւթական է: Մարդը իր կեանքում կրել էր անսահման զրկանքներ եւ այժմ նրա համար իւրաքանչիւր կոպէկ արժէք ունէր:

— Մի անգամ, — նա ի միջի այլոց պատմեց ինձ հետեւեալը. Կէս դիշերին ծխել ուղեցի պարապելու ժամանակ, ծխախոտս վերջացել էր: Միեւնոյն ժամանակ եւ սաստիկ քաղցած էի: Գրպանումս ունէի երեք կոպէկ: Մտածեցի՝ ի՛նչ գնել, ծխախոտ թէ հաց: Վճռեցի հաց գնել: Դուրս եկայ փողոց, Հաւլարարումն էի կենում, բոլոր խանութները փակ էին: Զարկեցի մի հացթուխի դռներին, ներսից ինձ պատասխանեցին հայհոյանքներով:

— Ա՛յ մարդ, դու հայ ես, ես էլ հայ եմ: Տուր ինձ երեք կոպէկի հաց: Վերջապէս, երկար աղերսանքներից յետոյ, դռները բացուեցին եւ ես ստացայ մի կտոր հաց:

Այժմ իսկ երբ նրա նիւթականը համեմատաբար քիչ թէ շատ լաւ էր, Բաֆֆին պահանջները աւելի քան համեստ էին: Նա ճշդում էր միջօրէի մէկ ժամին «Միւգրելիա» անունով մի էփանդին ճաշարանում, եւ դա նրա միակ սնունդն էր ամբողջ օրուայ համար: Վճարում էր նա ճաշի համար 25 կոպէկ:

Միակ նրա շռայլութիւնն էր թէյը: Գիշերը դրեթէ մինչեւ լոյս պարապելով, նա շարունակ խմում էր թանձր թէյ եւ ծխում, անվերջ ծխում:

Ծաղիկները բաւական ծանրութիւն էին նրա գրպանի համար:

Բաֆֆին շատ քիչ էր կարդում: Նա ժամանակ չունէր, շարունակ դրում էր: Առհասարակ նա գրականական եւ փիլիսոփայական խորը զարգացում չունէր: Կարդացել էր լիովին միայն Միխայիլ Լաւրերի թարգմանութիւնները դասական երկերի: Ռուս գրականութիւնից կարդացել էր Տօլստօյին, Տուրգենիւսին, Դոստօյեւսկուն: Ֆրանսիական գրականութիւնից ճանաչում էր միայն Հիւգօյին եւ Էօթէն Սիւին: Հիւգօյին նա պաշտում էր եւ շատ էր ազդուել նրանից: Դուք այդ կարող էք նկատել նրա ոճից: Բարեկամների խորհուրդով

նա կարդաց Իպպօլիտ Թէնի դասախօսութիւնները գեղարուեստի մասին եւ շատ սիրեց հեղինակին: Նրբեմն նրանից ցիտատներ էր բերում:

Կարդացել էր եւ Շեքսպիրի մի քանի պիեսները: Բայց շատ լաւ ուշումնասիրել էր հայկական պատմութիւնը: Նրա ամենասիրելի պատմաբանը Փաւստոս Բլազանդացին էր:

Ժամանակակից ոէալիզմը նա չէր սիրում:

— Ինձ թւում է, որ ոէալիստական գրականութիւնը անցողակի է, — ասում էր նա, — չուտով ուսմանտիզմը նորէն պիտի իշխէ:

Բաֆֆին թաւորոն էր յաճախում: Որքան աշխատեցի, չկարողացայ համոզել, որ նա դայ Ադամեանին տեսնելու:

— Տեսել եմ մի անգամ, — ասում էր նա: Զհաւանեցի: Մնակեանը նրանից բարձր է: Առհասարակ ես չեմ սիրում Ադամեանին: Այսօր մէկին է ասում «Շէքսպիրի զլուխ ունիք», վաղը միւսին: Կեղծաւոր է:

Ներոպական երաժշտութեան մասին Բաֆֆին գաղափար չունէր: Նա անտարբեր էր նոյնիսկ դէպի ասիական երաժշտութիւնը, որ մանկութիւնից հնչել էր նրա ախանջներին:

Բաֆֆին իր զաւակների մասին երբեք չէր խօսում: Մարդ կարող էր կարծել, որ նա չի էլ մտածում նրանց մասին: Բայց այդպէս չէր: Բաֆֆին ինքնափակ մարդ էր, չէր ուզում իր մասնաւոր մտորումները ուրիշներին հաղորդել:

«Արձազանգ»ի խմբագիր Արզար Յովհաննիսեանը հրաւիրեց Բաֆֆին իր շաբաթաթերթին աշխատակցելու:

Բաֆֆին տատանւում էր ընդունել այդ առաջարկը: Խնդիրը նուրբ էր: Արծրունի եւ Յովհաննիսեան այլեւս հակառակորդներ էին: Ի՛նչպէս դաւաճանել նախկին բարեկամութեանը:

Բարեկամները համոզեցին նրան, որ դաւաճանութեան մասին խօսք չի կարող լինել: Բաֆֆին վիպասան է, կարող է իր երկերը տպել որ թերթում որ կամենայ, առանց չեղուելու իր ուղղութիւնից:

Բաֆֆին վերջապէս համաձայնուեց:

— Համոզեցէք այդ մարդուն, — դարձաւ ինձ Յովհաննիսեանը, — որ ձեռք վերցնէ միտումնաւոր ուղղութիւնից եւ զրէ պարզ վէպեր, գլխաւորապէս փոքր պատմութեանքներ:

Ես Բաֆֆին, հարկաւ, ուղղութեան մասին ոչինչ չասացի, բայց խնդրեցի սկզբում տալ փոքր երկեր:

— Գիտէք որ շաբաթաթերթի համար մեծ վէպերը մի քիչ անյարմար են, — աւելացրի ես:

— Շատ լաւ, ես կը տամ մի քանի մանր պատմութեանքներ, իսկ յետոյ մի խոշոր պատմական վէպ «Սամուէլ» անունով:

Բաֆֆին դրեց մի պատմութեանք, որի վերնագիրը մոռացել եմ, բայց յիշում եմ որ նիւթը Կ. Պոլսի հայ համալսարանի կեանքից էր: Ես կարծում էի, որ պատմութեանքը կը լինէ երկու կամ առ առաւելն երեք համարի նիւթ: Սխալուեցի: Բաֆֆին ամէն երկուշաբթի ձեռագիրն ինձ տալիս էր, աւելացնելով. «կը շարունակուի»:

— Մինչեւ ե՞րբ, — Յովհաննիսեանը հարցնում էր ինձ անդադար: Բաֆֆին նրա հետ անձամբ չէր տեսնում:

Ես էի միջնորդը:

Ես յայտնեցի Բաֆֆին խմբագրի անհամբերութիւնը:

— Եղբայր պատուական, — ասաց Բաֆֆին վշտացած, — չէ՞ որ պէտք է կըրակացնել գործը:

Բայց այդ «կըրակացումը» տեւեց իննը շաբաթ:

— Այստեղ կարող է երկարացնել, — համաձայնուեց Յովհաննիսեանը, — պատմական վէպի համար ներելի է:

Վէպը պատրաստ չէր: Բաֆֆին իր նախկին սովորութեամբ գրում էր հետզհետէ եւ ուղարկում տպարան:

Ամիսներ անցան, Յովհաննիսեանը նորէն բողոքեց:

— Այդ մարդն ինձ քանդելու է իր սովորութեամբով:

Տողաւարձն էր ... չորս կոպէկ:

Ես հրաժարուեցի միջնորդութիւնից: Յովհաննիսեանը ընդհատեց վէպի տպագրութիւնը, Բաֆֆին դայրացաւ: Վէպի առանձին հրատարակութեան թերթերը փտում էին տպարանում: Նա ինքը դրնաց Յովհաննիսեանի մօտ, եւ համաձայնուեց տողին ստանալ վարձ ... երկու կոպէկ:

Վերջն այդ երկու կոպէկն ալ Յովհաննիսեանը չվճարեց լիովին:

Բաֆֆի աշխատասիրութիւնը առասպելական էր: Միջին թուով նա աշխատում էր օրը տասնութ ժամ, երբեմն աւելին:

— Դուք քայքայում էք ձեր առողջութիւնը, — ասում էի ես շարունակ:

— Ես ինձ շատ առողջ եմ գտնում, — յամառում էր նա:

Սխալում էր: Բոլոր բարեկամները նկատում էին, որ Բաֆֆին հալում էր ոտքի վրայ, — գոնէ մի երկու ամիս հանգստացէ՛ք, — ասում էինք մենք:

— Ձեմ կարող: Այն օրը, երբ գրիչս մի կողմ դնեմ, ընտանիքս կը մեռնի անթուրթիւնից:

Մի օր նա դնաց յայտնի բժշկապետ Գասպարեանցի մօտ: Դա մի կոպիտ եւ իր հիւանդների նրբազգածութիւնը չխնայող մարդ էր: Քննելով Բաֆֆին, նա ասել էր.

— Եթէ չդադարէք օրական ամենաշատը վեց ժամ աշխատել, ծխել եւ թանձր թէյ խմել, շուտով կ'երթաք Խօջաւանք:

«Խօջաւանք» թիֆլիսի հայկական գերեզմանոցն է:

Բաֆֆին աղղուեց: Մի ամիս նա չէր ծխում, խմում էր շատ պարզ թէյ, համեմատաբար քիչ էր աշխատում: Տխուր էր:

— Ես չեմ կարող այլեւս չծխել, — ասաց նա, վերջապէս, մի օր, — առանց ծխախոտի գլուխս չի գործում: Ես ինձ աւելի վատ եմ դնում:

Եւ վերսկսեց նախկին կեանքը: Նա մտադիր էր «Սամուէլը» վերջացնելուց յետոյ գնալ Կ. Պոլիս, յետոյ անցնել Հայաստան:

— Դուք կը տեսնէք, — ասում էր նա, — ես Կ. Պոլիս կը մտնեմ աննկատելի: Ես Ռափայէլ Պատկանեանի պէս իմ շուրջն աղմուկ չեմ յարուցանել:

Բաֆֆին չէր կեղծում. նա բնաւորութեամբ շատ համեստ էր: Դովասանքներ լսելիս նա չփութում էր մանկան պէս: Ձեմ կարող ասել թէ չէր սիրում գովասանք, բայց չգիտէր թագցնել իր ուրախութիւնը: Խօսքերով չէր արտայայտում իր ուրախութիւնը, այլ ունէր որոշ շարժումներ եւ ձեւեր, որ մատնում էին նրան:

— Ես համոզուած եմ, որ Կ. Պոլսում կան շատ անկեղծ եւ շատ խելօք Հայեր, — ասում էր նա: Դժբախտաբար մինչեւ այժմ մեզ մօտ եկողները զէվզէկներն են եղել:

Նա ակնարկում էր մի քանի անձանց: Նա չէր սիրում ի միջի այլոց, ե՛ւ Ծերենցին:

— Այդ մարդն իրան այնպէս է պահում, որ կարծես հայ աղդի իշխանաւորն է:

Պատճառ ունէր նա Ծերենցին չսիրելու: Պատմում էին հետեւեալը: Մի օր Բաֆֆին նստած է լինում «Մշակ»ի խմբագրատանը: Այն ժամանակ նա Մելիքզատէ ստորագրութեամբ յօդուածներ էր գրում որոշ ուղղութեամբ: Ծերենցն այդ ուղղութեան հակառակորդ է եղեր: Առաջին անգամ «Մշակ»ի խմբագրութիւնը մտնելով, նա ծանօթանում է ե՛ւ Բաֆֆիին հետ:

— Դուք Մելիքզատէ՞ն էք, — հարցնում է նա:

— Այո՛:

— Դուք հարեմդատէ էք, — դռնում է բարկացող ծերունին :
Րաֆֆին լռում է :

Նա սիրում էր մարդկանց հետ ոչ խօսքերով, այլ գրչով կռուել :
Ես չեմ ճանաչում հայ գրականութեան մէջ մի ուրիշ գրիչ, որ
բանակռուի մէջ այնքան կռու ու լօժիկ լինէր որքան Րաֆֆին, չնա-
յելով իր մտաւոր զարգացման ոչ այնքան բարձր աստիճանին : Միայն
նա անդուստի էր իր դարձուածներէ մէջ եւ չէր վարանում վիրաւորել
իր հակառակորդի անձնաւորութիւնը :

Յիշում եմ, մի օր նա Պերճ Պօռեանցի եւ իմ ներկայութեամբ
վէճի բռնուեց, իրենից ոչ պակաս բանակռուասէր ժողովրդական դը-
րող Ղազարոս Աղայեանցի հետ, չեմ յիշում ինչ խնդրի վերաբեր-
մամբ :

— Կամենաս, վիճինք լրագրի մէջ, դռնէց յանկարծ Աղայեանցը
իր բարձր լեռնային ձայնով :

— Լաւ, վիճաբանենք, — համաձայնուեց Րաֆֆին :

Այն ժամանակ Յովհաննիսեանը Եւրոպայում էր, «Արձագանգ»-ի
խմբագիրն էս էի :

— Թոյլ կը տա՞ս «Արձագանգ»-ում կռուելու, — դիմեց ինձ Ա-
ղայեանցը :

— Ուրախութեամբ, — ասացի ես, միայն պայմանով, որ բանա-
կռուի լինէ՞ դադարաբաժան եւ դուք չվիրաւորէք իրարու անձնականը :

— Ձենք վիրաւորել, — խոստացան երկուսն էլ :

Եւ իրաւ, երկու — երեք շաբաթ նրանք բանակռուեցին հանգիստ :
Բայց յանկարծ երկուսն էլ միաժամանակ կատաղեցին. էլ «Համատա-
նի էջ», էլ «Աւարայրի դռմէջ» — էլ ինչ ասէք լեցրին՝ Աղայեանցը իր
մի ոտանաւորի, Րաֆֆին մի յօդուածի մէջ : Ես ասացի .

— Ո՛չ, պարոններ, ներեցէք, մի անգամ իրարու անձնականի
դիպաք, բաւական է, այլեւս չեմ կարող թոյլ տալ :

Եւ «բանակռու» ընդհատեցի :

Յետոյ Աղայեանցը ինձ շարունակ յանդիմանում էր .

— Աղա, չթողեցիր ինձ, որ այդ խաչագողին ջարդ ու փշուր ա-
նեմ :

Աղայեանցը կարող էր Րաֆֆին ջարդ ու փշուր անել իր վիթ-
խարի մարմնի ուժով եւ ոչ մտքով : Րաֆֆին կը յաղթէր Աղայեանցին
ինչպէս Դաւիթ Գողիարթին :

Րաֆֆիի ընտանիքը Պարսկաստանից եկաւ : Նա տեղափոխուեց
նոր բնակարան, այս անգամ քաղաքի աւելի վերի մասը, մի նեղ փո-

ղոց, որի բնակիչները աղքատ դասակարգից էին : Բայց բնակարանը
մաքուր էր եւ հարկաւ, աւելի ընդարձակ :

Բարեկամները, որոնց թւում եւ էս, այլեւս առաջուայ նման յա-
ճախ չէինք գնում նրա մօտ, բայց դուրսը հանդիպում էինք իրարու
գրեթէ ամէն օր :

Մի անգամ Րաֆֆին տեսայ հոգեկան շատ ընկճուած վիճակում :

— Ձանձրացել եմ կեանքից, — ասաց նա հառաչելով :

Տարօրինակ էին այդ խօսքերը Րաֆֆիի նման զօրեղ բնաւորու-
թիւն ունեցող մի մարդու բերնում :

Ի՞նչ էր պատահել : Րաֆֆին չասաց :

— Յոգնել էք, պարոն Րաֆֆի, — աշխատեցի ես սփոփել նրան,
— եթէ մի թեթեւ ճամբորդութիւն կատարէք, նորէն կը սիրէք կեան-
քը :

— Այո, ճամբորդութիւն, ես էլ եմ մտածում այդ մասին, բայց
ի՞նչ միջոցներով, — արտասանեց Րաֆֆին աւելի խորը հառաչելով :

Յետոյ աւելացրեց .

— Դիւրին է ասել, կին, երկու զաւակ, պառաւ մայր, չքաւոր
եղբայրներ, ինը քոյր, ինը չքաւոր քոյրեր...

Խեղճ մարդ : Սոսկալի էր այդ ահագին բեռը նրա ուսերի վրայ :

Րաֆֆին փոխուում էր օր օրի վրայ ընտանիքը գալուց յետոյ :

Առանց այդ եւս սակաւախօս, այժմ նա բոլորովին ամփոփուել էր
ինքն իր մէջ : Ոչ ոք չգիտէր՝ ինչ է կատարւում նրա հոգու խորքում :
Թշնամիները շարունակում էին նախանձել նրա ժողովրդականութեա-
նը եւ չէին դադարում հալածել նրան :

Րաֆֆին այլեւս ուշադրութիւն չէր դարձնում նրանց վրայ : Նը-
րա վրդովմունքը փոխուել էր արհամարհանքի : Նա հեզնում էր նը-
րանց ու ծաղրում :

Եւ որքան Րաֆֆին արհամարհում էր, այնքան աւելի կատաղում
էին նրա թշնամիները :

— Թո՛ղ ինչ ուզում են, գրեն, — ասում էր Րաֆֆին, — ես այլ
եւս չեմ կարդում նրանց գրածները :

— Եւ լաւ էք անում . ձեր լռութիւնը նրանց կը սպանէ բարոյա-
պէս :

Գարնանը 1888 թուին Րաֆֆին հիւանդացաւ : Կարծում էինք ան-
ցողիկ տկարութիւն է, անվտանգ : Բժիշկ Տէր — Գրիգորեանցը մի օր
յայտնեց մեզ, թէ հիւանդը թոքերի բորբոքումն ունէ : Հրաւիրեցինք
բժշկապետ Գասպարեանցին, որ նոյնը հաստատեց : Վրայ հասաւ
ճգնաժամը : Երեք օր անհանգիստ վիճակումն էինք : Ես ամէն առա-
ւօտ եւ երեկոյ դնում էի տիկնոջից տեղեկութիւն ստանալու :

Արդիւլուած էր հիւանդին անհանգստացնել: Ձատկի օրերն էին: Հինգշաբթի երեկոյ մտայ Րաֆֆիի բնակարանը եւ ուրախացայ: Րաֆֆին ոտքի վրայ էր եւ խալաթը հագին ցնցուղը ձեռքին իր ծաղիկներն էր ջրում:

— Այդ ի՞նչ էք անում, — գոչեցի ես, — դուք կարող էք նորէն հիւանդանալ:

— Ո՛հ, արտասանեց Րաֆֆին իր սովորական անդորրութեամբ, — այլեւս աղատուեցի: Թշնամիներս ուրախացել էին, որ պիտի մեռնիմ, այժմ թող տանջուեն: Դեռ մի քսան տարի էլ ապրելու եմ:

Աւա՛ղ, չար նախազգացումը պաշարեց ինձ:

Հրաժեշտ տալու վայրկեանիս ես յիշեցի հետեւեալ դէպքը:

Ծերենցի թաղման օրն էր: Խմբուած էինք եկեղեցու դաւթում:

Րաֆֆին ասաց Պերճ Պռօշեանցին.

— Պերճ, պատրաստուիր, հերթը քեզի հասաւ:

Պռօշեանցը մօտ 15 տարով ծեր էր Րաֆֆիից: Ծրթունքները սեղմելով եւ չարախինդ խնդալով, նա արտասանեց.

— Բարեկամ, շատ կուժեր մնում են եւ կուլաները կոտորում:

Երկու օր անցած, կիրակի առաւօտեան դնացի այցելութեան: Փողոցում դռների առջեւ հանդիպեցի Ստեփաննոս Զելինսկուն: Այդ քառասնամեայ մարդը լալիս էր երախայի պէս:

— Մեռել է, — ասաց նա հեկեկալով:

— Բայց ե՞րբ, ի՞նչպէս, չէ՞ որ երկու օր առաջ ոտքի վրայ էր:

— Մեռել է այս գիշեր, տասներկու ժամին: Գնա՛ տես մեր բարեկամի դիակը:

Րաֆֆին այլեւս չկար: Դադարել էր բարախելուց այն զգայուն սիրտը, որ այնքան տառապել էր իր ազգի թշուառութիւններից:

Րաֆֆիի թաղումը հայ գործիչի առաջին ժողովրդական թաղումն էր: Նա էր, որ օրինակ տուեց Արծրունու թաղմանը: Այդ օրից էր որ օտարները սկսեցին ասել.

— Հայերը լաւ գիտեն թաղել իրանց գործիչներին, իսկ ապրեցնել — ոչ:

Ոչ ոք չէր սպասում այդպիսի փառայեղ յուզարկաւորութիւն:

Րաֆֆիի հարեւանները աղչած էին՝

— Վինարիս (ո՞վ է), — հարցնում էին վրացերէն լեզուով նրանք իրարու:

Իրաւ զարմանալի: Բնակւում էր չքաւոր արուարձանում, մի փոքրահասակ մարդ, պարզ եւ հասարակ հագուստով եւ կերպարանքով: Ամէն օր նա դուրս էր գալիս տնից գլուխը քաշ, հաստ ձեռնափայտը իր առջեւ բռնած եւ վերադառնում էր մրգեղէնի մի թղթեայ տոպրակը կռնատակին: Մեծութեան կամ յայտնութեան ոչ մի արտաքին նշան չունէր այդ համեստ քաղաքացին: Եւ ասա մեռնում — եւ գրեթէ ամբողջ քաղաքը ոտքի է ելել: Եկել էին Թիֆլիսի համալսարաններն (արհեստաւորները) իրանց գոյնզգոյն մետաքսեայ ահագին դրօշակներով: Խմբուել են դռների առջեւ դպրոցական աշակերտները խումբ խումբ, իրանց ուսուցիչների հետ: Ներկայ է գրեթէ ամբողջ հողեւորականութիւնը: Ներկայ են բոլոր օտար լրագրների խմբագրութիւնները, բոլորը, ինչ որ կապ ունէ գրականութեան հետ: Ներկայ են անթիւ օրիորդներ եւ տիկիներ, չնայելով յորդառատ անձրեւին:

Երբեք երկինքն այնչափ չէր արտասուել, որչափ այդ օրը: Երբեք դարունն այնպէս սգազգեստ չէր եղել, որչափ այդ օրը: Երբեք հայ օրիորդն ու հայ երիտասարդը այնքան արտասուք չէր թափել որչափ այդ օրը:

Ո՞վ էր այդ մարդը: Գրչի մարդ, վիպասան:

Դադաղը մինչեւ եկեղեցի եւ այնտեղից մինչեւ Խօջիվանքի դերեզմանոցը, այսինքն աւելի քան երեք քիլոմետր տարուեց ուսերի վրայ: Խմբագիրներին փոխարինեցին թուրքահայ մշակները, մշակներին երիտասարդները, յետոյ տիկիներն ու օրիորդները:

Տեսարանը սրտաշարժ էր: Այդ օրը յորդառատ անձրեւի պատճառով հիւանդացան շատերը, եւ մի քանի օրիորդներ մեռան:

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

ՐԱՖՖԻ ԶԵՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

Թէն Անգլիոյ մատենագրութեան պատմութիւնը գրել սկսած ատեն կը յայտարարէր թէ «մատենագրութեան մը պատմութիւնը գրելու եւ անոր մէջ ժողովրդի մը հոգեբանութիւնը փնտռելու կը ձեռնարկեմ»: Երբ մեր տոհմային գրականութիւնն ալ այս դադափարէն առաջնորդուելով ուսումնասիրենք, մեր մատենագրութիւնն ալ նոյն իսկ իր թարգմանութիւններովը, մեզի մեր ցեղին հոգեբանութիւնը պիտի պատմէ: Անոնք որ օր մը ուզեն ժող. դարուն վերջի կէսին Հայոց հոգեբանութիւնը ուսումնասիրել, անոնք պիտի գիտեն Րաֆֆիի վէպերուն, իբր վաւերական ու ճշմարտապատում ստուգարանի մը:

Հայ գրականութիւնը հիմակ երկու որոշ մասի բաժնուած է: Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ Հայոց կեանքերուն պայմաններն իրարմէ հիմնովին տարբերելով, ռուսահայ եւ թրքահայ գրականութիւններն ալ միջավայրերու ազդեցութեանը ներքեւ կը զարգանան, իրարմէ տարբեր ուղղութիւններով: Բայց երբ ժողովուրդը մը իր ետեւը բազմադարեան պատմութիւն մը ունի, այդ ժողովուրդը իր կեանքին ամէն երեւոյթներուն մէջ միշտ մտաւորական ու հոգեկան միութեան կը մղուի: Դարերու հոգին զինքը կ'ամպստնանէ ու կը խնամակալէ: Րաֆֆի այդ տոհմային հոգիէն ծնաւ: Անոր արդի է՛ն զօրեղ գրական ծնունդը: Կը ներկայանայ իբր ընդհանուր հայութեան պատմութեան վիպասանը: Ո՛չ տեղական գրող մըն է եւ ո՛չ ալ կուսակցական:

Րաֆֆին բոլորովին օրուան իրականութեան վիպասանը չեղաւ. իր ժամանակը կանխեց: Զգտումի գրադէտ, ապագային տեսիլքը ունեցաւ: Եթէ իր վէպերը երեւման թուական չկրէին, օր մը մեր արդի գրականութեան ապագայ պատմաբանները անոնց ծնունդի վիպականը պիտի կրնային 1890էն 1897ի մէջերը թուագրել: Եւրոպայի մեծ վիպասաններէն ոմանց համար հարցուած է թէ իրենց ժամանակին բարձրն են որ անոնց վէպերուն ծնունդ տուին, թէ՞ վէպերն են որ ստեղծեցին բարձրը: Այդ միեւնոյն հարցումը կրնանք ընել Րաֆֆիի ժամանակակից կեանքի վէպերուն համար ալ:

Մեր 1890 – 1897ի կեանքին շատ մը գրողագններուն եւ Րաֆֆիի վիպասանութեանց շատ մը էջերուն միջեւ սերտ խնամութիւնը ահներեւ է: Րաֆֆի իր ատենին համար բոմանթիք, կամ ինչպէս սովոր

ենք ըսել, «վիպական» վիպասան մը կրնայ համարուիլ. հիմակ է որ իրական կեանքի նկարիչ մը կը նկատուի: Այսօր, 1890 – 97էն յետոյ, Րաֆֆիական վէպերը իբր ժամանակակից կեանքի գլուխներ կը կարդացուին:

Րաֆֆիի վէպերուն իրենց հրատարակման թուականէն յետոյ ունեցած ազդեցութեան վրայ չօշափելի դադափար մը ստանալու համար կը յիշեցնենք անոր վիպային դիւցազանց անուններուն համատարած ընդհանրացումը:

Նորալուր անուններու ծաւալումը նշան մըն է թէ ժողովուրդը մը իրեն համար կեանքի նոր տիպարներ ընտրած է: Մեր քրիստոնէացման թուականէն առաջ մենք Պօղոս, Յովհաննէս, Մովսէս չէինք կոչուեր: Մինչեւ 19րդ դարուն կէսը մենք գրեթէ ամբողջապէս Եւրոպեցիներու եւ ուրիշ այլազգիներու սրբացեալ անուններովը մկրտուեցանք: Վերջացած դարուն երկրորդ կէսին է որ մեր հին պատմական ու ոչ – քրիստոնէական անուններու վերջիշումը զուգադիպեցաւ նոր կեանքի մը ստեղծման ձգտումին: Անունները զօրս Րաֆֆի ծընած կամ որդեգրած էր, եկան իբր շնորհաբեր աղանակերու հոգիներ հանգչիլ երիտասարդներու վրայ որոնք մեր նոր պատմութիւնը պիտի շինէին: Այդ մարտական ծածկանունները հետզհետէ փոխանակեցին մկրտական յորջորջումները: Իրական կեանքի մէջ հայ ժողովուրդը լսեց անուններ որոնց հանդիպած էր վէպերու մէջ միայն: Ու հանդիպեցաւ դէմքերու որոնց ընտանեցած էր իբր վիպական մտացածին տիպարներու: Երէկուան վէպը այսօրուան կեանքը:

Վա՞ղը:

Րաֆֆիի համբաւաւոր Երազը հայ ցեղին ալ Աւետեաց երկիր մը կը լուսահամայէր:

Հայը ճամբայ ինկաւ: Հիմակ Անապատին մէջ կը հանգչի աչքերը հեռապատկեր լուսերեւոյթին յառած միշտ:

ՀԵՐՊԵՏ

(Արփիար Արփիարեան)

ԳԵՂՈՒՆԻ

Ա. տարի, 1 Յուլիս 1902

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի (*)

Յակոբ Մելիք — Յակոբեան, հանուր Հայութեան ծանօթ ու սիրելի՝ Բաֆֆի ստանուենով, եւ որուն ծննդեան հարիւրամեակը կը տօնենք այս պահուստ, եղաւ մեծագոյն դէմքերէն մին մեր հին ու նոր գրականութեան, այն սակաւաթիւ դէմքերէն որոնց գործը՝ իր էական մասերուն մէջ՝ մշտադաւար կենդանութեան խորհրդաւոր ու թանկագին զօրութիւնը կը պարունակէ :

Կան գրագէտներ կամ բանաստեղծներ որ իրենց երկերուն մէջ չեն զբաղիր մասնաւորապէս իրենց ազգի ճակատագրով, բայց որոնցմով կը պարծի իրենց ազգը, վասնզի անոնց անձնադրոշմ — կամ ցեղադրոշմ — մեծ տաղանդը ինքնատիպ գեղեցկութեանց ստեղծիչ մը, մարդկային հոգիի՝ ինչպէս եւ տիեզերական կեանքի՝ խորհուրդներուն, մարդկային ընկերութեան ցաւերուն, տենչերուն, պայքարներուն վարպետ արտայայտիչ մը կամ մեկնիչ մը հանդիսացած է. այդպէս՝ Յրանսայի մէջ Լաֆօնթէն մը, Բասին մը, Պոուլեր մը, Վինետի մը, Ֆլօպեր մը, Վերլէն մը, մեր մէջ Նարեկացի մը կամ քուչակեան սիրերգներու մեծ աշուղը, եւ կամ Սայաթ — Նովան, Ինտրան, Մեծարենցը: Կան ալ գրական գործիչներ որոնք արտայայտիչը կ'ըլլան իրենց ազգը յուզող մեծ հարցերուն, որոնք թարգմանը կը հանդիսանան իրենց ժողովուրդի անցեալի մեծութեանց, ներկայի ճիշտումներուն ու պայքարներուն եւ ապագայի երազներուն ու յոյսերուն: Այդպէս եղան, Յրանսացւոց մէջ՝ Հիւլօ մը, Լամարթին մը, Պարէս մը: Այս տեսակի հեղինակներ երեւան կուզան մանաւանդ այն ժողովուրդներուն մօտ որ իրենց հայրենիքին մէջ անկախութեան, զօրութեան նախկին շրջանէ մը յետոյ՝ օտար թշնամի ցեղերու արշաւանքին ենթարկուած, անոնց լուծին տակ մնացած, իրենց ազատագրումի օրուան կը սպասեն եւ անոր կը պատրաստուին: Այդպէս

*) Բաֆֆիի վրայ գրուած ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը առաջին մասը կը ներկայացնէ այս յօդուածը:

եղան հրեայ մարգարէներէն ոմանք, որ արդարածարաւ ազատատենչ հայրենասէր բանաստեղծներ էին, այդպէս եղաւ Միգրէիվիչ մը Լեհաց մէջ, այդպէս եղաւ Բաֆֆին Հայոց մէջ: Բայց մինչ լեհ ժողովուրդը իբր ազգային քերթով, իբր իր ճակատագիրը երգող մեծ բանաստեղծ՝ Միգրէիվիչը միայն ունեցած է, Հայը ունեցած է այդպիսի գրագէտներու եւ բանաստեղծներու սքանչելի բոլլ մը, որ կը սկսի հին ժամանակներու Նդիշէէն, Խորենացիէն ու Ֆրիկէն եւ կուգայ կը յանգի Բաֆֆին կանխող Չամչեան վեհաշունչ պատմագրին, Արսէն Բագրատունի եւ Ղեւոնդ Ալիշան դիւցազներգականներուն, Աբովեանին, Ծերենցին, Պէշիկթաշեանին, Բաֆֆիի գործը իր օրովն իսկ ուրիշ ձեւով կատարող Գամառ — Քաթիպային եւ այդ նոյն գործը Բաֆֆիէն յետոյ շարունակող Թումանեանին, Իսահակեանին, Աշուղ Զիւանիին, Սիամանթօին, Վարուժանին եւ դեռ քանի մը ուրիշ նոյնօրինակ հայրենաշունչ գրողներու: Այդ շքեղ բոլլին մէջ, Բաֆֆին կը գրաւէ առաջին տեղերէն մէկը, ու կը մնայ մեծագոյնը՝ գրական այն սեփն մէջ, որուն ընդլայնողն ու զարգացնողը եղաւ, ամենէն հօր դէմքը հայ վէպին:

Ճիշդ է թէ Բաֆֆին է որ, ինչպէս ըսողներ եղան, մեր գրականութեան մէջ վիպական սեռը մտցուց: Աբովեանն է հիմնադիրը մերօրեայ հայ վէպին՝ Վերֆ Հայաստանի դարադուլս բացող գործով, եւ նոյն իսկ հայ նորավէպին կամ վիպակին՝ Ովսաննա համեղ, յուզիչ ու գրեթէ իրապաշտ պատմութեամբով: Վերֆ Հայաստանին խառնուրդ մըն է ժողովրդական դիւցազներգութեան քերթովական արձակով էջերու, ժամանակակից հայ պատմութեան դրուագներու պատկերացմանց ու մեկնաբանմանց, բարձրու ջննդատութեան փորձերու, երգիծական հատուածներու, ազգագրական ու ֆոլքլորաբանական նկատողութեանց, բայց այս բոլորը վէպի ուրուագծի մը շրջանակին մէջ համախմբուած: Աբովեանէն զատ, Բաֆֆիի իբր նախորդ կրնանք յիշատակել Մեսրոպ Թադիսթեանը որ շարադրած է երեք վէպ, հայ ազգային հարցի հետ ու եւ է կապ չունեցող, սիրային եւ արկածապատում երեք վէպ, Սօս եւ Սոնդիպի, Վէպ Վարսենկյան եւ Վէպ Վարդգիսի, գրուած գրաբար հայերէնով, հետաքրքրական գործեր, որ սակայն գրական մեծ արժէք մը չունին եւ օտար վէպերու հետեւողութիւն են: Ատոնց հետ պէտք է յիշատակել նաեւ Պերճ Պոռէեանը, որ, Աբովեանի աշակերտ, անոր Վերֆին հետեւողութեամբ գրած է իր առաջին վէպը՝ Աշտարակի հայ դիւղացւոց կեանքը պատկերացնող եւ այդ դիւղի բարբառով շարադրուած, վէպ որ գրուած ու հրատարակուած է Բաֆֆիի առաջին վէպին հրատարակումէն առաջ: Պէտք է յիշատակել վերջապէս, ու մանաւանդ, Հ. Արսէն Բագրատունիի Հայկը, գրաբար հայերէնով եւ հայկական չափով չա-

րադրուած մեծ դիւցազնաւիճակ, ու Ալիշանի հերոսապատում Յաւիկներէն եւ զրաբար ու աշխարհաբար վիպերգային քերթուածներէն մէկ քանին, (չէ՞ որ հինաւուրց դիւցազներգութիւնը արդիական վէպին հայրն է) : Ու մեր անցեալին մէջ աւելի հեռուններն ալ ելլելով, — որովհետեւ սխալ է թէ վէպի սեռը բնաւ գոյութիւն ունեցած չըլլայ մեր նախնեաց զրական արտադրութեանց մէջ, — պէտք է յիշատակել, ըստ իս, իբր Բաֆֆիի՝ ինչպէս Բագրատունիի եւ Ալիշանի — գործին նախապատրաստութիւն ու մերթնոյն իսկ իբր նախատիպ, Ջոզանց Տուն եւ Սասնայ Ծռեր (Կամ Դաւիթ եւ Միւր) ընդհանուր տիտղոսին տակ ծանօթ ժողովրդական մեծարժէք դիւցազնաւիճակերու շարքերը, ինչպէս եւ եղիշէի միտիքական դիւցազներգութիւնը, Սորենացիի Հայոց Պատմութեան ինչ ինչ գլուխները եւ «Հռիփսիմեանց Ճառը», կարգ մը հերոսաշունչ կամ արկածապատում հեքեաթներ, պատմական վիպերգներ, արձակ կամ ոտանաւոր մարտիրոսագրութիւններ :

Բաֆֆիի՝ իբր հայ ազգային հարցին կամ հայ պատմութենէն քաղուած նիւթերու նուիրուած վէպեր զրոյի՝ անմիջական նախորդները, անոնք որոնց աղբեցութիւնը որոշապէս կրած է եւ որոնց գործը շարունակած է, են՝ Աբովեանը զոր արդէն յիշեցի, եւ Ծերենցը, որ իր Թորոս Լեւոնի պատմական վէպը գրած ու հրատարակած էր Պոլիս՝ Բաֆֆիի Դաւիթ — Բէկէն, Պարոյր Հայկազնէն ու Սամուէլէն առաջ, եւ որ Թիֆլիսի մէջ գրեց ու հրատարակեց երկուսից, Դաւիթ — Բէկէն յետոյ, բայց Սամուէլէն առաջ, Ծերենց՝ որուն այդ գործերը արդէն՝ արեւմտեան վարպետներու արտադրած պատմական վէպերուն տարազով շարադրուած՝ խնամեալ ու ինքնատիպ զրական արտադրութիւններ էին : Բաֆֆիի արժանիքը՝ արդիական վէպը, բուն վէպը, որ նորամուտ էր մեր մէջ եւ դեռ երկու — երեք գործով միայն կը ներկայանար, մեծապէս զարգացնելը, ընդլայնելը, ընդարձակ պէսպիսութեամբ մը ճոխացնելը եւ իր անձնական հզօր շունչով ա՛նոր յուզականութիւնն ու ներգործականութիւնը սաստկացնելը եղաւ :

Ձեմ կրնար ըսել թէ Բաֆֆի աւելի մեծ է քան Աբովեանը : Աբովեան ամենէն մեծ դէմքերէն մէկն է որ հայ ցեղէն բղխած ըլլան, ան հիմնադիրն է արեւելեան Հայոց նոր զրականութեան գրեթէ բոլոր սեռերուն, եւ իր լուսադոյն էջերուն մէջ՝ անոր ոճը աւելի ջղուտ, գունազեղ եւ ինքնատիպ է քան Բաֆֆիինը . բայց եւ ան, շատ տեսակ բանի ձեռնարկած ըլլալով, մեծապէս անհաւասար է իր արտադրութեանց մէջ . վէրքն իսկ զուրկ է որոշ յատակագծէ մը, ամէն ինչ կայ հոն՝ վէպի հետ, ու շատ տկար մասեր կը գտնենք շատ զօրեղ էջերու քով : Բաֆֆի աւելի սիստեմաւոր, աւելի զուսպ վիպագիր մըն է,

— իսկական վիպագիր : Եւ անիկա աւելի ընդարձակ, աւելի բազմատարր վիպագիր, աւելի մեծաթիւ ու ներուժ գրագէտ է քան Ծերենցը . իսկ Բագրատունիին եւ Ալիշանին վրայ այն առաւելութիւնը ունի որ ատոնց առաջինը իր Հայկը եւ երկրորդը իր դիւցազներգական քերթուածներուն մեծ մասը, զրաբար են գրած, եւ ատոր համար անոնց հանճարին արդիւնք եղող այդ արտադրութիւնները շատ քիչերէ կարգացուած են, իսկ այսօր՝ դժբաղդաբար՝ գրեթէ բնաւ չեն կարգացուիր, մինչ Բաֆֆի իր բոլոր գործերը գրեց, ոչ իսկ Աբովեանի պէս՝ Քանաքեռի տեղական բարբառով, այլ Արարատեան նահանգի բարբառով որ դարձաւ արեւելեան Հայոց զրական լեզուն, եւ որ, թէեւ իր առաջին գործերուն մէջ դեռ ինչ ինչ թերութիւններէ ոչ զերծ, այդ հանճարեղ գրագէտին բնազդական ճաշակին շնորհիւ եղաւ պարզ, յստակ, ճկուն, կորովի աշխարհաբար մը, արեւելեան գրական նոր հայերէնի առաջին գեղեցիկ ու յղկեալ կիրարկումը, որ այլ եւս քիչ պէտք կը թողուր բարեփոխման ու զտման :

Բաֆֆի բոմանթիկ մըն է էապէս, բայց եւ ունի դիտելու կարողութիւն : Հանրային մեծ հարցերը քննելու եւ անոնց մասին որոշ տեսութիւններ յայտնելու համար ունի հարկ եղած խուզարկու, ըմբռնող, վերլուծող եւ լուծումներ երեւակայող միտքը : Ունի եւ երբեք մին է այն քանի մը ամենարեղուն գրողներէն զոր ունեցած ենք, — զինք արժանի կը կացուցանէ հայ մեծագոյն վիպասանի տիտղոսին, «վիպասան» բառին հին (դիւցազներգակ քերթող) եւ նոր (բարբերու պատկերահան եւ ապագայ կեանքի գուշակ ու դրդիչ) նշանակութեամբ . ու քանի որ ան իր վէպերով հայ ազգային դատին հզօրագոյն արտայայտիչն եղաւ ու խորապէս ազդեց մեր ժողովուրդի նկարագրին ու ճակատագրին վրայ, ան իրաւունք ունի Հայոց «ազգային վիպասան» կոչուելու :

Կարգ մը բարեպատեհ ու հազուադէպ հանգամանքներու համախմբումը նպաստած է կազմելու այն միտքը որ պիտի արտադրէր այդ բացառիկ զօրութեամբ գործը : Յակոբ Մելիք — Յակոբեան ծնած է Պարսկահայաստանի մէջ, Սալմաստի փայաճուկ գիւղը : Զաւակն էր

Սալմաստ հաստատուած զարաբաղցի աղնուատոհմ հարուստ վաճառականի մը. ունէր գորովալից մայր մը եւ ինը քնքուշ քոյրեր, ընտանեկան տաք մթնոլորտի մը մէջ անցուցած է բարեկեցիկ ու երջանիկ մանկութիւն մը: Վաղահաս արթուն իմացականութեամբ մը օժտուած, տեղական աղբային վարժարանին մէջ իր նախնական կրթութիւնը ստանալէ յետոյ, ղրկուած է Թիֆլիս՝ գիմնազիոնի մը մէջ երկրորդական կրթութեան ընթացքին հետեւելու. բայց հինգերորդ դասարանը հաղիւ հասած՝ հօրը գործերը ծանրօրէն խանգարուած ըլլալուն պատճառով՝ ստիպուած է դառնալ Փայաճուկ եւ ինքն իսկ հօրը օգնել անոր առեւտուրին մէջ: Մինչեւ քսաներեք տարեկանը ապրելով իր ծննդավայրին մէջ, անիկա Պարսկահայոց ու նաեւ Պարսից կեանքն ու բարքերը մօտէն ճանչցած է, որոշ չափով ծանօթութիւն ունեցած է նաեւ պարսիկ լեզուի ու գրականութեան, որով եւ ան եղաւ յետոյ առաջին հայ դրաղէտը — ու ցարդ գրեթէ դեռ միակը — որ Պարսկահայոց ու Պարսից կեանքէն պատկերներ շարադրեց, եւ որուն պատմելու ձեւին մէջ, պարսիկ՝ եւ ընդհանրապէս արեւելեան՝ զրուցադիրներու եւ բանաստեղծներու եղանակին ազդեցութիւնը յաճախ կը զգացուի:

Բայց այդ արտասովոր խառնուածքը Փայաճուկ գիւղի մէկ անկիւնը իր ամբողջ կեանքն անցրելու համար ծնած էր: Մտտաղ հասակէն անոր մէջ արդէն կը խմորուէին ապագայ խոշոր ու յոգնար գործի մը ծրագիրները: 1858ին ան ճանապարհորդեց Թրքական Հայաստան, այցելեց Տարօնի, Բաղէչի ու Վասպուրականի շրջանները, ատեն մը մնաց Վարազայ վանքին մէջ, ուր Մկրտիչ Խրիմեան վարդապետը վանահայր էր այն ատեն, արդէն ծանօթ «Վասպուրականի արծիւ» եւ «Հայրիկ» անուններով եւ հեղինակ Հրաւիրակ Արարատեան քերթուածին, բոցաշունչ հայրենասէր քարոզիչ եւ Աւետարանի ժողովրդական ոգիովը տողորուած ազատամիտ յառաջդիմասէր եկեղեցական: Բաֆֆի կրեց անոր ազդեցութիւնը (տեսնել Վայծերուն մէջ անոր նուիրուած խանդավառ գլուխը ու նաեւ ատկից շատ առաջ իր հրատարակած Արծուի Վասպուրականի տիտղոսով մենագրութիւնը): Թրքահայաստանի այդ ամենէն հին, ամենէն կարեւոր, ամենէն հայ շրջաններուն մէջ, ան դիտեց, ուսումնասիրեց բնակարները, տիպարները, բարքերը, նօթեր առաւ իր ապագայ գործերուն համար, մօտէն տեսաւ ու ճանչցաւ նաեւ այդ շրջաններու հայ գիւղական ազգաբնակչութեան ողբալի կացութիւնը թուրք ու քուրդ զոյդ լուծին տակ: Այդ միջոցին է որ Աղթամարայ կղզիին մէջ շարադրեց իր Աղթամարայ Վանքը գրուածքը, իր առաջին արտագրութիւններէն մին, որուն մէջ կը գտնուի

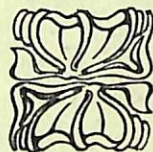
եւ իր Չայն տուր, ո՛վ ծովակ բանաստեղծութիւնը, եւ որ լոյս տեսաւ Մոսկուայի Հիւսիսափայլին մէջ:

Իր առեւտրական գործերը հետզհետէ աւելի գէշ երթալով, գրեթէ բոլորովին սնանկացած, միւս կողմէ իր բոլոր ուժերը ազգային եւ գրական գործունէութեան նուիրելու տենչէն հալածուած, ան այլ եւս չդարձաւ Փայաճուկ, այլ դնաց Թիֆլիս, ուր հաստատուեցաւ: Քիչ մը ատեն հազուստ ծախողի մը քով իբր գործակատար աշխատելով իր ապրուստը ծարելէ յետոյ, Խորէն Ստեփանէի Հայոց Աշխարհ ամսագրին հրաւիրուեցաւ աշխատակցել, յետոյ Գրիգոր Արծրունիի Մշակին աշխատակցեցաւ տարիներով, եւ վերջ ի վերջոյ Արզար Յովհաննիսեանի Արձագանքին, այդ երկու լրագիրներուն մէջ հրատարակելով բազմաթիւ յօդուածներ եւ իր ամենէն նշանաւոր վէպերուն մեծ մասը: Ապրեցաւ նիւթապէս անստոյգ ու անձուկ կացութեան մը մէջ, իբր օրապահիկ ունենալով իր աշխատակցութեան համար ստացած պատուագինը, որ, արդէն անբաւական, Մշակի շըրջանին՝ յաճախ անկանոն կը վճարուէր եւ երբեմն բնաւ չէր վճարուէր... Վախճանեցաւ յիսուսեմէկ տարեկանին, եւ այդ յարաբերաբար կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին, նիւթական այդպիսի դժնդակ պայմաններու մէջ գտնուելով հանդերձ, ան իր հոգեկան արտակարգ զօրութեան շնորհիւ՝ արտագրեց այն մեծատարած ու մեծարժէք գործը որ մեր գրականութեան փառքերէն մէկն է:

Իր կեանքի այդ երկրորդ ու կարեւորագոյն կէսի ընթացքին, ան այցելեց եւ ուսումնասիրեց Կովկասեան Հայաստանի բոլոր ուշագրաւ շրջանները, ազդեցութիւնը կրեց ազատական, ազգասէր կորովի հրապարակագիր Գրիգոր Արծրունիին (թէեւ յետոյ ինչ ինչ հարցերու մասին անկից տարբեր կարծիք յայտնեց եւ, իբր գրագէտ ու նոյն իսկ իբր հրապարակագիր անկից շատ աւելի բարձր, վերջերս՝ ժողովուրդին վրայ շատ աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ քան Արծրունին): Ազդեցութիւնը արդէն կրած էր Աբովեանին (որուն վէրքը դեռ չտպուած կարդացած էր), Միքայէլ Նալբանդեանին եւ Ստեփաննոս Նազարեանին. կրեց եւ ազդեցութիւնը Չամչեան, Արսէն Բաղրատունի եւ Ալիշան Մխիթարեաններուն, Թորոս Լեւոնի հեղինակ Ծերենցին, ու եւրոպացի վարպետներէն՝ Թշուառներու Հիւկոյին, Թափառական Հրէայի եւ Գաղտնիք Փարիզի էօթէն Սիւին, Երեմ Հրացանակիրի Տիւմային, ու Վալթէր Աքսթին, որոնց գլխաւոր գործերուն իզմիրեան հայ թարգմանութիւնները մեծ յափշտակութեամբ կարդացած էր, ու նաեւ ազդեցութիւնը քանի մը ուսու «ձգտումնաւոր» ու յեղափոխաշունչ վիպասաններու, եւ այս բոլոր հայ եւ օտար ներգործութիւններով ճոխացած, երեք Հայաստաններէն կրուած տը-

սլաւորութիւններով, նօթագրուած յիշատակներով զինուած, իր ի ծնէ հարուստ եւ ուժեղ իմացականութիւնը, գերղգայուն քնարերգական հրաւիրութեամբ խառնուածքի մը միացած, ընդունելով մանաւանդ գերազուց ջնջումը զոր իրեն տուին 1877 - 78ի ուսոս - թուրք սլաւերադմէ միջոցին եւ անկից անմիջապէս յետոյ Թրքահայաստանի մէջ եւ հայկական հարցին շուրջ պատահած հոգեղորդ գէպքերը, ան ինքզինքն արտայայտեց դործերու երկար շարքի մը մէջ, որոնք հայ մշտաւորական երկինքը չքեղ ու կենսայորդ ճառագայթներով շողացող համաստեղութեան մը պէս լուսավառեցին:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

Կը բղխի՝ Անունն ու կը փրփրի
Զինչ, արեւագան.
Վաղուց կորսւած, փախած ծոցն երկրի՝
Ակի մ'է նըման:

Կը պեղէ՝ տակաւ իր հողը շուրջի,
Կ'ըլլայ գետ մը ան.
Իր մէջը աշխարհ հիմա կը փլչի,
Աստղե՛ր կը լողան:

Ո՛ւր էք, ջրանցքներ՝, որպէսզի յուրի
Դաշտերը դառնան,
Թուրքե՛ր, որպէսզի մեծ ժայռը փրթի
Իր ուժէն քանդման...:

Ան ցամփե՛ր է արդ...: Բայց ո՛չ, կը փայլի՝
Իր հունին մէջ լայն
Քիչ մը սիկ, — նոր յոյս՝ հին յուշով առի,
Քիչ մը սիկ միայն...:

1937 Յունիս

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՆԱՆ

ሀ ሐ ል ጠ ከ ቲ ደ

Իր գլխավոր հերոսի՝ Սամուէլ Իշխանի կեանքն ու գործերը, նրա պատկերն ուրուագծելու համար Բաֆֆին Փաւստոսի պատմութեան մէջ գտել է, մի քանի խօսք միայն՝ « Ապա որդի վահանայ, անուն Սամուէլ՝ եհար սատակեաց զվահան, զհայր իւր... եւ զմայր իւր... » : Բաւական չէ որ այս հակիրճ տեղեկութիւնը աղքատ է մի պատմական անձնաւորութեան հոգեւոր եւ ֆիզիք պատկերը կա-
ղապարելու համար, ապա եւ ամէնէն դժուարին առեղծուածն է, որ երբ եւ իցէ միճակուել է մի հեղինակի :

Անշուշտ՝ Րաֆֆին ո՛չ Սովոկլէս է եւ ո՛չ մանաւանդ Շէքսպիր։ Իրաւ է, որ նրան պակասում է փիլիսոփայական վերլուծող մտածումը, մարդկային անհատական հոգու մէջ տիեզերքը տեսնելու կարողութիւնը, որ շատ քիչ հեղինակների է տրուած։ Եւ այս է պատճառը, որ դէմ առ դէմ հանելով երկու արոյեաններ՝ հայրենուրաց, հայրենադաւ մի հայր, Վահան Մամիկոնեան եւ նրա որդին, Սամուէլը, կատաղօրէն հայրենասպաշտ՝ Րաֆֆին չի սարսուում իր նիւթից, չի դողում պատրաստուող անօրինակ բախումից, որից արեան հոտ է փրչում։ Սամուէլի հայրասպան խղճի դալարումները աչքաւ հօր չեն, որ բարձրացնէին նրան մինչեւ գերբնականը ու դառնային տիեզերական տանջանք։ Գիշերները չեն սարսափում նրա ծնողասպան վրէժի մտածումներից եւ իշխանական դղեակի կամարների տակ չեն յայտնում գերեզմանների խաւարի միջից հին – հին առաքինի պապերի ստուերները, նրա վարանոտ կամքը եւ ընկրկուող իմացականութիւնը մտրակելու իրենց հրացայտ աչքերի բոցով։ Հայրենադաւ հօր դէմ Սամուէլը վիրաւորուած ու ցասկոտած հայրենասէրն է եւ ոչ թէ տրորուած, անարգուած մարդկային խիղճը որ ծառանում է, որպէս կրակի սիւն եւ հրդեհում սերունդների հոգիները։ Սա Րաֆֆիի մեծագոյն թերութիւնն է, ինչպէս եւ իր դործի։

Եւ այնուամենայնիւ, ես չեմ ճանաչում մեր գրականութեան մէջ մի այլ հեղինակ, որ այնքան բարդ հոգեբանական դրութիւնից, որ-
պիսին է Սամուէլի եւ իր ծնողների բախումը, կարողանար դուրս
գալ աւելի պատուաւոր կերպով:

Իդէապաշտ եւ մարդկային զանգուածների թշուառութեամբ ու

ցաւով բռնուած, Բաֆֆին չի մոռանում անհատը եւ նրա զփնդակ ներքին ապրումները: Իր գլեհակի խուլ կամարների մենութեան մէջ նոր նոր իր հոգին ծուատող ծանր մտածումի առաջ Բաֆֆիի Սամուէլը ներքին, անհնարին տանջանքի տաղնապն է ապրում, «Հոգիս յօժար է եւ մարմինս տկար»-ի խեղդող երկինքաբանքը: Խորհելով իրեն վիճակուած զարհուրելի առաքելութեան մասին՝

«Նա ընկաւ գահաւորակի վրայ եւ աշֆերը բռնելով, սկսեց դառն կերպով հեկեկկալ՝ «ա՛խ, հայր իմ... ա՛խ, հայր իմ»... կրկնում էր նա եւ արտասուքի հեղեղի պէս քափուում էր աշֆերից»:

Համէլեան Եպիսկոպոս Կաթողիկոսը, որ ողջակէզը պատրաստուած է անխուսափելի զենուովն, շատ չեն Երայց տրադետիայի մէկ ծայրից միւս ծայրը, որպէս պատանն ուսին անքերեւոյթ մի ոգի, մի լուռ, ու անհուն տրտմութիւն ընկերացած է Սամուէլին, մի տրտմութիւն, որ հայրենիքը աւերի եւ հրձիգումների միջից անցնելով՝ լռելեայն դառնում է խորտակիչ նեմեզիդա :

Այս յուզիչ տեսարանները մէկը կայ, ուր հեգնանքի քողի տակ Սամուէլի հոգեկան խորունկ ու դապուած տանջանքն է թրպրտում եւ Րաֆֆին նկարագրել է վարպետի անհման գրչով։ Սա Սամուէլի եւ իր մօր տեսակցութիւնն է, իր հօր ուրացութեան առաջին լուրը հասնելուց յետոյ։ Սամուէլը գիտէ, որ իր մայրն էլ Համամխտ է իր հօ-
նելուց, գիտէ, որ նա արդէն պարսկական նիստովկացով ճգնում է փո-
րը, գիտէ, որ նա զարդարուել է պարսիկ արքու-
թանակել Հայկականը, գիտէր, որ նա զարդարուել է պարսիկ արքու-
նիքներին յատուկ տարազով, իր ուրացող ամուսնուն հաճելի լինե-
լու համար։ Դա մի չքնաղ կտոր է, որ այնքան յիշեցնում է Համլէ-
տի եւ իր մօր հանրածանօթ եւ հեգնական բառախաղերով հարուստ
բանակութիւն։ Ահա այդ կտորը․

— « Ի՞նչպէս ես գտնում այս նոր զարդարանքը :

— Հօրս գլուխը վկայ, սքանչելի է, պատասխանեց որդին, միայն դու մոռացել ես ներկել քո շրթունքները, այն ժամանակ կատարելապէս մի պարսկական թագուհու կը նմանէիր :

— Դու հեղինում ես, Սամուէլ:

— Ի՞նչ հեղինակու բան կայ, — ծիծաղելով ասաց Դրդին եւ ձեռքը տանելով, մօր զարդարանքները մի առ մի շօշափելով, շարունակեց .

— Բոլո՛րը գեղեցիկ է, բոլո՛րը հրաշալի է: Ահա այդ արծաթեայ մահիկը, զարդարած խոշոր արմաստներով ու կապել ես լայն ճակատիդ, դա փայլում է, որպէս նորածին կիսալուսինը փայլում է պարզ երկնակամարի վրայ. դա կը թափէ քո վրայ այն բոլոր բարիքները, ինչ որ լուսինը թափում է արարածների վրայ: Իսկ այդ աւ-

մաստները, որ սփռուած են մահիկիդ շուրջը, մշտական ուրախութիւն կը ներշնչեն քո սրտին, յաղթող կը հանդիսացնեն քեզ ամէն ձեռնարկութեան մէջ եւ թաղաւորներէ աչքում սիրելի կը կացուցանեն: Ահա այդ սիրուն քանան, որ կրում ես քթիդ վրայ, իր մեխակի ձեռով միշտ անուշահոտութեամբ կը հրապուրէ քո հոտոտելիքը, իսկ իւր երկնագոյն փերուզայի ակնով կը լիացնէ քո արկղները ոսկով ու արծաթով, քո խօսքը, քո խնդիրքը ընդունելի կ'անէ ամենի մօտ եւ քեզ հեռու կը պահէ թաղաւորներէ պատուհասներէ: Ահա այս ոսկեայ զնդերը, որ վառւում են գոյնզգոյն դմրուխտներով, կը պահպանեն քո լսելիքը անախորժ ձայներէ եւ միշտ ուրախալի համբաւներով կը զուարճացնեն քեզ: Իսկ այդ դմրուխտները կը կուրացնեն օձի ու վիշապի աչքերը եւ քո անձը անխոցելի կը պահեն ամէն թունաւոր զեռունների ու միջատների խայթոցներից: Ահա այդ մարդարտաշար մանեակը իւր խորհրդաւոր յուռութիւններով, դրանց մէջն է ամփոփուած քո բախտը, քո թովիչ զօրութիւնը եւ քո կախարդիչ հրապուրանքը, որոնք կնոջ համար անհրաժեշտ են...

Նա առեց մօր ձեռքերը իր ափերի մէջ եւ շարունակեց.

— Այդ օձաձեւ ապարանջանները որքա՛ն դեղեցիկ են, որքա՛ն խորհուրդ կայ դրանց մէջ... Դրանք կը տան քո բազումներին յաջողութիւն եւ օձի խմաստութիւն, ինչպէս տուեց օձը մեր նախամայր Եւային... Իսկ այդ մարջանով եւ գոյնզգոյն ուլունքներով զարդարած թեւակապերը, որոնց մէջ պահուած են ո՛վ դիտէ ի՛նչ տեսակ թալիսմաններ, — դրանք հեռու կը պահեն քեզ չար աչքից եւ չար պատահարից, դրանք կը պահպանեն քեզ դեւերի, քաջքերի եւ բոլոր աներեւոյթ ոգիների պատրանքներից: Ես համոզուած եմ որ այդ թեւակապերի մէջ ամփոփուած են մի որ եւ իցէ մոզի դրուածքները... »:

Այս բոլորը թւում է Սամուէլ հեզնօրէն, իր ցաւն ու վիշտը խեղդելով, որպէսզի հասնի վերջին խօսքին, նուրբ ու ծանր ակնարկին, որ պիտի քողազերծ անի մօր հոգին, — թեւակապերի մէջ մոզի գըրլածքներ:

Մայրը խոժոռուում է. բայց որդին չնկատելու է տալիս եւ շարունակում իր նուրբ ու կծու հեզնութիւնը:

— « Այդ մատանին կարմիր եաղութի (յակինթ) քարով ամէն մարդկանց մօտ հաճելի կ'անէ քեզ: Այդ միւսը՝ սարդիոնի քարով (սէյլան) փարատում է արիւնահեղութիւնը: Այդ երրորդը, վարդագոյն սուտակ (լալ) քարով, փարատում է վշտերը եւ հալածում է դեւերին: Այդ չորրորդը՝ խայտաճամուկ օձաքարով՝ թոյների ներ-

դործութիւնը ոչնչացնում է: Այդ հինգերորդը՝ հակիկի դեղնագոյն քարով՝ ոչնչացնում է մարդկանց չար մտքերը... »:

Մայրը հասկացաւ, որ որդին ծաղրում է:

— « Բաւական է, ես դիտեմ քո թերահաւատութիւնը... »: *)

Ես դիտմամբ ամբողջապէս մէջ բերեցի այս հետաքրքիր կտորը, ցոյց տալու համար, թէ Բաֆֆին պարսկական անտիապաշտութիւնների մատակարարած այս նիւթը, — որին նա այնքան խորունկ ծանօթութիւն ունէր — որպիսի՝ վարպետութեամբ օգտագործել է իր հերոսի հոգեբանական անալիզի համար: Արդարեւ, իւրաքանչիւր այս թանկագին քարին, զարդին, ձեւին, գոյնին կապուած հմայքն ու յուռութիւնը, բոլոր այս պերճ ու դիւթիչ, մանկական ու խորհրդաւոր հաւատալիքները, որ Սամուէլ ասում է, որպէս իր հայրենի ազատութիւնը խաթարող ոգիներ, նա ծաղրում է նրբօրէն, իր ալեկոծ հոգու կսկիծը զսպած, քրքրում է ծածուկ արցունքի միջից: Այստեղ հեղինակը իր հերոսի հոգեբանութեան ճշգրիտ կենդանադիւրն է:

Սամուէլը Համլէտ չի: Դանիական իշխանը դէմ յանդիման կանգնած է մի կատարուած անասելի ոճի շուրջ — իր հօր դաւադիր սպաննութեան — եւ երկրի ու երկրի օրէնքների անունով հաշիւ ու հատուցումն է պահանջում: Սամուէլի աչքի առաջ ոճի կատարում է ամէն օր, մաս — մաս, կամաց կամաց, իր հայրենիքի դէմ նիւթաւոր դաւի թելերը դիտէ, հօր արարքներից ծագող վշտին զուգընթացաբար նրա հոգին բռնւած է ե՛ւ քաղաքական հոգսերով, նա աշխատում է փրկել հայրենիքը վերահաս վտանգից: Եւ ա՛յս է, որ նրա հոգեբանական կացութիւնը դարձնում է աւելի բարդ ու հեղինակի դործն աւելի դժուարին:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Քաղուած «Հայրենիք» ամսագրի 1924-ի Սեպտ.-ի քիւնէն:

Դրուած Բաֆֆիի մահուան երեսուցանգամեակին առթիւ):

*) «Սամուէլ», երես 41, 42, 43:

ՐԱՖՖԻՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԺՐՈՒՆԻՆ

(ՄԻ ԷՁ ՐԱՖՖԻՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ)

Րաֆֆին գրական գործունեությունը սկսուեց 1860 թ., «Հիւսիսա-
փայլ»-ից, բայց Րաֆֆին Րաֆֆի դարձաւ միայն Գր. Արծրունու
«Մշակ»-ի շնորհիւ:

«Մշակ»ը ծնունդ առաւ 1872 թ., բայց արդէն 1871 թուականից
Արծրունին ձեռնարկել էր նախապատրաստական աշխատանքների, —
խմբագրութիւն էր կազմակերպում, աշխատակիցներ հաւաքում,
խմբագրական ժողովներում մշակում էր հրատարակելիք թերթի ծը-
րագիրը, եւայլն: Այդ ժողովներից ծայր առաւ եւ Րաֆֆիի ու Գր.
Արծրունու բարեկամութիւնը: Րաֆֆին այդ ժամանակ դեռ համեստ
հաշուապահ էր մի հայ վաճառականի խանութում: Արծրունին նրան
առաջ քաշեց եւ մտցրեց «Մշակ»-ի խմբագրական շրջանակի մէջ:
Այդ մասին հետագային, Րաֆֆիի մահուան առթիւ, ինքը Արծրունին
գրում էր հետեւեալը.

«Մշակ»-ի խմբագրութեան նախապատրաստական ժողովներում
Րաֆֆին՝ «այդ թուի, շա՛տ թուի դէմքով, սեւ միրուքով, սեւ,
զանգուր մազերով, կապոյտ ակնոցների միջից կարմրած, հիւանդոտ
յոգնած աչքերով մեզ վրայ խորհրդաւոր լայն ճակատի տակից նա-
յոգ մարդը կարծես, մեզ ամենքիս դիտում էր, մեզ ուսումնասիրում
էր, դեռ եւս իր ուժերին հաւատ չընծայելով իրանից բարձր ուսում
ստացածների հետ որ եւ է բանակուելի մտնելու»:

Հետզհետէ Րաֆֆին սկսում է այցելել Արծրունուն նաեւ ժողով-
ներից դուրս եւ վերջինիս խորհրդով ձեռնարկում է գրելու «Պարս-
կաստանի նամակներ»-ը, որտեղից «ծնունդ է առնում եւ Րաֆֆիի
ծածկանունը»: «Այն րոպէից սկսած Րաֆֆիի վիճակը կապուեցաւ
«Մշակ»-ի հետ», ասում է Գր. Արծրունին *)

Եւ, յիշաւի, Արծրունու անձնական հմայքն ու «Մշակ»-ի գործած
ազդեցութիւնը, թէ՛ սկզբի շրջանում եւ թէ՛ հետագային, վճռական
նշանակութիւն ունեցան Րաֆֆիի տաղանդի զարգացման համար:

*) «Մշակ», 1888 թ., № 48:

Րաֆֆին լայն եւ ամուր տեղ գրաւեց «Մշակ»-ում՝ դառնալով Ար-
ծրունու աջ բազուկը, յաճախ, իր գրչի ազդեցութեամբ ու ժողովրդ-
դականութեամբ գերազանցելով նոյն իսկ վարպետին: Րաֆֆին «Մշ-
ակ»-ը լեցրեց ո՛չ միայն գեղարուեստական երկերով — նորավէպ,
պատմածք, տեղագրութիւն, — այլ եւ պատմական, հրապարակա-
խօսական եւ քննադատական նիւթերով՝ առնուած մեծ մասամբ
պարսկահայկական եւ տաճկահայկական իրականութիւնից, որոնց
խորապէս ծանօթ էր:

Րաֆֆիի ամենափայլուն շրջանը «Մշակ»-ում բացւում է 1878
թ. Մայիսից, երբ սկսուեց լոյս տեսնել նրա «Ջալալէդդին» վէպիկը,
որ անօրինակ խանդավառ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան
մէջ: Րաֆֆին այդ ժամանակ ուսուցիչ էր Ադուլիսի ծխական ու-
սումնարանում եւ այդտեղից էր աշխատակցում «Մշակ»-ին: Ուսում-
նական տարուայ վերջին նա ինչ որ սուր բախում ունեցաւ հոգաբար-
ձութեան հետ եւ ստիպուած եղաւ թողնել դպրոցը: Արծրունին բե-
րեց նրան թիֆլիս եւ որոշ վարձատրութեամբ կապելով «Մշակ»-ի
հետ՝ ապահովեց նրա մշտական աշխատակցութիւնը: Այնուհետեւ, ի-
րար յետեւից, «Մշակ»-ում լոյս տեսան նրա «Ոսկի Աքաղաղ»ը,
«Սենթ»ը, «Դաւիթ Բէկ»ը, «Սաչադողի Յիշատակարան»ը, «Սամ-
սայի Մելիքութիւններ» պատմական ուսումնասիրութիւնը, «Հայ Կի-
նը», «Հայ Երիտասարդութիւնը» եւ ուրիշ գրուածքներ, որոնցից
չատերը հետզհետէ արտատպուեցին առանձին հատորներով էլ: Եւ
Րաֆֆին դարձաւ առաջին հայ գրողը, որ ամբողջապէս նուիրուեց
գրականութեան եւ ապրում էր բացառապէս իր գրչի վաստակով,
որքան էլ համեստ լինէր այդ վաստակը:

Րաֆֆիի վէպերը կարգացւում էին անյադ յափշտակութեամբ
ամենքի կողմից՝ անջնջելի կնիք դնելով ժամանակակիցների մտքերի
վրայ: Րաֆֆիի մոգական տաղանդի թողած տպաւորութիւնը, մա-
նաւանդ, հզօր էր երիտասարդութեան մէջ, որի աչքին «Սենթ»-ի ու
«Ջալալէդդին»-ի հեղինակի հմայքը աննախընթաց էր: Եւ այդ ամե-
նը, ինչպէս ասացինք, Րաֆֆին պարտական էր ոչ միայն իր բնածին
կարողութեան, այլեւ, մեծ չափով, «Մշակ»-ին ու Գր. Արծրունիին:

Եւ պէտք է ասել, որ Րաֆֆին ոչ միայն չէր ուրանում այդ փա-
տը, այլ, յաճախ, ինքն էլ էր խոստովանում՝ երախտադիտութեամբ
յիշելով Գր. Արծրունու անունը եւ նոյն իսկ երբեմն չափազանցելով
«Մշակ»-ի ունեցած ազդեցութիւնը իր վրայ: Այսպէս, երբ հակառա-
կորդ «Մեղու» թերթը կրքոտ քննադատութեան ենթարկելով «Սեն-
թ»-ը, մի օր գրեց, թէ այդ վէպում ոչ մի ինքնուրոյն կամ նոր միտք
չկայ, այլ «Մշակ»-ի քարոզած գաղափարների կրկնութիւնն է, Րաֆ-

Ֆին առանց վարանելու պատասխանեց՝ «Այդ կարծիքի հետ ես համաձայն եմ»: Թէեւ, ի հարկէ, սխալ էր ասել, թէ «Խենթ»-ի մէջ, «Մշակ»-ի քարոզածներից զատ, ինքնուրոյն կամ նոր բան չկար. «Խենթ»-ի ուղին ու ծուծը յեղափոխական գործի քարոզն է, որ, անտարակոյս, Բաֆֆիական է եւ ոչ Արծրունիական:

Թէ Բաֆֆին ինքը ինչպէս ջերմ յարգանք ունէր դէպի Արծրունին ու «Մշակ»ը, նա շատ առիթներով է արտայայտել: Առնենք, թէ-կող, հետեւեալ կտորը նրա «Հայ Երիտասարդութիւնը» յօդուածից, որ խօսում է նոյն ժողովների մասին, որոնց մասին գրել էր և Արծրունին: «Ես երբեք մոռանալ չեմ կարող 72 թուականը, երբ սկսուեցաւ հրատարակուել «Մշակ» լրագիրը, — գրում է նա... — ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկալից ժողովները, որ կազմուեմ էին այդ լրագրի խմբագրատան մէջ մի քանի տարի առաջ: Եթէ ես ունեցել եմ մի քանի ոսկի քապէնք, — դրանք պատկանում են այն ժամանակին»: Ու այնուհետեւ տալիս է խանդավառ նկարագրութիւնը այդ ժողովների...

Հետագային էլ Բաֆֆին մէկից աւելի անգամներ տաք խօսքերով է արտայայտուել «Մշակ»-ի մասին եւ առիթ չի փախցրել արձանագրելու իր հիացումն ու բարեկամական սէրը դէպի Արծրունին: Եւ, յանկարծ, մի օր այդ մտերիմ յարաբերութիւնը խախտում է. 1884 թ. սկիզբները երկու բարեկամների միջեւ, ինչպէս ասում են, սեւ կատու է անցնում, որ, ի վերջոյ, յանգում է կատարեալ խզումի:

Գրականութեան մէջ այս դէպքը լիովին լուսարանուած չէ եւ ներկայացուած է տարբեր ձևերով: Ոմանք մեղադրում են Արծրունուն, որ, իբր թէ, նիւթական տարրական գոհացում չէր տալիս մեծ վիպասանին, շահագործում էր նրա գրիչը, բաւարար չափով յարգալից վերաբերում չունէր դէպի նա, կաշկանդում էր նրա ազատութիւնը խմբագրութեան մէջ: Ուրիշներ, ընդհակառակը, խզումի պատասխանատուութիւնը ձգում են Բաֆֆի վրայ, որ օգտուելով Արծրունու նիւթական նեղ վիճակից՝ անընդունելի պայմաններ է առաջարկել նրան: Այսպէս է մտածում, օրինակ, Լէօն:

Պատմական տեղեկութիւնների այսօրուայ լոյսի տակ դժուար չէ հերքել այս վերջին վերադրումը. յամենայն դէպս, աներախտագիտական զգացմունք կարելի չէ վերագրել Բաֆֆին, որ մինչեւ վերջ էլ մնաց ասպետական դիրքում Արծրունու հանդէպ: Որքան էլ Լէօն աշխատում է, այս խնդրում, Արծրունու վրայից վերցնել պատասխանատուութիւնը, այդ նրան չի յաջողում: Մեր վարը բերելիք վաւերագրերը հիմքից հերքում են այն կարծիքը, թէ Բաֆֆին «Մշակ»-ից հեռացաւ նիւթական կամ ուրիշ անձնական պատճառներով:

Դէպքը ինչպէ՞ս էր բացատրում ինքը՝ Արծրունին, մենք, դժբախտաբար, չգիտենք. նրանից որ եւ է փաստաթուղթ չի հասել մեզ: Լէօն, 1905 թ., ասում էր, *) թէ՝ «Արծրունու թղթերում այժմ էլ մնում է Բաֆֆի երկար նամակը, որի մէջ նա պարզում էր իր պահանջները: Այդ նամակը Արծրունին պահում էր իբրեւ մի փաստաթուղթ, որ պիտի արդարացնէր նրան, ցոյց տալով, որ ինքը չէր մեղաւորը»: Սակայն, այդ փաստաթղթի բովանդակութիւնը մեզ յայտնի չէ: Լէօն աւելի լաւ կ'անէր, եթէ փոխանակ ընդհանուր խօսքեր ասելու, առաջ բերէր այդ նամակը, որից, մեզ թւում է, կարելի չպիտի լինէր եզրակացնել այն՝ ինչ որ եզրակացրել է Լէօն, թէ՝ «Բաֆֆին գրում էր, որ առաջներում, երբ Արծրունին հարուստ էր, փող ունէր, ինքը, այսինքն Բաֆֆին, հպատակում էր նրան. այժմ, երբ չը կայ այդ հանգամանքը, վերացում է եւ այն իրաւունքը, որով Արծրունին, տէր եւ գլուխ էր խմբագրատան մէջ»: **) Դժուար է հաստատել, որ Բաֆֆի պէս հոգեկան բարձր ազնուութեան եւ բարեկրթութեան տէր մի մարդ այդպիսի կոպտաբանք գրէր, այն էլ Արծրունի ա'յն ժամանակուայ տրամադրութեան մէջ...

Եւ արդէն Լէօն ինքն էլ, նոյն տեղ, հերքում է իր ասածը՝ առաջ բերելով մի կտոր Բաֆֆի 1885 թ. Դեկտ. 15 նամակից, ուր, ի միջի այլոց, ասուած է հետեւեալը. ««Մշակ»ը առաջիկայ Յունուարին կը սկսուի հրատարակուել, բայց դեռ յայտնի չէ՝ արդե՞ք ես պիտի աշխատակցեմ, թէ ոչ, որովհետեւ իմ եւ Պ. Արծրունու մէջ համաձայնութիւն չէ կայացել մեր պայմանների մասին: Նրա այժմեան վիճակը ի նկատի ունենալով՝ ես առաջարկեցի, որ մի խումբ կազմուի, եւ ամենքը ընկերաբար կատարեն լրագրի հրատարակութեան գործը, այնպէս, որ խմբագրական անդամների իրաւունքները եւ պարտականութիւնները որոշուած լինեն, եւ խմբագրատունը իր մէջ ուժ ու համերաշխութիւն ունենայ: Բայց նա, որպէս երեւում է, դժուարանում է ընդունել այդ առաջարկութիւնը, ցանկանում է առաջուայ նման ինքը միայնակ լրագրի թէ՛ տէրը եւ թէ կառավարիչը լինել... Մի մարդ, առանց հիմնաւոր եւ ուժեղ խմբագրատան, չէ կարող մի օրինաւոր լրագիր հրատարակել, որքան էլ ինքը տաղանդաւոր լինի»...

Պարզ է, ուրեմն, որ անհամաձայնութեան պատճառը նիւթական չէր: Բաֆֆին երկար տարիների փորձից էր մեկնում եւ ուզում էր ա'յդ ձևով դարմանել Արծրունու ինքնակալ եւ կամակոր բնաւորութեան թերութիւնները: Նա ուզում էր «Մշակ»ը դարձնել հասա-

*) Լէօ, «Գրիգոր Արծրունի», Խաղտր Գ., էջ 329:

**) Նոյն տեղը, էջ 330:

րակաց գործ, հայ հաւաքական մտքի արտայայտութիւն, մինչդեռ Արծրունին ամէն տեղ եւ բոլոր գործերի մէջ, ամենից առաջ, իր անձն էր առաջ քաշում եւ իր կամքն էր աշխատում պարտադրել:

Հասարակական գործի կազմակերպութեան շուրջ ծնունդ առած խորունկ տարբերութիւնների բախման արդիւնք էր Բաֆֆիի եւ Գր. Արծրունու միջեւ առաջ եկած պաղուծիւնն ու խզումը եւ ոչ թէ անձնական կամ նիւթական ճղճիմ հաշիւների խնդիր: Բնականաբար, երբ բարեկամական յարաբերութիւնները մէկ անգամ խախտուեցան, այնուհետեւ մէջ մտան եւ հարցի հետ անմիջական առնչութիւն չունեցող, կողմնակի բաներ, որոնք, սակայն, էական դեր չէին կատարում:

Մեզ համար, բնականաբար, աւելի հետաքրքրական է գիտենալ, թէ Բաֆֆին ի՞նչը ինչպէս է ներկայացնում դէպքերը: Բարեբախտաբար, այդ մասին բաւական նիւթ է մնացել, որ, ինչ որ վերաբերում է Բաֆֆիին, սպառիչ կերպով ներկայացնում է խնդիրը: Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի 1913 թուի 2 - 3, 4 եւ 6 - 7 համարներում հրատարակուած են *) Բաֆֆիի 1879 թ. Դեկտ. 10 եւ 1880-ի Մարտ 10 նամակները՝ ուղղուած Մոսկովայի այն ժամանակուայ յայտնի Հայերից մէկին՝ Մ. Փանեանցին, որոնց մէջ, ի միջի այլոց, հանգամանորէն խօսուած է Բաֆֆիի ու Գր. Արծրունու յարաբերութիւնների մասին: Փոխանակ ուրիշ աղբիւրների դիմելու կամ սեփական դատողութիւնները տալու, մենք ղերադասում ենք ամբողջութեամբ առաջ բերել նամակների այդ մասերը, որոնք աւելի հարադատօրէն կը պատկերացնեն խնդիրը:

Պաղուծեան առաջին նշանները Բաֆֆիի եւ Արծրունու միջեւ մենք տեսնում ենք 1884 թ. Փետր. 18 նամակի մէջ, որով Բաֆֆին յայտնում էր Փանեանցին, թէ՛ «իմ եւ Պ. Արծրունու մէջ տեղի ունեցած մի փոքրիկ անհամաձայնութեան պատճառով ես դադարեցի գրել «Մշակ»-ի մէջ, բայց շուտով կը շարունակեմ աշխատակցել եւ նրան միայնակ չեմ թողնի: Այդ մարդը եթէ իր լաւ ձգտումների հետ անտաննի բնաւորութիւն չունենար, մենք շատ գործեր կարող էինք յաջողացնել... »:

Թէ ի՞նչ էր այդ «փոքրիկ անհամաձայնութիւնը», աւելի հանգամանօրէն ներկայացուած է յաջորդ, Մարտ 13, նամակով:

«Անկարելի է, որ դուք նկատած չլինէք, որ անցեալ տարի «Մը-

*) Հրատարակել է Յ. Տէր - Յակոբեանը (Յ. Իրազեկ), կցելով նաեւ ամփոփ յառաջաբան Մ. Փանեանցի մասին:

շակ»-ը թէ՛ իր ներքին բովանդակութեամբ եւ թէ՛ իր կանոնաւոր հրատարակութեամբ խիստ թոյլ կերպով գնաց եւ կատարելապէս չգոհացրեց իր ընթերցողներին: Այդ տարուայ համար կարելի էր ներել, որովհետեւ «Մշակ»-ի խմբագրատան հետ այնպիսի անսպասելի անցքեր պատահեցան, որ աւելին չէր կարելի պահանջել: *)

Եւ որպէսզի «Մշակ»-ը կրկին իր առաջուայ ուժը եւ կենդանութիւնն ստանայ, ես անցեալ տարուայ վերջին ամիսներում առաջարկեցի Պ. Արծրունուն, որ խմբագրատան կազմակերպութիւնը փոխուի եւ նոր տարուանից սկսեալ նոր խմբագրութիւն կազմուի, բոլորովին ուրիշ հիմունքների վրայ հաստատուած: Նա համաձայնեցաւ ինձ հետ, բայց երբ նոր տարին հասաւ, այլեւս չկատարեց իր խոստումը: Ի՞նչ եղաւ հետեւանքը, — այն, որ ես նախագուշակում էի. ինքը չկարողացաւ շարունակել եւ ստիպուեցաւ շաբաթը երկու անգամ հրատարակել, եւ եթէ այսպէս տանէ գործը, գուցէ ստիպուած կը լինի բոլորովին դադարեցնել:

«Մշակ»-ի կարեւորութիւնը Հայոց հասարակութեան համար Ձեզ բացատրելու հարկ չկայ: Դուք ինքներդ աւելի լաւ գիտէք, բայց ի՞նչ արած, որ այդ անտաննի մարդը իր անտակտութեամբ ամէն բան փչացնում է:

Նրա մասնաւոր գործերի դրութիւնը այնպէս է, որ նա գոնէ առ ժամանակ պէտք է իրան հեռու պահէր խմբագրական հոգսերից, մինչեւ իր սեփական գործերը կարգի դնելը: Եւ ես «Մշակ»-ի բոլոր հոգսերը ինձ վրայ էի առնում, բայց ինձ մի այնպիսի դրութեան մէջ դրեց, որ երկար համբերել չկարողացայ:

Այժմ թէեւ չեմ գրում, բայց իմ յարաբերութիւնները «Մշակ»-ի հետ բոլորովին կտրուած չեն: Աշխատում եմ եւ կը շարունակեմ աշխատել, որ այդ լրագիրը կրկին վերականգնի, որովհետեւ ես իմ նունը կապուած եմ համարում նրա հետ, եւ եթէ «Մշակ»-ի վրայ բիծ դրուի, նրա մի մասն էլ իմ վրայ կ'ընկնի: Տեսնենք, ինչով կը վերջանայ:

Արծրունու եւ Բաֆֆիի միջեւ առաջ եկած տարակարծութիւնները, բնականաբար, շատ ծանր անդրադարձում էին ունենում «Մշակ»-ի ու մշակական շրջանակի վրայ: Եւ Փանեանցն էլ, ի հարկէ, չէր կարող չցատել՝ տեսնելով երկու մեծ Հայերի բարեկամական յարա-

*) «Մշակ»-ի խմբագրութիւնը եւ Արծրունու բնակարանը ենթարկուել էին խուզարկութեան, Գր. Արծրունին ռուսիկանութեան հսկողութեան տակ էր առնուել, որի հետեւանում քեռքի հրատարակութիւնը մի քանի անգամ ընդհատուեց: Խուզարկութիւն էր տեղի ունեցել եւ Բաֆֆիի մօտ:

բերութիւններն պաղիւր, եւ իր այդ վերաբերումը արտայայտում է Րաֆֆիին: Վերջինս Ապր. 24-ի նամակով արդար է գտնում Փանեանցի դժգոհութիւնը, բայց իւր վերաբերմունքի համար ցոյց է տալիս արդարացուցիչ պատճառներ:

« Իբրեւ հեռուից նայողի եւ գործերի մանրամասնութիւններին անտեղեակ մարդու, — գրում է նա, — ես բոլորովին բնական եմ գտնում Ձեր արդար վրդովմունքը, երբ տեսնում էք, որ «Մշակ»-ը այսօր անկեալ գրութեան մէջ է եւ նրա խմբագիրը միայնակ ու անօգնական մնացած: Բայց ո՞վ է մեղաւորը — գրանում է գլխաւոր հարցը:

Ես, ի հարկէ, այժմ չեմ կարող այն բոլոր գաղափարները դուրս թափել, որոնք աւելի քան քսան տարեկան բնաւորութիւն ունեն, եւ որոնք չափաւր կերպով ազդեցին թէ՛ Պ. Արծրունու կործանման վրայ եւ թէ՛ «Մշակ»-ի անկման վրայ: Դա մի երկար պատմութիւն է, որը գուցէ մի ժամանակ բաւական առատ նիւթ կը տայ Պ. Արծրունու կենսագրութեանը: Ես այդ մարդուն յարգում եմ, նրա գործունէութիւնը միշտ ազնիւ եւ օգտաւէտ եմ համարել, բայց նա մի անբախտ զոհ է իր գործած մի մեծ սխալի, որը ոչ ոք ուղղել չէ կարող եւ որի պատճառով ինքը պատժուեցաւ...

Ես բաժանում եմ Ձեր բարի խորհուրդը, թէ Պ. Արծրունու այժմեան գրութեան մէջ ես պէտք է նրան միայնակ չթողնէի: Ես այդ մասին արել եմ, ինչ որ կարող էի եւ որքան ինձանից կախուած էր: Դեռ անցեալ տարուայ վերջին ամիսներին ես առաջարկեցի Պ. Արծրունուն խմբագրատան բոլոր հոգսերը ինձ վրայ թողնել, որպէսզի ինքը ազատ ժամանակ ունենայ իր անտեսական գործերը կարգի դնելու: Նիւթական ոչինչ հաշիւներ չկային մէջտեղում. ես առաջարկեցի մինչեւ անգամ ներկայ տարուայ սկզբից ամէն ինչ ձրի կատարել եւ ոչինչ վարձատրութիւն չպահանջել նրանից, միայն թէ «Մշակ»-ը պահպանուի: Բայց իմ բոլոր ջանքերը ի դուր անցան, որովհետեւ մէջտեղում կար մի սատանայ, որ ամէն ինչ խառնում էր. — ի՞նչ կարող էի անել կնոջ ինտրիգայի դէմ...

Իմ եւ Պ. Արծրունու մէջ ոչինչ անբաւականութիւններ չեն տեղի ունեցել: Ես վրդովուած եմ եղել միայն այդ կնոջ դէմ, որը համարեալ թէ կախարդել է խեղճ մարդուն, որը ստիպում է նրան ամէն ինչ ծախել, ամէն ինչ քարուքանդ անել եւ գնալ արտասահման, իրանց նշաւակութիւնը մի անծանօթ երկրում ծածկելու համար... Այլեւս ի՞նչ կարող էի անել ես, երբ գործի մէջ այդ տեսակ ընտանեկան գաղափարներ կային:

Ես առաջարկեցի Պ. Արծրունուն (փառք Աստուծոյ, մեր մէջ վը-

կաներ կան), եթէ նա ցանկութիւն ունի արտասահման գնալու, թող «Մշակ»-ը ինձ յանձնէ, եւ խոստացայ իւրաքանչիւր ամիս 150 ռուբլի փող ուղարկել նրան: Նա սկզբում համաձայնուեցաւ, բայց յետոյ իր խոստմունքը չկատարեց: «Եթէ ես մեռնեի եմ, — ասում է նա — թող ամէն ինչ ինձ հետ մեռնի»... Ահա այդ ծայրայեղութեան է հասել նա:

Ես դեռ սպասում եմ, գուցէ հանգամանքները կը փոխուեն, գուցէ ես հնար կը գտնեմ «Մշակ»-ը վերականգնելու:

Այժմ խմբագրատան մէջ ոչ ոք չէ մնացել, բոլոր ծառայողները արձակուած են: Եթէ գործը այսպէս գնալ, նա անկարող պիտի լինի շարունակել եւ մի երկու ամսից յետոյ ստիպուած կը լինի դադարեցնել:

Եթէ Պ. Արծրունու հետ հաշտուել չկարողացանք, այդ դէպքում իմ բարեկամները խորհուրդ են տալիս ինձ մի ամսագիր հրատարակել «Փորձ»-ի դերքով եւ մի թերթ, որ չաբաթը երկու անգամ հրատարակուէր: Այդ մասին դեռ մտածում ենք. երբ ամէն պատրաստութիւններ կարգի կը դրուեն, իսկոյն խնդիր կը ներկայացնեմ հրաման ստանալու համար: Ես այն աստիճան սովորած եմ հրապարակախօսական պարապմունքին, որ ինձ համար մի կենսական պահանջ է դարձել, որովհետեւ չեմ կարող անգործ մնալ: Իմ սրտից արիւն է գնում, երբ տեսնում եմ, որ մեր հրապարակախօսները ամէն կեղտոտութիւն դուրս են թափում, իսկ ես ստիպուած եմ լուռ ականատես լինել»...

Այսպէս, ուրեմն, մէջտեղը սկզբունքային ոչ մի տարակարծութիւն չկայ. խնդիրը վերաբերում էր «Մշակ»-ի գործի կազմակերպութեան ու ղեկավարութեան եւ, մանաւանդ, Արծրունու կնոջ կատարած վնասակար դերին: Տիկ. Արծրունին տիրական ու ինքնակամ բնաւորութեան տէր կին էր, չէր հանդուրժում, որ իր ամուսնու մօտ լինեն ուժեղ նկարագրի ու հեղինակութեան տէր մարդիկ, եւ անհարկի միջամտութիւններով Արծրունու հասարակական գործերին՝ անհամութիւններ էր ստեղծում: Անշուշտ, նաեւ կնոջ ազդեցութեան տակ էր, որ Արծրունին ծայրայեղ կենտրոնացում մտցրեց «Մշակ»-ի ղեկավարութեան մէջ, որ ահագին դժգոհութիւն առաջացրեց մերձաւոր աշխատակիցների, բայց, մանաւանդ, Րաֆֆիի կողմից, որ պաշտպանում էր խմբագրութեան հաւաքական կազմակերպութեան տեսակէտը եւ այդ իմաստով էլ պահանջ էր դրել 1883 թ. վերջերը:

Անշուշտ, Արծրունու տրամադրութեան, հետեւաբար եւ ընթացքի վրայ մեծապէս ազդում էր եւ նրա նիւթական վիճակը: Ինչպէս յայտնի է, նա մեծ ժառանգութիւն էր ստացել հօրից, եւ «Մշակ»-ը, որ, բնականաբար, ինքնաբաւ չէր, հրատարակում էր այդ միջոցներ-

րով: Սակայն, գործի անկանոն դեկլարութեան հետեւանքով, Արծրունին ընկաւ մեծ պարտքերի տակ, եւ հօրից ժառանգութիւն ստացած թանկարժէք կալուածքը ենթարկուեցաւ կորստեան վտանգի: Գրեթէ մի տարի տեւող ջանքերը փրկելու համար այդ կալուածքը կամ գէթ Հայերի ձեռքը փոխանցելու, կորան ապարդիւն. Վրաց ազնուականների բանկը, որին դրաւ էր տրուած, աճուրդի հանեց կալուածքը: Ահա թէ այդ մասին ի՞նչ է գրում Բաֆֆին, 1884 թ. Յունիս 21 նամակում.

« Պ. Արծրունու վիճակը էզուց կը որոշուի. նրա կայքերի աճուրդի օրն է: Շատերի կարծիքն այն է, որ գնողներ չեն գտնուի, եւ կայքերը կը մնան բանկի սեփականութիւն: Այժմ Թիֆլիսը դրամական սաստիկ նեղ դրութեան մէջ է. կապիտալիստների մօտ փող չկայ:

Յաւալի է, որ այսպիսի թանգազին կայքերը պէտք է դառնան վրացիների սեփականութիւն: Բանկը նրանցն է պատկանում: Դիտաւորութիւն կար՝ ընդհանուր ազգային հանգանակութեամբ գնել այդ կայքերը եւ նուիրել Էջմիածնի ձեմարանին: Բայց խօսեցին, խօսեցին եւ ոչինչ չչինեցին, մինչեւ աճուրդի օրը հասաւ:

Աճուրդից յետոյ Պ. Արծրունին ամենաթշուառ մարդը կը դառնայ. նա իր բոլոր կալուածները կը կորցնէ, եւ բացի դրանից, աւելի քան 100 հազար ռուբլ մասնաւոր պարտքերի տակ կը մնայ: Ի՞նչ կը լինի այնուհետեւ «Մշակ»-ի դրութիւնը, — շատ հեշտ է նախագուշակել:

Ես մինչեւ այսօր ոչինչ չեմ խօսացել Պ. Արծրունու հետ. նա մի այնպիսի տրամադրութեան մէջ է գտնուում, որ նրա հետ խօսելն անգամ անկարելի էր: Բայց երբ վիճակը բոլորովին կ'որոշուի, ես կ'առաջարկեմ նրան իմ բարեկամական ծառայութիւնը: Այդ մարդը, իր դժբախտութիւնից յետոյ, այստեղ մնալ չէ կարող. նա պէտք է գնայ արտասահման, բայց արտասահմանում ապրելու ոչինչ միջոց չի ունենայ:

Ես արդէն կազմել եմ երիտասարդների մի խումբ, որ «Մշակ»-ը վեր առնենք եւ շարունակենք հրատարակել, իսկ Պ. Արծրունու համար տարեկան մի դոմար կը նշանակենք, որ արտասահմանում ապրէ: Եթէ նա կ'ընդունէ մեր առաջարկութիւնը, իր համար էլ լաւ կը լինի, եւ «Մշակ»-ն էլ կը պահպանուի. իսկ եթէ կը մերժէ, այնուհետեւ ոչ ոք մեղաւոր չի լինի, բացի ինքը»:

Այսպէս էլ լինում է. Արծրունին կորցնում է իր ունեցուածքը եւ ընկնում յետին աղքատութեան մէջ: Եւ Բաֆֆին կատարում է իր խոստումը: Այդ մասին ահա թէ ի՞նչ ենք կարդում նրա Յունիս 27 նամակում.

« Պ. Արծրունու գործերի ցաւալի վախճանը արդէն լսած կը լի-

նէք. աճուրդի ժամանակ նրա կալուածքները ոչ ոք գնող չեղաւ, այդ պատճառով մնաց Վրացոց բանկի վրայ: Յայտնի բան է, բանկը նոյնպէս անկարող կը լինի պահել եւ ստիպուած է վերջը վաճառել, դուցէ շատ պակաս գնով: Վերջը այդ կալուածքները կը դառնան դարձեալ Հայերի սեփականութիւն:

Որպէս խոստացել էի Ձեզ իմ նախորդ նամակում, ես կատարեցի իմ խոստումները. երբ Պ. Արծրունին ամէն ինչ կորցրել էր եւ անմը-խիթար յուսահատութեան մէջ էր գտնուում, ես գնացի նրա մօտ եւ առաջարկեցի թէ՛ իմ բարեկամութիւնը եւ թէ՛ իմ ծառայութիւնը: Ես այն աստիճան վիրաւորուած էի նրանցից, որ իմ կողմից մի այսպիսի քայլ անել պէտք է չափազանց զիջողութիւն համարել: Բայց ես իմ անձնասիրութիւնը ճնշեցի եւ կրկին ձեռք մեկնեցի նրանց: Նրանց դժբախտութիւնը պահանջում էր ինձանից ներողամտութիւն եւ մոռացութիւն այն բոլոր անախորժ անցքերի, որ կատարուել էին մեր մէջ:

Վերջապէս, ես մեծ մասամբ հասայ իմ նպատակին, այն է՝ մի կողմից միջոց տալ Պ. Արծրունուն ապրելու, իսկ միւս կողմից պահպանել «Մշակ»-ի դոյութիւնը: Կազմուեցաւ երիտասարդների մի խումբ, որ յանձն առեց «Մշակ»-ի հրատարակութիւնը՝ խոստանալով առաջիկայ 1885 թուականի սկզբից իւրաքանչիւր ամիս վճարել Պ. Արծրունուն 100 ռուբլ, մինչեւ 5 տարի: Նոր խմբագրի պաշտօնը կ'ընդունի մեզանից մէկը՝ Պ. Միրզոյեանցը: Ես անկարող էի խմբագիր լինել, նախ այն պատճառով, որ ռուսաց հպատակ չէի. երկրորդ՝ անցեալ տարուայ գործերի քննութիւնը տակաւին վերջացած չէ:

Մենք յանձն էինք առել հրատարակել «Մշակ»ը եկող տարուայ սկզբից, բայց այս տարուայ սեպտեմբեր ամսից սկսած՝ չարաթական մի քանի համար կը տանք, որպէսզի բաժանորդները պահպանենք»:

Հետագայի մասին տեղեկանում ենք Բաֆֆու Հոկտ. 3 նամակից.

« Պ. Արծրունին «Մշակ»-ի խմբագրութիւնը մեզ յանձնելով՝ ուղեւորուեցաւ արտասահման. այժմ նա ապրում է Չիլիցերիայի Ժենեւ քաղաքում: Յայտնի չէ՝ նա կրկին անգամ կը վերադառնա՞յ իր հայրենիքը, թէ ոչ: Եթէ արտասահմանում մի որ եւ իցէ պարապմունք դառաւ, շատ հաւանական է, որ մնայ այնտեղ: Բայց ցաւալին այն է, որ նա իր հետ տարել է եւ իր կնոջը, որը, որպէս այստեղ նրան դժբախտացրեց, նոյնպէս եւ ամէն տեղ, իր վատ ազդեցութեամբ, թոյլ չի տայ, որ նա իր դրութիւնը ուղղի եւ մի օրեւիցէ գործով զբաղուի: Այդ կինը մի հրէշ է, որի իսկական պատկերը Ձեզ ներկայացնելու համար երկար նկարագրութիւններ պէտք են:

«Մշակ»-ի համարները մինչեւ այսօր, որքան ցանկալի էր, դարձ-

եալ Հկարողացանք տալ, որովհետեւ կառավարութիւնը դեռ եւս մեր անունով չէ հաստատել այդ լրագրի խմբագրութիւնը, թէեւ հարկաւոր եղած բոլոր թղթերը ներկայացուած են:

Հաստատութիւնը սպասում ենք Ս. Պետերբուրգից. այժմ այնտեղից կախում ունի ամէն մի լրագրի թոյլտուութեան իրաւունքը...

... Չէք կարող երեւակայել իմ հոգեկան դրութիւնը, թէ որքա՞ն տանջւում եմ ես, որ մնացել ենք առանց սեփական օրգանի, որ «Մշակ»-ի հրատարակութիւնը այսպէս յետաձգւում է: Նորից պէտք է կաթողիկոսական հարց ծագի. *) եթէ դիտենայիք, թէ որքան դաւանակալութիւններ, ո՛րքան դաւաճանութիւններ եւ ո՛րքան ազգաւնաս նենգաւորութիւններ պէտք է կատարուեն, իսկ մենք ստիպուած պիտի լինենք վատ դործերի լուռ հանդիսատես լինելը...

Եղած դիմումները, սակայն, դրական արդիւնք չտուին. կառավարութիւնը թոյլ չտուեց վերահրատարակել «Մշակ»-ը: 1885-ի ամառը վերադառնում է Արծրունին եւ նորից ձեռք առնում «Մշակ»-ը, բայց կառավարութիւնը նրա առջեւ էլ դժուարութիւններ է հանում: Արծրունին դիմում է Պետերբուրգ եւ երկար աշխատելուց յետոյ, վերջապէս, ստանում է «Մշակ»-ը հրատարակելու արտօնութիւն: Այդ առթիւ Րաֆֆին գրում է 1885 թ. Հոկտ. 24-ին.

« Պ. Արծրունին կրկին իրաւունք ստացաւ «Մշակ»-ը հրատարակելու. այս տարի համարներ միայն կը տալ, իսկ եկող տարուանից կը սկսուի կանոնաւոր հրատարակութիւնը: Դեռ ես յայտնի չէ՝ արդեօ՞ք ես պիտի աշխատակցեմ, թէ ոչ, որովհետեւ ես եւ մի քանի երիտասարդներ առաջարկում ենք Պ. Արծրունուն, որ նա մի խումբ կազմէ մշտական աշխատակիցներից եւ ընդհանուր ուժերով սկսէ հրատարակութիւնը, եւ ոչ թէ միայնակ:

Ընթերցող հասարակութեան պահանջներին բաւականութիւն տալու համար հարկաւոր է, որ լրագրի խմբագրութիւնը լաւ կազմակերպուած լինի, նրա իւրաքանչիւր բաժինը իր առանձին գրողն ունենայ, որ համարները անբովանդակ ու դատարկ դուրս չգան: Պ. Արծրունին միշտ պատճառ է բերում, թէ փող չունի, չէ կարող վճարել եւայլն: Բայց այդ խումբը պատրաստ կը լինի եւ ձրի աշխատել, միայն թէ իր կատարած պարտաւորութիւնների հետ ե՛ւ որոշ իրաւունքներ ունենայ խմբագրատան մէջ: Իսկ այդ իրաւունքներն էլ չէ կամենում տալ նրանց Պ. Արծրունին, ցանկանում է առաջուայ նման միապետ լինել իր խմբագրատան մէջ: Լրագրի չահերը պահանջում

*) Ներսէս Արք. վարժապետեանի մտնումն պատճառով:

են, որ նա փողը ի շատէ գիշողութիւններ անէ, որովհետեւ նրա գրութիւնը փոխուել է եւ պէտք է բոլորովին նոր պայմանների մէջ դնէ գործի սկզբնաւորութիւնը: Ձեր բարեկամ Պ. Արախանեանցը նոյն խումբի մէջ կը լինի. եթէ յիշեալ առաջարկութիւնը չընդունուեցաւ, ես կը հրաժարուեմ աշխատելուց, որովհետեւ «Մշակ»-ի համար ոչինչ յաջողութիւն չեմ սպասում ես, եթէ անկարգ դրութեան մէջ կը սկսուի նրա հրատարակութիւնը: Ամէն ոք ցանկանում է օգնել Պ. Արծրունուն, բայց նա էլ պէտք է մտածէ, եթէ իր աշխատակիցներին փողով վարձատրել չի կարող, գոնէ պէտք է բարոյապէս վարձատրէ»:

Բանակցութիւնները դրական արդիւնք չտուին. Արծրունին ո՛չ մէկ գիշում չարաւ: Հետեւանք եղաւ այն, որ Րաֆֆին հեռացաւ «Մշակ»-ից եւ սկսեց աշխատել Արգ. Յովհաննիսեանի «Արձագանք»-ում, ուր տարբեր մթնոլորտ էր տիրում, տարբեր բարքեր եւ նաեւ՝ տարբեր գաղափարներ: «Արձագանք»-ը «Մշակ»-ի հակառակորդ թերթ էր, որի գէմ Գր. Արծրունին անխնայ պայքար էր մղում: Հէնց միայն այդ փաստը բաւական էր ասելու համար, որ Րաֆֆին «Մշակ»-ից հեռանալով՝ հեռանում էր եւ մշակական գաղափարներից: Եւ շատերը այդպէս էլ ընդունեցին: Լէօն, օրինակ, գրում է, թէ՝ «Արձագանք»-ի մէջ նա (Րաֆֆին) պատմական նիւթերի մէջ խորասուզւեց. շրջանը, լրագրական մթնոլորտը իսկոյն ազդեցին նրա գրուածքներին վրայ»:

Ինչ որ, ի հարկէ, ճիշդ չէ. Րաֆֆին մազաչափ անգամ չչեղուեց իր գաղափարներից: Ի պատիւ Ա. Յովհաննիսեանի, պէտք է ասել, որ նա ո՛չ մի կաշկանդիչ պայման չառաջարկեց Րաֆֆին, նրա գրչի աղատութիւնը ոչնչով չսահմանափակեց, մանաւանդ որ օրուայ գրչի խաւոր հարցերի վերաբերմամբ — կաթողիկոսական խնդիր, դպրոցական դործ եւայլն — տեսակէտների առանձին տարբերութիւն էլ չկար երկու թերթերի մէջ: Եւ եթէ, այնուամենայնիւ, Րաֆֆին «պատմական նիւթերի մէջ խորասուզուեց» եւ «խենթ»-ի ու «կայծեր»-ի պէս երկեր չարտադրեց, դրա պատճառը քաղաքական պայմաններն էին: **) Ժամանակները փոխուած էին. ուռւ կառավարութիւնը թշնամական դիրք էր բռնել դէպի Հայերը, դէպի հայկական դատն ու հայ ազգատարական շարժումը: Այդպիսի պայմաններում

*) Լէօ, «Գր. Արծրունի», հատոր Գ., էջ 331:

**) Արծրունին իմքն էլ ո՛չ մի աչքառու նոր բան չարտադրեց, որ գէթ մօտաւոր չափով յիշեցնէր եօթանասնական քուսկաններին գրած իր փաղափական յօդուածները. ազգային-փաղափական խնդիրներում նա դարձաւ շատ գգոյշ ու չափաւոր: Ս. Վ.

ոչ միայն յեղափոխական նոր երկեր յօրինել, անհնար էր անգամ «Կայծեր»-ի ու «Նենթ»-ի ամբողջական վերհրատարակութիւնը:

Եւ, սակայն, Բաֆֆին չչեղունեց իր ընդգրկած ճանապարհից եւ, նոր պայմաններում էլ, պատմական վէպերով շարունակեց յեղափոխական քարոզը: Չպէտք է մոռանալ, որ նրա լաւագոյն գործը՝ «Սամուէլը» լոյս տեսաւ «Արձագանք»-ում, իսկ ի՞նչ է Սամուէլը, եթէ ոչ «Նենթ»-ի ու «Կայծեր»-ի հերոսների մէկ տարբեր փոփոխակը:

«Մշակ»-ի եւ Արծրունու վերաբերմամբ էլ Բաֆֆին մէկ նշանախնայ անգամ չփոխեց իր դիրքը եւ նոյն իսկ «Արձագանք»-ի էջերից գրուած աւելի խօսքեր էր ասում նրանց հասցէին:

Խղովմը երկու բարեկամների միջեւ տեւեց հաղիւ երկու տարի. 1888 թ. Ապրիլի վերջերը Բաֆֆին այլեւս չկար: Թէեւ նա մեռաւ առանց վերադառնալու «Մշակ»-ի ընտանիքի գիրկը, Արծրունին մի շարք մը յօդուածներ նուիրեց նրա յիշատակին՝ ջատագովելով մեծ վիպասանի կատարած գործն ու գերը հայ հանրային կեանքի զարգացման մէջ:

Այսօր, երբ դէպքերը դիտում ենք պատմական հեռանկարով, նրա, առանց համակուած լինելու ա՛յն ժամանակուայ մարդկանց զգացմունքներով, հետեւաբար եւ առանց կիրքի ու կողմնակալութեան, կարող ենք ասել, թէ Բաֆֆի եւ Գր. Արծրունու բարեկամական յարաբերութիւնների խղովմը մի ցաւալի էջ էր 19րդ դարու հայ երկու մեծ գործիչների կեանքում, որ երկայն էլ սաստիկ վիշտ պատճառեց, բայց ծանր հետեւանքներ չունեցաւ, ոչ էլ որ եւ է արատ ձգեց Բաֆֆի կամ Արծրունու անունների վրայ: Ընդհակառակը, այդ միջադէպում, մասնաւորապէս Բաֆֆին երեւան է գալիս իր ամբողջ ասպետական հասակով, որով իբրեւ մարդ էլ, իր բարոյական նկարագրով, բարձր է մնում հասարակութեան աչքին:

Փարիզ

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՄԱՐԴՈՅ ՔՈՎՆ Ի ՎԵՐ

Բաֆֆի մօտ գրական աշխարհին բացառիկ ընդարձակութիւնը նոր օրերու մեր հոգեբանութիւնը խոշորագոյն կողմերով շահագորդուելէ զատ (այդ հարցերը մեր գոյութեան բարձրակէտը կը գտնեն գրեթէ ամէն ուղղութեամբ, Բաֆֆին ընելու համար իր ժամանակին ամէնէն յատկանշական ընդունարանը), քննադատին աչքերուն կը պարզէ նոյնքան կարեւոր ուրիշ երեւոյթներ, այս անգամ ձեւի, արտայայտութեան պարունակէն: Հոս արտայայտութեան հարցը դպրոցական, դասագրական տարողութեամբ մը չէ որ նկատի ունիմ. վասն զի գրական մեծ իւրացումները քիչիկ մը անկախ են գրքունակ սահմանադրումների: Մեր նոր գրականութիւնը, երկու թեւերուն մէջ ալ, զարգացած է վարժարաններու հակադիր ուղղութիւններով:

Մօտենալ, Բաֆֆի մէջ, գրական այս յեղաշրջումին, պիտի նշանակէր արեւելահայ արձակին զարգացման processus-ը վերլուծել դասական մեթոտներով, երեւան բերելու համար թէ ինչպէս տասնը-հինգ քսան տարիներու ընթացքին «Վէրք Հայաստանի» շախմատական, կոշտ, անկազմակերպ թէեւ տարօրէն կենդանի, թելադրիչ ու երանդաւատ լեզուն պիտի քաղցրանար, լրջանար, կոկուէր, վերածուելու համար «Ձալալէտտինի Արշաւանքը» պատկերացնող հարուստ, կանոնաւոր, դաշն ու զրաւիչ գործիքին ուրուն առջեւ մարդ կը դրայ գրականութեան մը իրական գոյութիւնը: Այս աշխատանքը թէեւ չահեկան, կարելի չէ սա նշմարներու ճամբով: Բաւ է միայն յայտարարել թէ այդ արձակին գործարանաւորութեան (ներքին) վրայ ամէնէն աւելի տիրական է կնիքը Բաֆֆի: Ու տակաւին ըսել՝ թէ գեղեցկութեան, կատարելութեան, յառաջահայեաց առաքելութեան խնդիրներ չէ որ կը յուզուին, այս առիթով, սա տողերուն մէջ: Ու աւելցնել, այս անգամ տրամադէն, թէ այսօրուան կայանաւառոյց ճանապարհներուն լեզուն ինչ մուրացիկ պատմուճան մըն է, բաղդատուած՝ Սամուէլի շքեղ հանդերձանքին: Յիսուն տարի, այսինքն ուղիղ երկու սերունդ ետք, նոր է որ կը սպառի Բաֆֆին ժառանգութիւնը: Կարգացէք օժտուած գրող Ստ. Զօրեանի վիպակները ու դուք կը գիտակցիք գործադրուած աւերին: Ժողովուրդին երթա՛լ, մուրացկանի ցնցոտիներով: Կ'անցնիմ:

Թերեւս աւելորդ է գիտել տալ թէ արեւելեան մեր նոր դրակա-
նութիւնը կ'ընթանայ իւրայայտուկ ճամբաներէ, ու նաեւ՝ իւրայա-
տուկ տէմպով, ինչպէս կ'ախորժին արտայայտել հոգեկան զարկե-
րը շինարարութեան մեր նոր գիւցազներգունները, այլամերժ իրենց
կեցուածքին վրայ (ընկերա - քաղաքական) բարդելով նաեւ իմացա-
կան արհամարհանքը ամէն այն բաներուն դէմ որոնք հոսհոսական
ծագում ունին: Ու հետեւաբար խոտելի, անպէտ: Մինչ, արեւմտեան
իր թեւին վրայ, մեր զրականութիւնը երեւան կը բերէ այնքան բա-
ցառիկ, յուզիչ կողմեր, *) արեւելեան թեւը կը քալէ ուրիշ պայման-

*) Հետաքրքիրներ կարող են բանալ 1841ին սկիզբ առնող Բաղձալէպ հանդէսը
եւ քիչ մը աւելի վերջ Պոլիս հրատարակուող Հայաստանը ու կեանք, խոհուն որքան
հիացիկ, այդ էջերով մեզի մատուցուած աշխարհիկ գրականութեան առաջին մտոյշ-
ներուն առջեւ: Ինչ սրտառուչ հրաշք մըն է որ կը միջամտէ որպէսզի, օրինակի հա-
մար, Նաբէտտին Հօճան եւ իր էջը առակին լեզուն, սանկ քառորդ դարու ընթացքին
վերածուի Տրտունջի շինող շողարձակումին: Նոյն այդ հետաքրքիրութիւնը՝ այս ան-
գամ Հիւսիսափայլ (Մոսկուա) հանդէսին մէջ, Նալբանդեանցի կամ Նազարեանի
ստորագրած գրութեանց վրայ, պիտի յանգէր այլապէս տխուր եզրակացութիւննե-
րու, քանի որ այսօրումն Գրական Ուղի եւ մամ հանդէսներու մէջ մեր գտած լե-
զուն ողորմիս կարդալ կուտայ հիմերուն: Դառնալու համար արեւմտահայ գրակա-
նութեան, նոյն նայուածքով չափեցէ՛ք միջոցը, որու ընթացքին Չաբեանի, Մեծա-
բեցի, Վարուժանի բարդ, նրբեմնի կամ փարթամ գործիքները պիտի «դարբնուին»,
նոյն այդ երակէն: Քառորդ ու քիչ մը աւելի դարու տեւողութեան, այդ գրականու-
թիւնը, ազգերու իմացական վաստակներուն մէջ հագուադէպ կերպով արձանագրե-
ւած խոյանքով մը, պիտի հասնի արտայայտման այն լիութեան, պերճամբին ու քե-
լադրիչ շնորհներուն որոնցմով խանդավառուեցաւ երկու սերունդ, բայց առանց հիւ-
քասպառ ձգելու մայր երակը ինչպէս ըրին անդին: Թերեւս գտնուին մարդեր որոնք
քերի գնահատում մը ունենան երեւոյթին առջեւ, գայն նկատելով լեզուական, բար-
բառային յեղաշրջում մը, ւրում քիչ մը օտարոտի կողմերն ալ արդար մեղադրանք
կը դիմաւորեն հարազատութեան պաշտպաններուն: Բայց նոյն իսկ քերականութիւն
մը մշակոյթ մըն է ինքն իր մէջ ու փաստ մը նոյն ատեն: Ու ասկէ անկախաբար,
գեղեցկութիւնը (բառը կ'ընդգրկէ արուեստին լիութիւնը), ձրի տարազ մը չէ, ոչ
ալ հացի, շահի ենթակայ ասպարէզ: Չայն հասկնալն անգամ առաքինութիւն մըն է
բաւական պերճախօս: Ու գայն սիրելը՝ տիրական նկարագիր (առանց այդ սիրոյն
հեղինակ գրականութիւնը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ): Տեղը նկէ է ինծի, զբաղե-
լու հարցին կապուած ուրիշ երեւոյթներով. այս անգամ խորքի պարունակէն: Մեր
օրերու խառնվեցան հազարդ գալու համար մեր միտքը կերտեց իր գործիքը, մեր
իրապաշտներուն, բայց մանաւանդ արուեստագէտ սերունդին տարփալատ աշխա-
տանքին ընդմէջէն: Հայեցիութիւն, ազգային հարազատութեան հանդանակներ,

ներու, ուրիշ աղղեցութեանց ենթակայ: Արժէքի հարց չեմ յուզեր:
Ոչ ալ կ'ուզեմ ինքզինքս խաբել արդիւնքներու առջեւ որոնց կշիռը
դուրս է տարակոյտէ: Դժուար է որոշ, հաստատ զանազանութիւն,
յաւակնոտ բառով մը՝ յառաջատուական տարրեր երեւան բերել Ա-
ղասիի (Ս. Աբովեան) երգերուն եւ «Չայն տուր, ո՛ր ծովակ» (Բաֆ-
ֆի) քերթուածիկին միջեւ, արտայայտութեան ու թերեւս խորքի ալ
պարունակէ: Մարդեր կան որոնք մոգական հարուածով մը գաւառա-
բարբառէ մը ոստանիկ լեզու մը կը ստեղծեն: Բաֆֆիին կնիքը այդ
բարբառին վրայ գեղադիտական (esthétique) ըլլալէ աւելի, գրե-
թէ ընկերային երեւոյթ մըն է: Ասկէ զատ, նոյն տարրերութիւնը՝
նոյնութեամբ տիրական է մինչեւ նորագոյնները: Չարենցի կամ Մա-
հարիի երգերը կրնային ստորագրուիլ նոյնիսկ Նալբանդեանէն: Ու-
րե՞մն...: Բայց սա յեղաշրջումը ընդլայնել, ինչպէս ըսի՝ զիս հեռու-
ները պիտի տանէր: Ինչ որ զրական է սակայն, ատիկա՝ այդ զրա-
կանութեան հայեցիութիւնն է զոր աւելորդ է վէճի ենթարկել: Հոս
է վարկը արեւելահայ զրական ճիգին:

Սխալ պիտի չըլլար սա բարբառստ արդիւնքին մէջ գեղեցկագոյն
բաժին մը հանել Բաֆֆիին, որուն գործը որքան հոգեկան տաքնապ-
ներու յիշատակարան, արժէք ունի դարձեալ իբր լեզուական զարգաց-
ման հաստատ, որոշ փաստ: Անիկա այդ զրականութեան զարգացման
չատ լուսաւոր մէկ շրջանը կը յատկանշէ: Ու հոս է տարրինակու-
թիւնը: Իրեն յաջորդ սերունդին մէջ մարդիկ կը գրեն լեզուով մը որ
ոչինչով աւելի է Բաֆֆիի դարբնած գործիքէն: Նար - Դոս, Շիր-
վանդադէ, յանուն անհորիզոն իրապաշտութեան մը, Բաֆֆիի լեզուն
պարզած են, զայն անհանդուրժելի աղքատութեան մը վերածելու
աստիճան (Շիրվանդադէի Նամուսը): Դերենիկ Դէմիրճեան, գերծ չէ
նոյն մեղադրանքէն, այս անգամ եւրոպականացման տեսակէտէ մը
դիտուած: Իր քերթողականը վրիպանք մըն է տարրէն յատկանշա-
կան:

Գրագէտ մը արտայայտութիւն մըն է:

Ու չատ՝ երեսները որոնցմով ան կը յեղու ինքզինքը եւ իր վրա-
յով, իր ալ շրջանը: Վերլուծել զանոնք մէկիկ մէկիկ, պիտի նշանա-
կէր չափազանց ընդլայնել սահմանը սա մասնակի աշխատանքին:

Եղային ո՛ճ, օտարութիւն, — ընդարձակ տարագներ, որոնցմով զբաղիլը հանելի է
այնքան, բայց առանց կործանելու գոհար, նշուագեղ փափկութիւնը կամ հսկայ,
փարթամ պայծառութիւնները Մեծարեանցի, Վարուժանի ոներուն որոնք բանալի-
ներն են այդ լեզուին:

Մնալու համար կարեւորագոյն տուրքերու ուսումնասիրութեան առջեւ, կ'ենթադրեմ թէ բաւ է զբաղիլ Րաֆֆիի արտայայտութեան շատ բացորոշ քանի մը կողմերովը, որոնք իր անունէն անբաժան, իր վարկը արդարացնող ու իր դերը լուսաւորող շնորհներն եղան իր տաղանդին: Մէ'կը որուն տաղերը պատգամի պէս ինկան հազարներու հոգիէն ներս, այդ առաքինութիւններուն հաշիւը ունի տալիք մասնաւոր մահէն ետքը: Այս տեսակէտէն դիտուած, այդ շնորհները կը վերածուին հասարակաց այն քանի մը յատկութիւններուն որոնք ընդհանուր գրականութեան ջոջ անունները կ'եզրայրացնեն իրարու: Բնականութիւն, շունչ, ուժ, հաղորդականութիւն, տարազներ են որոնք Րաֆֆիի ոճը լիովին կ'ընդգրկեն, ինչպէս կ'ընեն ամէն ժամանակներու մեծ արուեստագէտներու գործն ալ: Ասոնք վիճելի առաքինութիւններ չեն Րաֆֆիի անունին հետ: Ու տակաւին՝ քանի մը մայր մտահոգութիւններ, որոնք արեւելահայ թեւին մէջ առաջին դիմի կուգան, — ուսերէն ներարկուած լայն ախորժանքը զանգուածները սիրելու, անոնց օգտակար դառնալու, ժողովրդական կեցուածքը, որոնք այդ գրականութիւնը տարբեր արտայայտութիւնը ըրին ժամանակակից հայ ապրումին, մանաւանդ անոր այն ձեւին որ ոճի պիտի կազմէր արեւմտեան թեւին մէջ: Տէրեան մը կէս դարով ուշ է Դուրեանէն: Ու այս յապաղանքը անգիտակից արդարացումն է այդ ոգիին ինչպէս որ Քամառ — Քաթիպան նոյնքան ժամանակով կը կանխէ Սիւրմանթոն: Ու աւելին: Չեմ կարծեր որ որ եւ է սերունդ, Արեւելահայոց մէջ, հանդուրժէ Զրաքեանը:

*
*
*

Ուրեմն պէտք է խօսիլ Րաֆֆիի ոճին բնականութեան մասին: Օգտակար է յիշեցնել որ այս յատկութիւնը հիմնովին կը տարբերի հոետորական դասագիրքերուն մէջ այնքան միամտութեամբ, ինչպէս նաեւ արեւմտահայ գրաբարեան դարոցին քերականական սեթեւեթէն յաջողապէս զերծ իր լեզուով, Րաֆֆին սկիզբը կ'ընէ շատ պարզ բայց նոյնքան ալ զփուար բանի մը, անշուշտ անգիտակից ներքնատեսութեամբ, առանց անդրադառնալու: Ու այդ սկիզբը գրական զգայարանքին դարձումն է: Չեմ կրնար կործանել Վէրք Հայաստանին, բայց կրնամ վճռապէս դատել զայն հեղինակողին հասկացողութիւնը որ Րաֆֆիէն շատ աւելի նախնական հորիզոն մը ունի իր հանձարին իբր մթնոլորտ: Այնպէս որ գրականութիւն մը սկսողի փառքը, Արեւելահայոց մէջ, Րաֆֆին չի գիշիր գիշերը կանխողներուն: Անշուշտ «Սօս եւ Վարդիթեր» կը կանխէ «Կայծեր»ը: Բայց թուականները չեն որ գրականութիւն կը սկսին: Ինչ որ Րաֆֆիով մուտք ունեցաւ արեւելահայ ճաշակէն ու զգացումներէն ներս, ատիկա ահաւասիկ գրական այն վայելքն է որ կը զատուի Դուրեանին եւ ... Սիւ-

Ջապատէն իրեն երկարող անդրադարձումներուն, ու ամէնէն աւելի՝ իր իսկ դերին, առաքելական իր հոգիին մղումներուն: Ասկէ՝ իր գործին տարօրինակ դաշնութիւնը իր աշխարհներուն հետ, անցեալին ու ներկային վրայով: Դիւրեանէն սորվուած քիչ բան կայ Րաֆֆիի ոճին ճարտարապետութեան մէջ, եթէ երբեք կայ: Կ'ըսեմ այսպէս, վասն զի Ալիշանէն ու Բազրատունիէն Նար — Պէյ մը, Թէրզեան մը, Պէրպէրեան մը, իբր խորք ինչպէս ձեւ, օտար չեն դար այսօր մեր ընդհանրացման աշխատանքին: Որմէ՞ կը սերի Սամուէլին պերճ բայց պարզուկ ոճը: Փնտռեցէք ու պիտի չգտնէք:

Միւս կողմէն, արժանիք մը աւելի, Րաֆֆիին համար, — գիտնալն է ատիկա զանազանել այդ գրականութիւնը հետեւակ, պարտադրուած, անխուսափելի պարզութենէն որով իր օրերու աշխարհաբարը այնքան գոհունակ կերպով զգեստաւորուած է թէ՛ Վենետիկ, Պոլիս, թէ՛ Թիֆլիս: Յիսունական, վաթսունական թուականներուն այդ մայր մտահոգութիւնը որ զառածելու աստիճան բուռն եղաւ երկու կողմի համալսարանական սերունդներու մօտ, Րաֆֆիին համար չունեցաւ աղետալի հետեւանքներ, ինչպէս ունեցեր էր Նալբանդեանին, Նաղարեանին, Նար — Պէյին, Ռուսինեանին, նոյնիսկ Գ. Օտեանին համար: Զարթօնքի գրականութեանց նկարագիրը սովորութիւն է որ երկարաձգուի քանի մը սերունդ, նոյն իսկ դար: Ռապրէէն մինչեւ Լաֆոնթէն պէտք կայ հարիւրէ աւելի տարիներու սահման, որպէսզի արուեստի անառարկելի արժէքներ հրապարակ դան: Ու տիրակալն հարց, — Թիֆլիսը Փարիզ չէ երբեք:

Լրագրական հասարակութենէն, ու քարոզչական տափակութենէն, որոնք Րաֆֆիի պատանութեան ատեն արուեստի յղացքը կը փոխանորդեն այնքան յոխորտ որքան տգէտ միամտութեամբ, ինչպէս նաեւ արեւմտահայ գրաբարեան դարոցին քերականական սեթեւեթէն յաջողապէս զերծ իր լեզուով, Րաֆֆին սկիզբը կ'ընէ շատ պարզ բայց նոյնքան ալ զփուար բանի մը, անշուշտ անգիտակից ներքնատեսութեամբ, առանց անդրադառնալու: Ու այդ սկիզբը գրական զգայարանքին դարձումն է: Չեմ կրնար կործանել Վէրք Հայաստանին, բայց կրնամ վճռապէս դատել զայն հեղինակողին հասկացողութիւնը որ Րաֆֆիէն շատ աւելի նախնական հորիզոն մը ունի իր հանձարին իբր մթնոլորտ: Այնպէս որ գրականութիւն մը սկսողի փառքը, Արեւելահայոց մէջ, Րաֆֆին չի գիշիր գիշերը կանխողներուն: Անշուշտ «Սօս եւ Վարդիթեր» կը կանխէ «Կայծեր»ը: Բայց թուականները չեն որ գրականութիւն կը սկսին: Ինչ որ Րաֆֆիով մուտք ունեցաւ արեւելահայ ճաշակէն ու զգացումներէն ներս, ատիկա ահաւասիկ գրական այն վայելքն է որ կը զատուի Դուրեանին եւ ... Սիւ-

մոն Ֆէլէկեանի տաղարաններէն, — իրարու ժամանակակից մար-
դեր, բայց այնքան ներհակ բախտով:

Վայելչութիւն, սլարդ, արաղ, կենդանի դնացք, ներքին անբացատրելի ուժով մը թեւաւոր, — որոնք հասարակաց յատկութիւններ են գրականութեանց դասական վարպետներուն : Հակառակ դարերու, միջավայրերու ահագին անըրպետին հոմերոս մը, Վիրգիլիոս մը, Տակիտոս մը, Տանթէ մը, Շէյքսպիր մը, Սէրվանթէս մը, Մոլիէր մը իրարու կ'եղբայրանան սա ընդհանուր շնորհին մէջ : Այս մեծ անունները թող օտար չթուին սա տողերուն վրայ : Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր շրջանին վրայ արձակեց նոյն ճառագայթումը որքան Րաֆֆին՝ իր օրերուն : Ուրիշ խնդիր մեծ ու փոքր ժողովուրդներու բաղդատութիւնը, դոր կատարած ատեն պէտք է՛ աչքէ հեռու պահենք մեր ուժերուն ստույգ տարողութիւնը :

Զարտուղի հակումներու, սանձակոծ խոյանքի, սրարչաւ պատկերակերտութեան քիչ կամ բնաւ հետամուտ (ինչպէս էին արեւմտահայ բոմանթիքները) ու լեզուական նրբութեանց, քերականական խաղերու երբեք ուշադիր, Բաֆֆիի հաստատ ու պարկեշտ բնականութիւնը բարեբաստ զիպուածով մըն ալ զերծ մնաց հակադիր վտանգէն որ փնտռուած, հալածուած բնականութեան կը հետեւի ամէն անգամ երբ թէքնիքը փոխարինել յաւակնի տղատ ստեղծագործութիւնը։ Կարդացէ՛ք Պոօշեանցի, մանաւանդ Աղայեանցի վէպերը, համոզուելու համար թէ ինչ կը նշանակէ բռնի բնականութիւն։ Կ'ըսեմ այսպէս, թերեւս աւելորդ անգամ մըն ալ ծանրանալու համար վտանգին վրայ որ մշտապէս կրնկեց (talonner) բոլոր պարզապաշտները, Ժողովուրդին մօտիկ կենալու համար անոր բառարանը միայն ընդօրինակողները, անոր բերնին վրայ ապրելու (երգուելու) փառքը արուեստի իբր գերազոյն նպատակ հետապնդողները։ Ու աւա՛ղ, լեզէոն կը կազմեն անոնք Կովկաս։ Ու, մենք տրտմօրէն կ'ողբկոչենք օրերը, սանկ վաթսուեական – եօթանասուեական թուականի պոլսական մեծ քերթողներուն որոնց տաղերը, երգերը, ուղերձ – ճառերը քաղաքէ քաղաք կը թեւածէին, չըսելու համար երկրէ երկիր (Վենետիկ – Պոլիս), ստեղծելով կարելի արրչոյանքը զանդուածներուն, բայց նոյն ատեն մահուան տարրով մը վիրաւոր։ Այսօր գրականութեան պատմութիւնը չեմ յուսար որ քանի մը տող զիջի այդ հակայ բանաստեղծութեանց հեղինակներուն։

Բաֆֆիի ոճը տարօրէն հաշտ է իր տիպարներուն հետ: Անշուշտ բնականութեան մէկ տարրերակն է այս տարազը: Բայց ահա աւելին: Իր շրջապատէն վերցուած մարդոց վրայ սեւեռման, յօրինման սա գիւրութիւնը Բաֆֆիին հաւատարիմ մնաց նաեւ այն մարդոց համար

որոնք արդիւնքն են իր իսկ տաղանդին, — անմիջական իրականութեան չափազանց ողայն բացատրիկ էակները որոնց կեանքը այնքան տարօրինակ կ'ըլլայ երբեմն, զանգուածները տանելու համար իրենց ծիրին մէջէն դէպի հսկայ բախումները հոգեբանութեանց, հոգեկան միգամածային դրութեանց: Ուրիշ բան չեն ժողովուրդներու կեանքին մէջ երեւան եկած յանկարծական բռնկումները: Երբեմն երգ մը, երբեմն վէպ մը ըրած են այնքան ուժով փոփոխութիւն սա մեր կեանքին մէջ, որքան չեն ըրած միլիոնները բանականներուն:

Անհաւաստարելի բնականութեամբ մը Րաֆֆիի կը յաջողի վաճառականի մը մտայնութիւնը, իր այնքան ծփուն, բազմերանգ կողմերով բառի կապել, ինչպէս նուաճել նոյն ճարտարութեամբ, տաքութեամբ երազները նոր օրերու մեր խենթերուն, — երազներ՝ տարօրէն անդայտ, անկարելի ըսելու չափ վերերէն թեւածող, բայց որոնց կրկներեւոյթը մեր հոգերուն վրայ՝ կը շփոթուի անվերածելի իրականութեան հետ։ Այդ խենթերը այդքան բնական ընծայող պատրանկներ չեն ունենիր։ Այդ խենթերը այդքան բնական ընծայող պատրանկներ չեն ունենիր։ Այդ խենթերը այդքան բնական ընծայող պատրանկներ չեն ունենիր։

Այս բնականութիւնը դարձեալ, երբ Բաֆֆի կը փորձէ մեր հընաւուրց եւ կամ մեղամօտ հերոսները կեանքի կանչել, մեր օրերու հոգեբանութեամբ մը դանոնք տողորելու անհաւասար ճիգին մէջ երբեմն իրազօրծելով ճշգրիտ սեւեռումներ: Եթէ վերցնէք Դալիք Բէկէն միջնադարեան տէգորասիոնը, մնացեալը մեր պատմութեան արդար տիպարներուն կը մօտենայ կարելի կարկառով: *) Ու փոխադրելով զնոյնութիւնը տարերկրիկ կայաններու, մենք կը զարմանանք Քաւոր Պետրոսի մը ու չքախումբին արտակարգ բնականութեան առջեւ:

Ու, յատկանշանական պարագայ, սա մոգական շնորհը անկէ պիտի չբաժնուի նոյնիսկ ամէնէն պարզ յօրինումներուն մէջ: Անոր ամ-

*) Պատմական վէպին մէջ Րաֆֆիի հերոսներուն տեղումութիւնը բացատրելի է գրագէտէն դուրս ազդակներով: Զի բաւեր տաղանդը, նոյնիսկ հաննարը որոնց սլաֆովը կարենայինք ճեղքել դարերուն պարիսպը մեր եւ անցեալին միջեւ: Հանդարտ գննութիւնը, երկարատեւ ողողութիւն մը միայն մեզ կը մօտեցնեն այդ աւերաստանին ոչ թէ լրիւ ոգեկոչումին, գէթ անոր արտաքին պարագրկումին: Տասներկու տարուան պրպտում, երկու հազար հատոր գիրք եւ քանի մը տարուան հոգային շփում պէտք եղան որպէսզի ոտքի կանգնէր Ֆլովպէի Սալահաթին:

բողջ գործը մթնոլորտող սա պայմանն է թերեւս որ զինքը ըրաւ մեր ամէնէն շատ կարգացուած հեղինակը: Գիրքերով զբաղողներու համար գաղտնիք չէ թէ մեծ գրագէտները մոգական այս շնորհով է որ կը տիրեն սիրտերուն: Մտքի մեծերուն գործերը որոշ չափով մատչելի են նախնական ուղեղներու: Բարդ հոգիներուն այդ գործերով խանդավառուելը կարօտ չէ բացատրութեան: Այս տարադները մեր մէջ արգարացնող գրագէտի միակ դէմքը սխալ չէ Բաֆֆին մէջ հաստատել:

**

Ու պէտք է խօսիլ Բաֆֆին շունչէն, զոր պէտք չէ չփոթել, նոյնացնելու աստիճան, աշխատանքի ուժին հետ: Կան հեղինակներ որոնց մօտ երկու եղբերը իրար կը բացատրեն: Պալլաքի մը աշխատանքին հսկայ *dynamie* ն չենք կրնար դատել անոր ստեղծագործ ուժէն: Հատորներ, աշխարհ, երեսնամեայ միակտուր թիապարտութիւն մը գրասեղան կոչուած նոր օրերու դժուրքին՝ իրարու կ'աւելնան որպէսզի Ֆրանսական գրականութիւնը օժտուի իր ամէնէն կոշտ թողական փառքերէն մէկովը: Այսպէս նաեւ Տայսթայովսքիի, Տիքընդի, Սքոթի (Վալթըր) համար: Բայց կայ միւս երեսը մէտայլին: Ու ատիկա՝ անկնիք, մեթոտիկ, անստեղծագործ բայց նոյն ատեն իրրեւ քանակ հսկայ այն աշխատանքն է զոր մեր մէջ տիրական կերպով մը ունեցան առաւելապէս վանական դպրոցներ: Անունները աւելորդ են:

Բաֆֆին համար շունչի տարազը նորէն անգերադանցելի փառք մըն է: Իբրեւ քանակ Շիրվանդադէի գործը վար չի մնար Բաֆֆին արդիւնքէն: Բայց երբ առաջին հեղինակը ամէն գիրքի վերջին էջերուն վրայ ակներեւ կերպով սպառման մը նշանները կը մատնէ (զուր տեղը չէ որ խուսափած է մեծ վէպէն), Բաֆֆին գիրքերը բռնի, հեղինակին միջամտութեամբ միայն կը վերջանան, այնքան էջերը սկսող ու լարող շունչը զօրաւոր է ներսէն: Կը թաւալին անոնք, էջերը, ու գործողութիւնը փոխանակ տկարանալու, հետզհետէ կ'ամբանայ, կը խորանայ: 6 — 700 մեծագանգուած էջերու կրկէսին վրայ մարդերը բռնել, կեցնել, ասոնց կիրքերուն ստեղծաշարը մշտապէս տակը պահել իր մատներուն, արտաքին ու ներքին աշխարհներու ամբողջական ճակատում մը լարուած զնել, գիրքին ամէն մէկ անկիւնէն տեսնալի հսկայական երկերեսեան հայլներու նման, — ահա թէ ինչ է որ կը գտնէ Բաֆֆին շունչը մեր նոր գրականութեան բոլոր գործերէն: Կը հասկցուի թէ այս կարողութիւնը որքան խոր աղերս ունի իր տաղանդին ամբողջական գնահատման մէջ, այնքան՝ կը բացատրէ անոր գործերուն թափանցական նկարագիրը:

Բացէք որ էջը որ կ'ուզէք իր գործերուն: Միշտ պիտի զգաք զայն, այդ ուժը, շունչը, երբեմն հեղեղատիպ, արագ, կրակող թափով մը, երբ տիպարներու խօսքերէն կը մրրկի անիկա, կամ անոնց բախումներուն խորը կը թրթռայ: Ու բազմազմի են ձեւերը որոնցմով կը զգեստաւորուի: Անիկա երբեմն թիփիկ, վճռական նկարագիրներու թափօր մըն է, մանր դիտուած, կատարեալ, անվերածելի փշրանքներով դրուագուն, որ ամբօրէն կը կերպադէ, կը կաղապարէ մարդերը, վայրերը, մտայնութիւնները, այլեւս մտքէ չելլելու, չաղտելու երջանիկ ճակատագրով մը: Որքան շատ բան տեսած է այդ պարզուկ փանապարհորդը, իր ձիուն կոնսպէն, երբ անցեր է Տաճկահայաստանէն: Այսպէս կ'ըսեն անոնք որ կայծերը կ'աւարտեն, բայց չեն գիտեր թէ իրենց այդ բացազանչութեան մէջ արգարութիւն մը կ'ընեն Բաֆֆին շունչին մեծութեան: Զի՛ տեսնելու, զգալու, արտայայտելու արարքները կը բխին նոյն յատակէն որ խառնարանն է անոր հոգեկան ուժերուն: Դէպի հեռո՞րութիւն: — Անշուշտ, քանի որ ուժը մէկ ուրիշ երեսն է սա երեւոյթին: Բայց հարստութիւնը երբեմն կը միջամտէ բարեբախտ ձեւով մը որպէսզի գիրքերը փրկուին փշուած կառոյցներ ըլլալէ: Բաֆֆին մօտ հեռոտորութիւնը իր աղօսները նախասիրած է ունենալ մարդոց խօսքերուն դաշտերէն: Նախնական հոգեբանութիւնը, մանաւանդ օգտապաշտ ձգտումը, կրնան զօրաւոր կերպով մը արգարացնել շունչի սա զառածումը: Պէտք չէ մոռնալ որ Բաֆֆին կը գրէր անմիջական ներկային սլաքներուն ներքեւ:

Ի պատիւ իրեն բաւ է յայտարարել որ այդ զառածումը կը սանձուի ապահով ճաշակէն ամէն անգամ որ գրագէտը կը զգայ ինքզինքը շարժուն գետինին վրայ նկարագրող շնորհներուն: Նոյնիսկ ամէնէն ուռմանթիք կառոյցներուն մէջ (Ջալալէդդին, Խաչագողի Յիշատակարանը, Դաւիթ Բէգ) ուր հեռոտորութիւնը կրնար ծաղրանկարային դժբախտութեանց առաջնորդել իր պատկերացումները, Բաֆֆին պահած է ճշգրիտ նայուածքին բարիքը: Կարգացէք Պարթևեանի Սայֆօն ու պիտի հասկնաք թէ ինչ կը նշանակէ հեռոտորութիւնը նկարագրութեան մէջ: Նման նուազումներ, հաստատ մարդոց աշխարհէն, հանդիպելի չեն Բաֆֆին մօտ: Նկարագրող տուրքերը խիստ օրէնքներու ենթարկող սա ճաշակն է որ արեւելահայ գրականութեան մէջ այդքան կանուխէն դպրոց է կազմած: Ու ատոր մէջ Բաֆֆին բաժինը վարպետի բաժին մըն է: Ոսկի Աֆաղաղը *) կոթող մըն է այդ ուղղութեամբ:

*) Բաֆֆին իբր վիպասան դատելու սա աշխատանքին մէջ կամովի մէկդի դրած եմ շատուշտ պահանջներ որոնք Բաֆֆին օրերուն գոյութիւն ունէին անշուշտ,

Բաֆֆի շունչը հաւասարադէպ ուժեղ է նորէն երբ դադարաւորն-
րու հոսանք մը կը ջանայ ղեկավարել, դայն քշելու համար իր կող-
մէ պատրաստուած յատակի մը մէջէն: Կրնաս համամիտ չըլլալ այդ
դադարաւորանութեան ներքին արժէքին: Կրնաս նեղուիլ անոր ճշ-
մարտազանցումներէն, երբեմն յայտ անիրաւութենէն: Հեղեղները
կործանարար երեւոյթներ են յաճախ: Ու անոնց անցքը՝ աւեր ու ա-
մայութիւն կ'ենթադրէ երբեմն: Ինչ որ իրական է, ատիկա նոյնու-
թիւնն է այդ շունչին մեր պատմութեան ամբողջ դարերուն երկայն-
քովը: Ո՞վ է ան որ պիտի համարձակէր մեր ժողովուրդին հոգեյա-
տակը բաժնել իրարու ներհակ շրջամասերու, նախ անցեալին մէջ՝
ուր անիկա միապաղաղ ծովն է մեր ճակատագրին, յետոյ, նոյնիսկ
ներկային մէջ ուր զինքը դատապարտողներն իսկ չեն կրնար իրենք զի-
րենք ուրանալ:

Շունչին սա ճառագայթումն է դարձեալ որ վիպական գործողու-
թիւնները այնքան կենդանի կ'ընէ, որքան հետաքրքիր: Ուժ ու շունչ
համազօր են կեանքին ինչպէս արուեստին մէջ: Ու պէտք է փակել այս
փարակրաֆը յայտարարելով առանց վարանման թէ Բաֆֆի վաս-
տակը իրրեւ շունչ մեծագոյնն է ամբողջ հայ գրականութեան մէջ:

**

Խօսի՞լ տակաւին գրադէտին միւս շնորհներէն:

բայց մեր գրական հրապարակէն չէին կասկածուած: Անոր դէմ բանաձեւուած ա-
մէնէն զօրաւոր մեղադրանքը հոգեբանական յօրինման ու վերլուծման պակասն էր
իր վէպին մէջ — մեղադրանք գոր շատ դիւրութեամբ կրնամք փոխանցել գայն գոր-
ծածողներուն դէմ: Արդարեւ, մեծ հեղինակը այս անիրաւ ամբաստանութեան,
Շիրվանգադէն, այնքան բան կը հասկնայ հոգեբանութենէն որքան Բաֆֆին: Ա-
նոր դէմ բանաձեւուած միւս մեծ վերապահանքը արուեստի պարունակէն կուգայ:
Ծանօթ է տարազը ըստ որում Բաֆֆի գեղարուեստական գրող է: Ոչ Շիրվանգադէ,
ոչ Վ. Գափազեան եւ ոչ ալ Բաֆֆի միւս քայքայողները աւելի բան մը կը հասկը-
նան տարազի տարողութենէն: Տափակ, անհորիզոն այն աշխարհը որ Շիրվանգա-
դէի վէպերունն է, աղբիւս մը չունի գեղարուեստին հետ, գէթ այն գեղարուեստին
հետ որ ռուսական կամ արեւմտեան մշակոյթը կը յատկանշէ: Գալով Գափազեանի
անոն, անկնիք, անկարագիր պատմումին, մարդ կը զարմանայ անարդարութեան
սա աստիճանէն: Փոքր բանք պատմելու մէջ առաջնակարգ նայուածք մը ի վերջոյ
պիտի վարժուի աշխարհը իր նայուածքին պարունակին վերածելու: Ի վերջոյ Բաֆ-
ֆին պարտաւոր էր փակել իր համբաւը ու փաւեց: Չեմ գիտեր, հարիւրամեակի սա
փառքը պիտի ըլլա՞յ բաւական պայծառ որպէսզի «փարատին ստուերները», «չփա-
նան չարիքները», «սպառնան աղջերը», ինչպէս կ'ըսէ Նաբեկացին:

— Հատորի մը կմախքը պատրաստել պիտի նշանակէր ատիկա:

Պէտք է կարճ կատել:

Զգելէ առաջ այնքան կողմերով թելադրական սա մարդը, հարկ
կը համարիմ քանի մը խօսք անօրինակ հաղորդակաւութեամբ մասին
անոր ոճին: Վտանգաւոր տարազ, իրաւ որ, ոչ միայն արեւելահայ,
այլ եւ արեւմտահայ գրագէտներէն մեծագոյններուն համար իսկ: Զի,
այդ յատկութիւնը անմիջական յայտարար մըն է ուր մուտք ունին
չքեղագոյն որքան գունահիւ շնորհներ: Երբեմն բարձրաթուիչ, երբեմն
դեմոնաթաւալ հոետորութիւն մը գրեթէ միշտ դահաւորակ մըն է դէ-
պի զանգուածները: Սիւսմանթոյի դո՞րժը: Անշուշտ, բայց նոյն ա-
տեն դործեր ալ որոնց անունը առանց խոր ընդլզումի չեմ կրնար ար-
տասանել, ուր միայն գրել սա տողերուն միջեւ որոնք մեր ամէնէն շատ
կարդացուած գիրքերը եղան:

Բաֆֆի մօտ հաղորդականութիւնը գրական յարդարանք մը չէ
երբեք, այլ անձնական իր բխումը, նոր բառով մը իր միջնորոտը, ո-
րուն մէջէն անոր արուեստը պիտի ճառագայթէ դէպի զանգուածնե-
րը եւ որուն վրայով նոյն այդ զանգուածները կը ճամբորդեն դէպի
գրագէտին հոգեկան ոլորտները: Ըսին թէ անիկա հայրն էր մեր յե-
ղափոխութեան: Անշուշտ ըսել կ'ուզէին թէ անիկա մարդ մըն էր ո-
րուն արուեստը առաջին, անմիջական, անմիջնորդ շփումով մը կը
նոյնանար շրջանի մը հոգեբանութեան, դայն կը գունաւորէր արագ
ու միակողմը: Աղէտէն յետոյ մեր արուեստին սա նուազումը այսօր
մեզ կոյր կ'ընէ Բաֆֆի օրերուն անհուն խանդին ու անոր ըմբռնու-
մին մէջ: Փոխադրեցէք այսօրուան երիտասարդը զինքը կանխողնե-
րուն հոգեկան աշխարհին, ու լուծած կ'ըլլաք այն տրտում աւերածը
որուն անունն է հիմակուան հայ գրականութիւն:

Ոչ — հետո՞ր (քանի որ գիրքերով կտակուած բանաձեւերէ, ցուց-
մունքներէ անմասն է ան), ոչ — հետեւակ (այս փաստը տխրօրէն ու-
ժով է Բաֆֆին կապիողներու երջանիկ կարաւանին մէջ, որոնք, մա-
նաւանդ արեւմտահայ թելին վրայով, նոր օրերու ամէնէն շատ կար-
դացուող գիրքերը տունն, բայց որոնց անունը, ինչպէս դիտել տուի
մարին), այդ հաղորդականութիւնը կը փորձուիմ մերձեցնել ցեղային
բարեխառնութեան մը միջին շնորհին: Ինծի համար տարադէպ փա-
րատօքս մը չէ մեր ժողովուրդին հիմնատարը քաղցրութիւնը, սիրտ-
բաց զուարթութիւնը ինչպէս նաեւ խոր մեղամաղձութիւնը, Բաֆ-
ֆի աշխարհին եւ անոր նուաճման եղանակին մէջ, իրենց մեկին,
անջինջ, վճռական եղբերուն վերածել: Հաղորդականութիւնը, այն
ծիրով ու խորութեամբ, զորս կը հաստատենք Բաֆֆի գործերուն

մէջ, կը դադրի գրական երեւոյթ մը, անհատական մասնակի արժանիք մը ըլլալէ, դառնալու համար աւելի բարձրիմաստ արտայայտութիւն մը: Ու, տիրօրէն ճիշդ է որ յաճախ յաջողութեան սա տարածութիւնը շատ դիւրաւ կը վերածուի հակադէր ալ իմաստին, — դձուձ այն պատիժին զոր մեր նախնիքը, վրիպանքը դիտեն այնքան անուշիկ ձեւերով ոսկեղօծել: Իր մահէն յետոյ Րաֆֆիի հանդէպ հոս ու հոն բարձրացող դժգոհանքը, մանաւանդ ան՝ որ գրական կրկէսէն ուժբա- կոծեց մեռնողին փառքը, հասկնալի է որքան տխուր: Ըսեր եմ տեղ մը ու կը կրկնեմ. — Փառքը այն մեղքերէն է զոր պիտի քաւենք, նոյն խոսք գերեզմանէն անդին:

Հարիւրամեակ մը դիւրին պարագրելի միջոց մը չէ, նոյնիսկ բախտաւոր ժողովուրդներու պատմութենէն: Ու չեմ ծանրանար ա- հաւոր այն կսկիծին որով կը պարուրուի մեր նայուածքը ամէն ան- դամ որ թարթափինք այդ դարն ի վար: Բան մը ստոյգ է սակայն: — Անոնք որ տասը տարի առաջ են ծնած, ու անոնք որ տասը տարի ետ- քը պիտի ծնին, երբ դառնան քսանամեակի, իրենց պատմութիւնը տես- նելու եւ իրենց ճակատագիրը զգալու կերպերուն մէջ տարբեր բա- ներ պիտի հաստատեն, ճիշդ՝ ինչպէս ըրեր էինք մենք Րաֆֆիի մահը կանխող ու անոր հետեւող տասնամեակներուն ընթացքին: Քառորդ դար մը այնքան բախտորոշ է երբեմն: Ու չեմ վերլուծեր այդ զգա- լու եւ տեսնելու եղանակներուն գեղեցկութիւնը կամ դժբախտու- թիւնը: Բայց իրական է որ այս փոփոխութեան, այս դարտուղումին մէջ, հիմա մեր գրականութիւնը ունի իր բաժինը, առաւելագոյն չա- փով, ինչպէս ունեցաւ անիկա Րաֆֆիին օրերուն:

Գրականութիւնը կախարդութիւն մըն է, ըսեր են: Ոչ ոք մենէ՛ աւելի անվիճելի կերպով իրաւունք ունի այդ տարազին գործաւորը ըլլալու որքան անզուգական կախարդը, Րաֆֆին որ, աղգային դար- թօնքի, գիտակցութեան դժուար առաքելութեան մէջ, այնքան դժ- բախտ արդիւնքներու յանդող մեր երազին հիւսիսայգը դծեց, այն- քան անմոռանալի գեղեցկութեամբ: Չորրորդէն մինչեւ քսաներորդ դար, մեր ժողովուրդը քիչ անգամ այնքան դժբախտ եղաւ, բայց այնքան ալ միակտուր, յստակագիր տախտակներ գտաւ իր խորագոյն ձգտումներէն տասնարանուած, որքան անոնք որոնք ծնան պարզուկ այդ վարժապետին ուղեղէն:

Կրնանք, հասկնալի անդթութեամբ որքան յիմարութեամբ, տա- պալել զինքը իրրեւ արուեստագէտ (որովհետեւ խոչոր կը տեսնէր ու

աչօք բացօք կ'երազէր, մինչ իր շուրջը մարդիկ վաճառականի տո- մարները, կամ նաւթահորերու կրակին խաղերը դժագրելը կը նկա- տէին արուեստի բարերար գործ): Կրնանք զինքը նախատելու չափ ա- ռաջանալ, իրմով ոտքի շարժումին մէջ մեր վրիպանքին նոխազ մը ճարելու մեր վատողի կորանքը ոսկեղօծելով քաղաքական իրապաշ- տութեամբ, կամ պատմաւ — մատերիալիստական տուեալներու ջախ- ջախիչ փաստերով: Ու, կրնանք տակաւին, իր բոմանթիզմը, իր ան- բաւարար դարգացումը մատի փաթթել ինչպէս ըրին, նոյն վատ մե- ծամտութեամբ, ճպոտ մը թելին դարնել սորված մեր Եւրոպա տեսնող երաժշտագէտները Կոմիտասի գործին դէմ: Ու կրնանք, վերջացնելու համար, իր ժողովրդականութիւնն անգամ գործածել իրեն դէմ: Բայց չենք կրնար զինքը զրկել իր ընթերցողներէն որոնք, էին, եղան եւ պի- տի ըլլան ասկէ վերջն ալ այնքան հաւատարիմ, որքան ատեն որ մեր գիրը խօսի մեր դաւաճներուն:

Հարիւր տարին գերեզման մըն է, անշուշտ: Բայց ինչպէս մեր երգերը կ'ըսեն, հոգիներ կան որ հողին տակէն ալ կը շարունակեն Էրիլ, միտալ: Ու կան ուժեր որոնք հոգերէն բուսնիլ գիտեն: Մեր մէջ այս շնորհը ամէնէն արդար կերպով տիրապետող մարդերէն մէկն է Րաֆֆին:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Այս յօդուածը իր ներկայ ձեւիմ մէջ մասը կը կազմէր այն նօթերուն, որոնց վրայ չկրցաւ աշխատիլ հեղինակը իր հիւանդութեան պատճառով:

Բազմակողմանի եւ բազմաբղիւն է այդ ազդեցութիւնը, քանի որ այդպիսին եղած է, նախ եւ առաջ, ինքը Րաֆֆին: Ինչպէս շատերը մեր երախտաւոր գործիչներէց, նա եւս հայ ուսուցչի կոչումն է ընտրել իրեն ասպարէզ, նախ քան վերջնապէս եւ տեւապէս զրական գործունէութեան նուիրելը իր անձը: Թաւրիզում եւ Ագուլիսում սերունդներ է դաստիարակել նա, սեփական անձով զաղափարականութեան եւ արիութեան անմիջական օրինակ հանդիսացել նրանց, աղնուացնող ազդեցութիւն զործել հաբււրաւորների վրայ: Աւելի մեծ եղած է կրթական ու դաստիարակչական այն ազդեցութիւնը, որ ունեցել է Րաֆֆին ուսումնածարաւ հայ մատղաշ սերունդների վրայ՝ միջնորդապէս տալով նրանց ձեռք մեծ ու փոքր հատորներ, բայց նաեւ ընթերցանութեան ընտիր հատուածներ՝ զարգարելով մայրենի լեզուի գրեթէ բոլոր դասագրքերի էջերը: Այդ իմաստով՝ Րաֆֆին

Իր տարերքը գրականութիւնն է եղած, ի մասնաւորի՝ վիպագրութիւնը։ Հայ վիպագրութեան հայրն է նա։ Արուսեան, Թադևոսեան եւ ուրիշներ մի — մի ռահվիրայ եղած են այդ ասպարէզում եւ ոչ աւելին։ Բաֆֆին է բուն իսկ հիմնադիրը հայ վէպի։ Զուտ բանաստեղծական գրականութիւնը հանդէս էր բերել արդէն Ալեշանի եւ Պատկանեանի, Դուբեանի եւ Պէշիկթաշեանի նման խոշոր դէմքեր, իսկ Սունդուկեան հիմն էր դրել հայ թատերագրութեան։ Բաֆֆին էր վիճակուած՝ նման եւ շատ աւելի հոյակապ բարձունքների տիրաւոր վիպագրութեան մարդում։ Մի ամբողջ գրականութիւն են կազմում իր կերտած գործերը, անախընթաց՝ իրենց որակով եւ քանակով։ Իրական կեանքը, պատմական անցեալը, գաղափարների կախարհը հաւասարապէս նիւթ են մատակարարել իր բեղուն գրչին եւ գեղարուեստական կերպարանք զգեցել՝ իր պայծառ տաղանդի, հըրդոր շունչի ազդեցութեան տակ։ Վերջին հաշուով՝ այդ է արդէն էականը եւ ոչ թէ վիպագրողի ընտրած նիւթը եւ կամ իր որդեգրած դրական ուղղութիւնը։ Բաֆֆիի գրական հանճարը կարողացել է վերականգնանայնել հայ անցեալի դրուագներ, հարազատօրէն պատկերել իրական կեանքի գաղափարական տիպարներ։ Կենդանութեան ողբ է ներշնչել նա այդ ամենին, իր երկերը կերտել՝ հարազատ ժողովուրդի դարթօնքը, հայրենի երկրի ազատութիւնը, նրանց անկաշկանդ դարգացումը ուղեցոյց աստղ ընտրելով իրեն։ Գրագէտը, քականդ դարգացումը ուղեցոյց աստղ ընտրելով իրեն։ Գրագէտը, քականդ դարգացումը ուղեցոյց աստղ ընտրելով իրեն։

Եւ այդտեղ է արդէն, որ անվիճելիօրէն ու անգերադանցօրէն մեծ եղած է Բաֆֆիի ազդեցութիւնը հետագայ սերունդների վրայ․ անմիջապէս թէ միջնորդապէս, դուռ դրական ասպարէզում թէ հայ Մշակոյթի այլ մարդերում։ Դեռ

պիտի խորտակի իր շղթաները եւ պիտի թօթափի բոնակալի լուծը» : Ու այդ ուղղութեամբ եւս մեծ եղաւ Րաֆֆիի ազդեցութիւնը հետագայ սերունդներին վրայ, ժողովրդասիրութիւն եւ ժողովրդանուիրութիւն պատուաստելով հայ մտքին ու կեանքին :

Սոսկական գրող չէ եղած Րաֆֆին հայ ազգի համար, որչափ եւ մեծ լինէր իր ստեղծագործ տաղանդը : Աւելին եղած է նա — Նար Հայոսեան Մարգարէ'ն : Որպէս այդպիսին մանաւանդ, անհունապէս մեծ է իր ազդեցութիւնը հետագայ սերունդներին վրայ, իր մարդարէական շունչը եւ հրեղէն լեզուն, իր բոցեղէն խօսքը ի սպաս դնելով նրանց վերածնութեան գործին : Ու ամենից առաջ, դարձեալ ինքն է որ խոր գիտակցութիւնը ունի իր մարդարէական կոչման : Եւ մարգարէի' հետ է համեմատում նա ճշմարիտ բանաստեղծին, որ «գիտէ ներկան, գիտէ եւ ապագան : Ժամանակները նրա ձեռքում են» : Դեռ եւս 1874 թուականին, Գամառ — Բաթրիպան իսկապէ'ս որ մարգարէի կոչում է նախատեսել Րաֆֆիի անձի մէջ : «Դուք այն բանաստեղծներէն էք», գրում էր նա նրան մի մասնաւոր նամակում, «որոնց մէջ մշտավառ կայ հին մարգարէների աստուածաշունչ ու գին, որ մինչեւ ա'յնքան կը խլրտի Ձեր մէջ, մինչեւ Ազգին ցոյց կը տայ իւր դրօշը եւ երթալու ուղիղ ճանապարհը... Դուք այն Մեսիա բանաստեղծն էք, որին մենք ցարդ պտրում էինք եւ չէինք գտնում» : Ոչ նուազ մարգարէական խօսքեր՝ իրենց կարգին :

Կարելի էր ընդարձակել շրջանակը այն ազդեցութեանց, որ ունեցել է Րաֆֆին հետագայ սերունդների վրայ : Գոհանանք արուած մատնանաշումներով եւ ամփոփենք մեր խօսքը : Րաֆֆին Գաղափարական Առաջնորդը եղած է բովանդակ Հայութեան : Իր խօսքի ու ժով եւ քարոզած գաղափարների հզօրութեամբ նա կարողացել է քակել Հայ Ազգի առջեւ օտարների ձեռքով բարձրացուած պատնէշները, թափանցել իր ցեղակիցների հոգին, ուր եւ գտնուէին նրանք, իշխել հանրութեան սրտի ու մտքի վրայ՝ դէպի վերածնութիւն առաջնորդելով հայ ժողովուրդը : Որպէս այդպիսին՝ ապրել եւ ապրում է նա հետագայ սերունդների գիտակցութեան մէջ եւս : Անչափելի է այդ ազդեցութիւնը հայ կեանքի գրեթէ բոլոր ասպարէզներում . վրձնական է մանաւանդ՝ Հայ Մշակույթի մարզում : Րաֆֆին կորողացաւ յարգա'նք պարտադրել հայ գրքի հանդէպ, հսկայական դարկ տալով ընթերցասիրութեան գործին : Նշանացուցական է ականատես գրագէտի այս վկայութիւնը . « . . . Յուրտ ձմեռնային գիշեր էր, շուկայում գիշերապահը վառել էր մեծ խարոյկ եւ նրա լուսով կարգում էր «Յենթ»ը, դանդառուելով որ չի կարողանում բաժանուել

այդ գրքից, ընդհատել ընթերցանութիւնը՝ շուկան շրջագայելու եւ իր պաշտօնը կատարելու համար : Վէպը առանձին գրքով արտատրուեց «Մշակ»ից եւ սպառուեց մի քանի ամսուայ ընթացքում . . . » : 1, Եւս, Սեյր

Եղակի' են յաղթանակի նման դրուագներ Հայ Մշակույթի պատմութեան մէջ : Արդար է ուրեմն, որ նոյն այդ մշակույթի պանծացման մէջ իր բարձրաշուք տեղը գրաւէ Մեծ Հայը եւ Մեծ Գրագէտը : Րաֆֆիի համար հայ գրականութեան եւ հայ պատմութեան մէջ յաւերժօրէն ապահովուած է այդ տեղը : Շատ, չա'տ քիչերին է միճակուած նման մի պատիւ : Րաֆֆին մէկն էր այդ սակաւներից : Ազգի ընտրեալ դաւակն է նա :

Բերլին

Ա. ԱՐԵՂԵԱՆ

ՔԱՄԱՌ՝ ՔԱԹՈՂԱՅԻ ԿԱՐԺԻՔԸ ՐԱՖՖԻԻ ՄԱՍԻՆ

(ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ «ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ» ՅՈՒՇԵՐԻՑ)

Բաֆֆիի մասին Ռ. Պատկանեանի կարծիքը ես լսեցի մեր ազգային մեծ վիպասանի մահուան առթիւ :

Ու. Պատկանեանը մտերիմ էր եւ անկեղծօրէն սիրում էր Յակոբ Մելիք Յակոբեանին (Րաֆֆի), որի հետ ծանօթ էր դեռ եօթանասնական թուականներէից, երբ 1872 թ. ճանապարհորդեց Թիֆլիս:

1888 թ. Ապրիլ ամսի վերջերն էին թէ Մալիսի սկիզբը, լաւ յիշում եմ, որ նստած սեղանի մօտ՝ պատրաստուում էի քննութիւններին։ Մի պահ աչքս ընկաւ կողքիս բացուած պատուհանին ու տեսայ, թէ ինչպէս փողոցի միւս ծայրից, Արհեստագիտաց Վարժարանից շտապ – շտապ մեր կողմն էր գալիս Ռափայէլ Պատկանեանը, որ այն ժամանակ տեսուչ էր նոյն դպրոցում։ Վարժարանի դասերը վերջանում էին ժամը հինգին ու Ռ. Պատկանեանը սովորութիւն ունէր մեր տան մօտից անցնելիս, յաճախ, այցելել հօրս, իսկ երբ նրան տանը չէր գտնում, գնում էր մինչեւ «Վաճառականական Ակումբը», որտեղ թէյ էր խմում ու ծանօթների հետ ժամանակ անցկացնում մի երկու ժամ։ Այդ ժամանակները Ռ. Պատկանեանը կը լինէր 57 – 58 տարեկան, մազերն ու պեխերը արդէն մոխրագոյն էին։ ‘Դէմքը՝ սովորականից աւելի գունեղ, ունէր բարձր ճակատ, բայց խորշոմած այտերով։ Կարճատես, տխուր ու վաղր նայող աչքերը սպիտակ ակնոցի տակից ասես զբաղուած էին ինչ որ մանրախոյզ ուշադրութեամբ։ Ունէր միջին հասակ, անձնեայ ու թիկնեղ մարմին։ Խօսում էր ծանր – ծանր, բառերը հատիկ – հատիկ դուրս էին գալիս նրա չրթունքներից եւ ընկնում էին լսողի յիշողութեան մէջ։ Դիտողութիւնը սուր էր, համարեա միշտ խառն հեղնող ակնարկութիւններով, յաճախ, հարուստ մակղերներով։ Նա մօտեցաւ իմ կողքի պատուհանին, որ հազիւ գետնից մէկ մեթր բարձր էր, ու հարցրեց.

— Հայրդ տա^րնն է :

— Այո՛, Պ. Պատկանեան :

— Մենա՞կ է, թէ՞ հրաւոնդ է րնդուհոսմ :

Բայց հայրս կողքի սենեակից արդէն լսել էր նրա բարձր ձայնը եւ մտել սենեակս. «Տա'նն եմ, Ռափայէլ Գալսեղնովիչ, նե'րս մտիւր. հազիր սամոյա՛րն ալ Ֆիւր'ո – Ֆիւր'ո մեզի կը սպասէ»։ Ու իմ կողմից նայելով՝ յարեց. «Եթէ թէյ կ'ուզես, դու էլ արի»։

Հաղիւ թէյի բաժակը դրուած էր Ռ. Պատկանեանի առաջ, ձեռքը երկնցնելով՝ դէպի կիտրոնի կտորը՝ նա հօրս եւ մօրս աչքերին նայելով՝ հատ հատ արտասանեց.

— « Երէկ Թիֆլիսից նամակ ստացայ, Արգարից եւ Պալասանեանից. գրում են, որ Բաֆֆին վախճանուել է: Պալասանեանը աւելացնում է, որ վիպասանը մեռել է վերին աստիճանի չքաւորութեան մէջ: Եւ աւելացնում է, որ թէեւ շատ չքաւոր ընտանիքներ տեսել է իր կեանքում, բայց ա՛յս աստիճան աղքատութիւն հայ գրողի տանը երբեք չի տեսել: Հանգուցեալի մարմինը, գրում է, լուանալուց յետոյ ուղեցել են մաքուր շապիկ հագցնել, բայց տանը մաքուր շապիկ չէ գտնուել: Իսկ Արգարը գրում է, որ Թիֆլիսը փառաւոր, ու մի չտեսնուած թաղում է պատրաստել, որտեղ հայ հասարակու-

Ռ. Պատկանեանը մի պահ լռեց, յետոյ ջլբխացած ձեռքով կռեց ծխախոտը ու, յանկարծ, աւելի ցասկոտ ձայնով յարեց.

— « Հայ հասարակութիւն... չո՛ւն շահ որդիք, Եւրոպայ, շահ կաթ ծծածներ... կեղծաւորներ... կենդանութեան ժամանակ ճերմակ չապիկից կը զրկէք, իսկ որ մեռաւ, գոռոնայով ու մանակ ճերմակ չապիկից կը զրկէք, իսկ որ մեռաւ, գոռոնայով ու կախիկոպոսներով յուղարկաւորութիւն կը սարքէք. օ՛հ, հէքիմ — աղբար, այս է ահա հայ գորոշներին, հայ գործիչներին վիճակը՝ կամ «աղքատի տապախ», եւ կամ կտոր չոր հաց ու կեղտոտ չապիկ...

Յետոյ, շուտ շուտ խմբելով թէյն ու երկնցնելով բաժակը մօրս,
 Եւ հաշիւ քորսանից մի տետրակ եւ չարունակեց.

— « Լիհա ի՛նչ գրեցի այս առաւօտ ու «Արձագանդ»ին ուղարկե-

ցի: Յօդուածը շատ մեծ էր եւ բովանդակութիւնը լաւ էնմ յիշում ,
բայց յիշողութեանս անկիւնում մնացել է այն տպաւորութիւնը, որ
դովարանում էր Բաֆֆիի ողբերկի վէպերը, նրանց դաստիարակիչ
նշանակութիւնը եւ վերջացնում էր մի քանի հեգնող խօսքերով հայ
հասարակութեան հասցէին, որ ազգը դեռ խալ է եւ պատրաստ է իր
հանճարներին ժամանակին դնահատելու համար: Յիշում եմ նոյն-
պէս, որ յօդուածը վերջանում էր ոտանաւորով, որ հետագայում
մենք արդէն անգիր էինք արել:

Քանի որ մեր մեջ կեանքով լի էիր,

Դու, միշտ հալածուած, ատելի էիր,

Յուստ հե՛նց առ Հարրա գնացիր, հեռացար,

Դու՛ մեր ազգային հաննարը դարձար...

Հայրս, որ հոգւով վաղուց եմք մեռած,

Լի՛ցա՛ս Գիտական եւ մեր կեանքում սիրած .

Սուտն է խօսքը մեր ասած պապերին՝

Գրնա՛ դու մեռի՛ր, արի՛, քեզ սիրեմ...

— 95 —

Երբ հայրս դարձանքով հարցրեց, թէ մի՞թէ Բաֆֆին «հալած-
ուած է» եղել, Ռ. Պատկանեանը պատմեց հետեւեալը. «Ես վերջին
տասը տարիները քանիցս այցելած եմ Թիֆլիս եւ ամէն անգամ մէկ -
երկու ամիս ապրած, շատերին տեսած եմ, շատ բան զիտած ու լը-
սած. ամէն անգամ Բաֆֆին հետ պատահած եմ կամ Պալասանեա-
նի տունը, կամ Արդարի մօտ եւ կամ Փանեանցի իջած հիւրանոցում:
Գիտես որ Մոսկուայի մեր Փանեանցը Բաֆֆին բարեկամն էր եւ
շատ դէպքերում նիւթապէս էլ օգնում էր նրան: Գիտես արդէն, որ
Բաֆֆին սկզբում տպագրում էր իր վէպերը «Մշակ»ում ու ամսէ
ամիս յիսունական թուրի էր ստանում: Այդ ժամանակները Թիֆլիսի
որոշ խաւերը, որ ատելով ատում էին «Մշակ»ի խմբագիր Գ. Արծ-
րունուն, իրենց սլաքները ուղղեցին եւ նրա աշխատակիցներին դէմ:
Այդ «պատուաւոր» դերը իր վրայ առաւ «Մեղու Հայաստանի»ն. նա
էր որ «Ուենթ»ի ու «Կայծեր»ի առթիւ ծաղրեց Բաֆֆին, գրելով՝ թէ
հեքիաթների դարը վաղուց անցել է, մինչդեռ «ազատամիտ» ու
«կուլտուրայով չնչող» «Մշակ»ը իր ընթերցողներին Բաֆֆին հեք-
իաթներով է կերակրում:

Բայց մի կարծէք, որ միայն «Մեղու Հայաստանի»ն էր Բաֆ-
ֆին ծաղրողը. եղան անհատներ եւ, ասեմ, մտաւորականների մէջ,
որոնք չէին «մարսում» հանգուցեալի վէպերը. ա՛յ օրինակ, Բ. Ս.-
րամեանցը. կարծես յիմար մարդ էլ չէ, բայց երկար դառանցանք-
ներ է թափել Բաֆֆին վրայ: Արամեանցն էր, որ մի առանձին դիրք
էր հրատարակել Բաֆֆին դէմ, նրա վէպերը «անիմաստ» տէնդէն-
ցիաներ» անուանելով: Նոյն պարոնն էր, որ դրել էր, ուրիշներն էլ
կրկնել էին, թէ Բաֆֆին վէպերը «եղծուած ու աղաւաղուած
կեանք են, ցնորքներու, դառանցանքներու ուսմկամիտ ամբոխի խոս-
տացած բռնակալութիւն»: Լաւ յիշում եմ, որ դիրքը հրատարակուած
էր Բազում, կարծեմ 1884 թ.:

«Պէտք է քեզ ասեմ, շարունակեց Ռ. Պատկանեանը, որ Բաֆֆին
հասակակիցները աւելի քիչ էին հասկանում, քան թէ երիտասար-
դութիւնը: Պալասանեանցը անձամբ ինձ պատմեց հետեւեալը, իր-
րեւ օրինակ՝ թէ ո՛ր աստիճան հասակակիցները չէին ըմբռնում մեր
մեծ վիպասանի վէպերը. երբ «Ուենթ» տպւում էր «Մշակ»ում եւ
վերջացաւ Վարդանի երազով, պատմում էր Պալասանեանը, մի օր
անցնում էինք Բաֆֆին հետ Գոլովինսքի փողոցից ու քիթ քիթ պա-
տահում ենք Ծերենցին: Սա մի պահ կանգնեց. «Բարե՛ւ, Աստծո՛ւ
բարին»: Ու բաժնուկեցինք իրարից: Մէկ էլ, յանկարծ, Ծերենցը դը-
լուխը յետ դարձրած՝ ասաց Բաֆֆին. «Կարդացի «Ուենթ» ու վար-
դանի երազը. խենթը դո՛ւ ես»: Ու շտապ շտապ հեռացաւ: Բաֆֆին
ու Պալասանեանը, ինչպէս պատմում էր վերջինս, մնացին իրենց տե -

ղը ապշած՝ իրար երեսի նայելով: «Ի՞նչ էր ուղում ասել այդ ծերու-
նին», հարցրի Բաֆֆին: «Երեւի այն, որ չի ըմբռնել ո՛չ վէպը, ոչ
էլ Վարդանի երազը», պատասխանեց Բաֆֆին, բայց տխուր էր ձայ-
նը ու հայեացքը:

«Իմ Թիֆլիս եղած ժամանակս, շարունակեց Ռ. Պատկանեանը,
մի օր հարցրի «Մեղու Հայաստանի»ի խմբագիր Սիմէոնեանից. «Պե-
տո՛ւս, ե՞րբ վաղ պիտի դաս Բաֆֆին վրայ յարձակուելուց»: Գիտե՞ս
ինչ պատասխանեց Սիմէոնեանցը. «Մեր յարձակումը Բաֆֆին վը-
րայ կողմնակի նշանակութիւն ունի, որովհետեւ նա Արծրունու զէնքն
է դարձել: Զկարդացի՞ր անցեալները «Մշակ»ում, չգիտեմ որ խելք
Ղազարոսի անհեթեթութիւնները, թէ իբր «Մշակ»ի արծարծած դա-
դափարներն են, որ Բաֆֆին քարոզում է իր վէպերում»: *) Զարմա-
նալի բան, աւելացրեց Ռ. Պատկանեանը, երբ Բաֆֆին Արծրունուց
դժգոհ՝ թողեց «Մշակ»ն ու տեղափոխուեց «Արձադանդ», պահա-
նողական խաւերը Բաֆֆին օձիքը թողին, բայց խելճը նոր անախոր-
ժութեան օրեր ապրեց: Բաֆֆին Արծրունուց հեռանալու պատճառը
միայն այն չէր, որ 1884 թ. «Մշակ»ը ժամանակաւորապէս խափան-
ուեց ու Արծրունին իր կնոջը հետ ժընեւ գնաց, այլ կային ուրիշ
պատճառներ: Դա Արծրունու անվերապահ ուղտասիրութիւնն էր հայ-
կական հարցի վերաբերմամբ. այլ եւ նրա՝ ուղտ կառավարութեան
հայ ազգի «անուկից» համարեա թէ արած խոստումները, որ Հայե-
րը երջանիկ պիտի լինեն, եթէ ամբողջ Տաճկահայաստանը գրաւուի
Ռուսերի կողմից: Այդ, ի հարկէ, Արծրունու սովորական անտակ-
տութիւնն էր: Դժգոհ էր Բաֆֆին Արծրունուց, որովհետեւ, բացի
այն որ վերջի ամբողջ տարին չստացաւ «Մշակ»ից պայմանաւորուած
վարձատրութիւնը, այլ եւ Գ. Արծրունու կինը խիստ վիրաւորած էր
Բաֆֆին: Անձամբ ինք պատմել էր Բաֆֆին, որ մի օր իրեն խիստ
նեղած են իր հին պարտապահանջները, — գրպանումն էլ ունենա-
լով միայն քսան կոպէկ — ստիպուած է եղել գնալ Գ. Արծրունուն,
որ մի կերպ պատկանեալ փողի գէթ մի մասը տայ: Գր. Արծրունին
տանը չի եղել, ընդունել է նրան Արծրունու կնոյն, որ զայրացած՝
պղաւել է Բաֆֆին երեսին. «Ի՞նչ էք անհանգստացնում Գրիգորին.
«Մշակ»ը ունի միայն պարտքեր ու հին լաթեր, ուղում էք վերցրէք»:
Ու ցոյց է տուել բաղմոցի վրայ ձգուած ինչ որ հին հագուստ: «Պա-
հեցէք այդ հին բաճկոնը, ձեր կրքոտ հոգին ծածկելու համար», պա-
տասխանել է Բաֆֆին ու գնացել «Արձադանդ»ի խմբագրին եւ կան-
խիկ կէս տարուան տողավարձը ստացել: Պէտք է ասեմ, որ Բաֆֆին

*) Շատ տարիներ յետոյ իմացայ, որ այդ «եկոֆ Ղազարոսի անհեթեթութիւն-
ները» «Մշակ»ի աշխատակից Լեօի յօդուածներն էին: Ռ. Բ.

անախորժութիւններ պատճառել է և կովկասի կառավարութիւնը: Մի քանի տարիներ սրանից առաջ ոստիկանութիւնը խուզարկել է նրա բնակարանը, ապա իրենն էլ, «տնային ձերբակալութեան» է ենթարկել մի քանի շաբաթով, ըստ որում՝ որտեղ էլ որ Բաֆֆին երթար, նրան ուղեկցում էր մի պահապան ոստիկան: Բաֆֆին շատ էր մտահոգուած, որպէսզի կառավարութիւնը նրան — իբրեւ պարսկահայատակի, չաքսորէր Ռուսաց սահմաններից: «Պարսկաստան քշուել բեռնաւորուած ընտանիքով, հին պարտքերս վզիս, առանց գործի, առողջութիւնս էլ թոյլ, — սա ուղղակի սոված մահի ճանկերը ընկնել է», — ասում էր նա փանեանցին: Բարեբախտաբար, այդ փոթորիկը անցաւ, ու նա պահովեց իր օրական ճաշը «Արձազանդ»ում:

«Արձազանդ»ի խմբագիր Ա. Յովհաննիսեանը եկեղեցական հարցերում պահպանողական էր, բայց հայ քաղաքական խնդիրները վերաբերմամբ միշտ աւելի ազատամիտ է եղել, քան թէ «Մշակ»ը. բաւական է նայել Արզարի հրատարակած «Փորձ» ամսագրի համարները: Բաֆֆին ստանում էր «Արձազանդ»ից երկու կոպէկ տողավարձ, բայց սահմանափակուած էր թերթի մէկ երեսի «թերթօն»ով: Ինչ եւ իցէ, ուրախ էր, որ գէթ վաղուան հացի համար փող ունի: Խիստ յարգում էր Ա. Յովհաննիսեանին, որովհետեւ, երբ Թիֆլիսի տաճկական հիւպատոսը առանց նախօրօք հարցնելու Արզարին, դիմած էր տաճիկ կառավարութեան որ Արզարին, իբրեւ քաղաքի աղդեցիկ մարդու, Մէճիտէի աստիճանի շքանշան տրուի ու այդ շքանշանով այցելել էր Ա. Յովհաննիսեանին՝ Սուլթանի կողմից, մեր Արզարը կրթուած մարդու շարժումով յայտնել էր իր շնորհակալութիւնը հիւպատոսին, բայց մերժել էր շքանշանը ընդունել, որի համար խեղճ հիւպատոսը կորցրել էր իր պաշտօնը: Գիտես արդէն, որ «Արձազանդ»ը իր հրատարակութեան ծախսերը չէր կարող դոցել, եթէ Ա. Յովհաննիսեանը իր ստացած ոռճիկի («Փոխադարձ Վարկի Ընկերութեան» նախագահ էր) կէսը չյատկացնէր թերթին ու աշխատակիցներին:

Մի քանի օրից յետոյ՝ Ռ. Պատկանեանը թեւի տակ բռնած այն ժամանակուան Թիֆլիսի հայ եւ ռուս լրագիրները, եկաւ մեր տունը եւ ցոյց տուեց բոլոր այն ներբողականներն ու ճառերը Բաֆֆի թաղման առթիւ, ապա եւ թաղման հանդիսաւորութեան նկարագրութիւնը: Բայց, ընթերցումը վերջացնելով ու ծալելով թերթերը՝ աւելացրեց. «Ձէ՛, հայ ունեւոր հասարակութեան պէտք է խմբնել մէկ — մէկ բաժակ լուծողական, որ մի քիչ բարոյապէս մաքրուի ու խելքը գլուխը գայ. անպիտանե՛ր»:

Տեսնելով Ռ. Պատկանեանի այս կրկնակի վրդովումը՝ հայրս

մէջ բերաւ. «Ես չէի կասկածեր, որ Բաֆֆին քեզի համար ալ տաղանդաւոր վիպասան եղած է, մանաւանդ օր մը ասել էիր, որ լեզուն թոյլ է»: Ռ. Պատկանեանը հանեց ակնոցները, երկարօրէն մաքրեց ապակիները թաշկինակով, եւ երեւում էր, որ մտածում էր ինչ որ բան. յետոյ դառնալով հօրս, պատասխանեց. «Ըիշտն ասած, ես այսպիսի տաղաւորութիւն եմ ստացել նրա շարադրութիւնից. Բաֆֆի մէկ նոր վէպը թէ՛ դրելու ձեւից եւ թէ՛ լեզուի կողմից՝ աւելի յաջող է, քան նախընթացը. այդ բանը պատահում է եւ մեծ ու փոքր գրողների հետ. իսկ Բաֆֆին մեծ է, եթէ չասեմ մեր ամենամեծ վիպասանն է: Ըիշտ է, ես չեմ սիրում նրա վէպերում ամէն քայլում պատահած «յանկարծ»ը. յանկարծ Ֆարատին տեսնում են այստեղ, յանկարծ, նա ինչ որ անհրաժեշտ բան է պատմում ու այնպէս նստած է, որ գնդակը չէ դիպչում նրան կամ միւս հերոսին: Ուզում եմ ասել, որ ամէն նեղ ընկած դէպքում, Բաֆֆի հերոսները «յանկարծ»ներով, ինչպէս ասում են, «ջրից չոր են դուրս գալիս», բայց, ի հարկէ, այդ «յանկարծ»ները չեն նկատում, քանի որ վէպը հետաքրքրութեամբ ես կարդում: Անշուշտ՝ Բաֆֆի լեզուն այնքան էլ չեմ հաւանած միշտ. ռուսարանութիւնները անվերջ են. կարող է պատահել, որ դա «Մշակ»ի սարսափելի աղղեցութիւնն է եղած, քանի որ տարիներով այնտեղ է աշխատակցել: Յետոյ՝ Բաֆֆի «առեց»ը. եղբայր, սա ի՞նչ «առեց» է. չե՞ս կրնար գրել «առաւ». բայց Աւգերեանը ու կարդա՛ «առնում», առի, առաւ. «առեց»ը ո՛րս է. եւ կամ եանը ու կարդա՛ «առնում», առի, առաւ. «առեց»ը ո՛րս է. եւ կամ մոռնքներ ի մի սաստիկ պատերազմ. գրիր «ներքին կռիւ»: Յաճախ դորժածում է՝ «ես բոլորովին ոգուով ընկճուած էի». փոխանակ «ներքուստ ընկճուած էի»ի կամ «բարոյապէս ընկճուած էի»: Չեմ հաւանում նոյնպէս անվերջ «խէնչարը», «պատրօն»ը փամփուռի տեղ. «թունք»ը, «չառ»ը՝ զայրոյթի փոխարէն. եւ կամ սա՛՝ «խաղողի որթ», փոխանակ լոկ «որթ»: Ես սա էլ նկատել եմ, երբ «Մշակ»ից թերթ, փոխանակ լոկ «որթ»: Ես սա էլ նկատել եմ, երբ «Մշակ»ից հեռացաւ, վերջին չորս — հինգ տարին նրա լեզուն շատ հարթուեց ու ճոխացաւ: Անցեալ ամիս ինձի ուղարկած էր իր նոր վէպը՝ «Սառնուէլ»ը. ա՛յ, սքանչելի, հարուստ, պարզ եւ սիրուն աշխարհաբար: Իսկոյն իրեն գրեցի. «Կեցցե՛ս Բաֆֆի»: Մի շաբաթից նամակիս պատասխանում է չորս երես. «Անկեղծ ուրախ եմ, որ դուք, աշխարհաբարի հիմնադիրներից մէկը, հաւանում էք «Սամուէլ»ի լեզուն. աշխատեցի նոյնպէս, ըստ ձեր խորհուրդին, որ վէպիս բոլոր անցքերը չիօսեն միեւնոյն լեզուով ու ոճով, այլ ըստ իրենց կրթութեան ու միջավայրի: «Սամուէլ»ը հրատարակած եմ 1500 օրինակ. բայց մի՞թէ կարծում էք, որ Հայերը տակաւին պատրաստ են մի լուրջ եւ ծանր բան կարդալու»:

Ռ. Պատկանեանը գրականից հանեց սիկարէթը եւ չորս կողմը նա-
յեց, որ լուցիկ գտնէ, բայց հայրս սիկարէթը ձեռքից առաւ ու ասաց.
«Սա երրորդն է արդէն. քեզի խրատ չկա՛յ. սա՛ղ գիշերը կը հազաս»:
Բանաստեղծը համաձայնուեց, մի պահ ժպտաց ու շարունակեց.
«Անցեալ չէ, միւս տարին, Աբգարի տանը Բաֆֆիի հետ խօսելիս, ա-
սի նրան. «Դուք Տաճկահայաստանի կեանքը լաւ սերտած էք, բայց
ես համաձայն չեմ, որ մեր ապագան, ինչպէս դուք ասում էք, Տաճ-
կահայաստանն է. ինչպէս մի քանիսն էլ ասում են, որ Կիլիկիան է.
չէ՛, մեր հայրենի նախկին գաւառների կոտորներից պէտք է այնպէս
ստեղծել, որ Մասիսները մէջը մնան. ա՛յ, իմ կարծիքով, մեր կո-
րիզը նախ եւ առաջ պիտի լինի այն, ինչ որ չըջապատում է Սեւանի,
Վանի, եւ Ուրմիոյ ծովակները. իսկ ամէնը միասին երկու Մասիս
լեռները. այս սահմանների մէջ, Հայաստանի քաղաքական անկախու-
թիւնը կարող է գէթ ազգս փրկել ու իսկապէս Հայը մտ է, որ անկեղծ
կ'ըզձայ, կը նպաստէ Հայաստանի անկախութեան. մնացեալնե-
րը Առմեաշփաներն են, այսինքն՝ ոչ միայն անպիտան Հայեր, այլ եւ
անպիտան մարդիկ»:
— «Շատ էք պահանջում բոլոր Հայերից. քա-
ւակաւ է, որ երիտասարդ սերունդը զնայ այդ բաղձանքների ճանա-
պարհով, — պատասխանեց Բաֆֆին: — «Ձէ, ասի, եթէ ազգիս փր-
կութիւնը Հայաստանի անկախութեան մէջ է, ասել է թէ պէտք է
ամբողջ Հայութիւնը ձգտի ամէն միջոցով ու նայելով հանգամանքին՝
երբեմն սեփական զէնքով, երբեմն փողով ու երբեմն օտարի օգնու-
թեամբ»:
*)

Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

*) Խորհրդային Հայաստանի յայտնի բանասէր Աշոտ Յովհաննիսեանը իր անց-
եալ տարի հրատարակած «Մ. Նալբանդեանի անտիպ երկեր» շատ հետաքրքրական
հատորում գրում է, որ վերջերս գտնուած է Ռ. Պատկանեանի ձեռագիրը՝ «Վար-
դապետարան Հայաստանի ազատութեան»: Գրուած է 1889 թ., որտեղ յիշուած մըտ-
քերը աւելի լայնօրէն զարգացած մէջ են բերում. այդ ձեռագիրը պահուած է, Ա.
Յովհաննիսեանի ասելով, Հայաստանի քանդաւանում:

Ռ. Բ.

ՄԵՐ ԱՆՄԱՅՆԵՐՈՒ ԱՄԵՆԱԴԻՑԷՆ

Ախորժեղի լուր, աւետիք քաղցրիկ,
Որպիսի հրմուսնիք, մուգայդ գեղեցիկ,
Ասա մեզ, մեկնիր, արդեօք է՞ հնարին
Մի մեռած մարմնի կեանք տալ վերադին:

ԲԱՖԳԻ

Կան անուններ՝ զորս դարերը սուրբերու լուսադալներով կ'ան-
մահացնեն: Կրօնաշունչ ու միտաբիկ զգայութիւններու սրտակերտ ա-
ռարկայացումներ են ասոնք:

Կան նաեւ անուններ՝ որոնք որպէս փառիւրեւած գաղափարնե-
րու բերեղացումներ կամ բեւեռացումներ՝ կը դառնան սերունդներ
սնուցանող, ներշնչող, խանդավառող ու դաստիարակող խորհրդա-
նիշներ:

Որքան ալ նոր աշխարհայեացքներ փորձեն սրբել ինչ որ անցեալի
հմայքն ու հրապոյրն է, — այդ անունները դեռ պիտի ունենան իրենց
կախարդական ծրարը՝ մարդկային հոգին պահելու իր մտածումի, ե-
րազի, եւ առաւելապէս իր բնազդի եւ զգացումի անբծութեան մէջ ան-
ձեռնելի: Եթէ մանաւանդ այդ հմայքն ու հրապոյրը, անհատական
չնորհէն դատ ու վեր՝ վարակիչ շունչն ունին հաւաքականութեան
մը կեանքէն ու պատմութենէն բարձրացած արշալոյսներու եւ վեր-
ջալոյսներու:

ԲԱՖԳԻ մէկն է այս խորհրդանիշ — անուններէն:

Ո՞ր հայ երեւակայութեան մէջ, ուր այս անունն ունեցած է իր
արձագանդը, զրոշմուած չէ անջինջ՝ լոյսին աւանդուած նկարն ա-
նոր, խոհուն, թախծոտ, թափանցող ու գրաւիչ նայուածքն՝ իր զոյգ
մը ապակիներուն տակ չըջանաւորուած, այլ եւ անհունացած: Մար-
մը դարձեալ կան թափառայած նայուածք մը, անցեալի բոլոր մութ ու լոյս

ստուերներուն մէջէն՝ ուր կ'որոնէ, կեանքի կոչե-
լու եւ բերելու համար դաշն, եւ կենդանի շարժում մը, ոգեւորիչ յու-
ղում մը ստեղծելու մահատիւ անշարժութեան մէջ ժամանակի մը՝
որ իրն է, եւ որ մասամբ մերն ալ է տակաւին: Եւ տեսանողի այդ հե-
ռահաս հայեացքով կերտելու ուրուանկարը՝ հոգիները ցանկորդող
ցանկացուած եւ անհրաժեշտ ապագայի մը:

Այս նայուածքին մէջ դիտող ու վերլուծող հոգին կը խորանայ,
կը խոկայ, հորիզոնի մը տակ՝ մերթ մոռայլ ու մերթ պայծառ՝ որով
պարուրուած է իր հայրենի երկիրը՝ տառապանքի հեւքերով տքա-
ցող, բայց նաեւ երազներու եւ տեսիլներու աղնուական պատրանքի
մը լուսաստուերին մէջ թեւածող:

Հայրենի երկիրը, — իր ցեղին ոսկորտիներով սերմանուած ու
պարարտացած, անոր դիւցազնական ու մարտիրոսական արիւնով ու-
ռողուած, բայց նաեւ ստեղծագործ ու շինարար, անխոնջ ու յամառ
աշխատանքներու քրտինքներով ուռճացած, — որուն դարաւոր շրջ-
թաները՝ բարբարոս ու քաղաքակիրթ ձեռքերով միանգամայն կռան-
ուած՝ կը քակէ նա օղակ առ օղակ, աղատութեան, մարդկային իրա-
ւունքի տենչն ու երգը չեփորելով ամէն տեղ՝ ուր մահուան հետ քու-
նը կը թեւախառնուի վտանգաւոր թմբիրով մը: Եւ այս ձայնին ի լուր
որ սիրտ կարող է թունդ չելլել, չցնցուիլ: Եւ ահա ոսկորները կը
շարժին շնչաւորուած, արիւնը կ'եռայ՝ հրաշալի յարութեան մը խլր-
տումը իր պղպշակներուն մէջ: «Մեռած մարմինը» կեանք կ'առնէ:

Իրն է այս նայուածքը: Յոլքն է այն իր հոգւոյն: Երկար ատեն
կնքուած աղբիւր մը ա'յս ալ: Աղբիւր մ'իւր վճիտ ջուրերով, խաղա'ղ՝
այլ ընդունակ յուղուելու: Իրն է այդ նայուածքը. բայց իր ցեղի'նն է
լոյսը՝ որ կը շողակաթէ իր պրիսմակին մէջէն, եւ կը վրձնէ բոլոր
պատկերները անոր բիւրեղէն ներս եւ էութեան խորը:

Եւ ի'նչ համայնապատկերներ, կամ՝ եթէ կ'ուզէք՝ ո'րպիսի շար-
ժանկարներ, որոնք իր գերդաշնիկ հոգւոյն բովեցն կ'անցնին փոթոր-
կումներով, ծիածանումներով, խաւարումներով ու ճառագայթում-
ներով, մեղեդիներով ու տաղերով, թախիծներով ու ժպիտներով:
Իր տեսութիւնը չի թաթղուիր յոռիին մէջ, այլ կը պայծառանայ լա-
ւին մէջ: Զի ապրելու կորովն է լծակն իր ներքին աշխարհին: Աշխարհ
մը որուն պարիսպներէն ներս ցեղին դղեակը կայ անքանդելի: Առանց
ասոր ան ի'նչպէս կրնար տիրապետել սրտերու:

Այդ բոլոր պատկերները ապրումներ են՝ բիւրիցս իրենք իրենց
վրայ անդրադարձած. զի անոնք ցեղի մը բաղձադարեան փորձու-
թիւններն ու փորձառութիւններն են եղած, նախ քան իրն ըլլալը: Նը-
ւաճումներ ու պարտութիւններ, վերելքներ ու վայրէջքներ, յոյսեր ու

չքումներ, որոնց բովանդակ արժէքն ու տարողութիւնը իր մէջ կը
գտնեն իրենց ճշգրիտ գնահատութիւնն ու չափը:

Ընդհանրական ԱնՁէն փրցուած իր սեփական անձը կայ, որ կ'ո-
գեւորուի եւ կը տանջուի անով: Այդ ապրումները, կեանքի այդ թրը-
թուումները, կայծեր են, հեռաւոր խարոյկներէ բարձրացած ու ինկած
իր մէջ, բռնկցնելու համար հոն անշիջանելի հրդեհ մը՝ ուսկից դուրս
կը խոյանայ Առիւծը՝ խեղդեցած իմաստութեան մը բովանդակ դիւ-
ցազնական կամ դիւցազնաբանական թովչութեամբ:

Ո'չ առասպել եւ ո'չ վէպ՝ իր պատկերներուն մէջ ա'յնքան սրտա-
խօսիկ, եւ իրականութեան հետ ա'յնքան մտերմիկ: Բաֆֆին մեղի
կուտայ հոգեբանական ճշմարտութիւններ՝ պատմութեան անուրումով
պատմագրողի: Եւ ասիկա այնպիսի հոյզով մը՝ որ սկսած պատանիէն
մինչեւ հասակաւորը կը լեցնէ իսկապէս ապրուած իրողութիւններու
քաղցրութեամբ, թէ իսկ ուզենք աւելցնել՝ նաեւ խաբկանքով:

Մի'թէ դադափարները կամ դադափարականները չեն իրողու-
թիւններ, կամ դոնէ լինելութիւններ, որոնց մէջ կը գործէ, կամ ու-
րոնցմով կը բացուի անհատի մը եւ հաւաքականութեան մը հոգին իր
բոլոր ներգործոյթներով (énergie) ու ծալքերով: Վերջին պարա-
գային անհատն ընդունարան մըն է հաւաքականութեան բոլոր կու-
տակուած ու խտացած ապրումներուն եւ արժէքներուն՝ որոնք կը
ձգտին միշտ դրսեւորել ու յաւէրժանալ: Եւ այս ձգտումը՝ նախ
քնազօրէն եւ ապա գիտակցարար՝ կը դառնայ նպատակ մը: Բեւե-
ռաստղ մը՝ որմէ հոգիները կը ստանան իրենց լոյսն ու շարժումը, ի-
րենց կրակն ու ջերմութիւնը, այլ եւ իրենց մղիչ ոյժն ու ուղղու-
թիւնը:

Բաֆֆիի երեւակայութիւնը, զոր կը բոցալառէ ազգային խո-
րունկ ու վշտագին գիտակցութիւնը, այդ բոլոր լինելութիւնները կը
կենսաւորէ իրողութիւններու այն պատկերներուն տակ՝ որոնք ցե-
ղի մը կեանքին անցեալը, ներկան ու ապագան կը բնորոշեն: Խոր-
հրդաւոր ճամբայ մը՝ կոխուած ու անկոխ՝ կ'առաջնորդէ իր նայ-
ուածքն ու թռիչքը: Իր գնացքն է հանդարտ, կշռուած, նպատակա-
ղրուած, անչեղ: Իր գեղերումներն իսկ ունին լրջութիւնը քրքրող
ու կրկտող սրտին, խուզարկող ու գիւտարար մտքին: Եւ ինք՝
«խեղդը», բռնած քու ալ ձեռքէդ, կը տանի քեզ դէպի իր դարբնոցը
ոստոստուն կայծերուն, ցոյց տալու համար քեզ թէ ի'նչպէս կը չիկա-
նայ երկաթը կրակին մէջ, եւ ի'նչպէս կը դարբնուի ազատական կամ
ազատագրական դադափարներու պողպատը յեղափոխական սալին վը-
րայ եւ դարբինի մուրճին հարուածներուն տակ՝ բաղկի եւ մտքի կո-
րովիքէն իրենց ոյժն ու թափն ստացած: Հանդիսատես կ'ընէ քեզ ցու-
լերո՞ւ թէ գոմէշներու մարտնչումներուն, հրահրելու համար մէջդ

ինքնապաշտպանութեան կիրքն ու ձիրքը, դադանական բնազդներու կատաղութեամբ՝ զոր բանականութիւնը կ'ուզէ: Կը մօտեցնէ քեզ հոգեւորականին, զրուցելու թէ ինչպէս արծաթն ու ոսկին, դուրս գալով պերճանքի պաշտամունքէն, կրնան՝ յանդուզն հրափորձութեամբ մը՝ հալիլ ու ձուլուիլ, ստեղծելու համար զինական ու զկամադրական զօրութիւնը աղատազրական գաղափարին իրականացման:

Նմանօրինակ պատկերներ՝ անհատական, ընտանեկան եւ ընկերային բարքերէն լոյսին բերուած՝ դրական թէ բացասական կենդանի տիպաբներով, — չա՛տ ու չա՛տ են Րաֆֆիի հասուն, նկարագեղ, պարզ՝ այլ հոսուն, սահուն ու խօսուն գրչին տակ:

Րաֆֆի արուեստագէտ մը չէ՞: Ի՛նչ փոյթ: Ան ունի, սակայն, իւրայատուկ արուեստ մը՝ տալու պատկերներն այնպէս ինչպէս որ են, ինչպէս որ ինք կը տեսնէ, դնելով անոնց մէջ ինչ որ կարելի է կոչել դասը, կամ ինչ որ ուրիշներ պիտի ըսէին միտումը:

Բայց մոլեռանդ մը չէ ինք՝ ոչ մէկ բանի մէջ: Գիտէ ու կը ճանչնայ ինչ որ իրն է, իր ցեղինը, անոր թերին ու առաւելը, յոռին ու լաւը: Ան կուտայ հոգին իր յարաբերաբար լման մանրամասնութիւններով: Հոգին՝ կերտուած այն բոլոր տուեալներով՝ որոնց ճակատագրուած են մեր ցեղն ու երկիրը: Հոգին՝ իր ամբողջ բնազդական հակասական արտայայտութեանց ու խաղարկութեանց մէջ, սովորոյթներ ըլլան անոնք թէ աւանդութիւններ, ժառանգութիւններ թէ ստացութիւններ, առաքինութիւններ թէ մոլութիւններ:

Մագնիսական է այն համակրական քարշողութիւնը՝ որով Րաֆֆի իր ամբողջ էութեամբ կը հաղորդակցի, իր պատկերներուն, իր խորհուրդներուն ու տեսիլներուն մէջէն՝ զինք կարգացող եւ անձանօթ ու յաճախ տարտամ տենչանքներու հուրքն իրենց մէջ անթեղող սրտերուն հետ: Ծարաւոտ մարդերու մէջէն հեղասահ հոսող առուակի մը յստակ ջուրերուն նման են իր խօսքերը, գերծ սեթեւեթանքէ, բայց լի կենսունակ հոյզերով՝ որոնք իր հաւատքէն կը թորին կաթիլ առ կաթիլ, եւ աշխուժութեամբ մը՝ որ ձանձրոյթը կ'անդիտանայ կամ կը խթանէ: Ա՛յնքան հաճելի է իր ուղեկցութիւնը: Ոչինչ բռնադրօսիկ եւ արուեստակեալ. զի կեղծիքն ու չղճմբը տուն չունին իր մէջ: Մանրամասնութիւններն անգամ, որոնք կեղբոնական գաղափարը կը շրջանակեն՝ մերթ լայնօրէն, ոչինչ ունին յօրանջեցնող: Ընդհակառակը, հետաքրքրութեան արթնութիւնը կուտան աչքին ու մըտքին: Ապրուած ու կարօտով լեցուն անցեալի մը ինկենի ծալքերն են որ կը բացուին սերունդի մ'առջեւ՝ որ չնչած է անոնք, ուստի եւ վերջիչումի մը քաղցրութեամբ կամ դառնութեամբ կը պարզուի ու կը կծկուի իր հոգին. եւ ուրիշ սերունդի մ'առջեւ՝ նոր արեւնե-

րու եւ հորիզոններու դարձած՝ որուն զգայութիւնը, սակայն, ազօտ թրթռումներն ունի դարաւոր ժառանգութեանց:

Ահա թէ ինչո՛ւ Րաֆֆի տեղ է գտած միշտ Հայութեան սրտին մէջ: Սիրտ մը՝ ուր ան կարողացեր է կայծ ու բոց ձգել հաւատաւորի մը անդորր ջերմեռանդութեամբ: Յեղաշրջած է զայն մաքուր գաղափարականի մը գիտակցութեամբ, որուն բնական ծնունդն է յեղափոխական ոգին՝ արի եւ զոհաբերուող:

Այո՛, Րաֆֆին իր շունչն ունի՝ ջերմիկ ու կենդանի՝ հայ յեղափոխական ոգիին մէջ, որ իր բաղմապիտի փթթումներն ունեցաւ մեր աղբային աւելի քան կիսադարեան իրականութեան մէջ: Թէ ինչո՛ւ, սակայն, այս պէսպիսութիւններն անկարող եղան իրենց ներքին ներգաշնակութիւնը պահելու եւ զօրացնելու գերագոյն ու միակ նպատակին նայող միութեան մէջ, — դժուար է այստեղ վերլուծել ամբողջական բացատրութիւններով:

Եւ այսօր որ, իր ծննդեան հարիւրամեակին առիթով, պատրաստուեր ենք ողջունելու իր անթառամ յիշատակը ազգովին հանդիսական պանծացումով մը, — մաղթելի չէ՞ր ի սրտէ յարգանքի այդ շքեղ արտայայտութիւնը իմաստաւորել, գործնականացնել ու յաւելեթացնել՝ մօտենալով գոնէ քայլ առ քայլ այդ միշտ ընկրկող Միութեան, ա՛յնքան ցանկալի եւ անհրաժեշտ մեղի համար՝ քաղաքական սա համաշխարհային ու տագնապալի թոհուրոհին մէջ մանաւանդ:

Միւս կողմէ երախտագիտական իրական տուրք մը պիտի չըլլա՞յ խաղաղութիւնը տալ մեր Անմահներու Ամենադիցին մէջ հանգչող իր հոգիին, միաբերան ու միասիրտ պատասխանելով Եղեկիէլեան շունհոգիին, միաբերան ու միասիրտ պատասխանելով «Արդեօք է՞ հնարին մի մեռած մարմնի կեանք տալ վերստին»։ — Այո՛. եւ այդ հնարաւորուած է արդէն, ոգորումներովը բոլոր անոնց՝ որոնք ինկան, եւ անոնց՝ որոնք վերապրեցան: Եւ այս վերջինները կ'ուխտեն՝ իրենց նահատակներու սրբազան արիւնով՝ վերակենդանացողին աղատազրական դրօշը բարձր բռնել ու պարզուած պահել՝ այսօր Մասիսի հեռաւոր նայուածքին տակ, բայց վաղուի աւելի արդար ու գեղեցիկ երազներու յուսաթեւ ծածանումներով:

Գ. Ե. Տ.

ՐԱՖՖԻԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Կեանքի հոսանքէն մղուած՝ Այրի Տիկին Րաֆֆին իր երկու որդիներովը — Արամ եւ Արշակ — Լոնտոն եկաւ եւ այստեղ հաստատուեցաւ 90ական թուականներուն վերջերը։ Ո՛րքան լաւ կը յիշեմ իրեն հետ առաջին անգամ ծանօթանալս։ Հայասէր Անգլիացիներու երեկոյթի մը մէջ էր։ Ըսուեցաւ որ Տիկին Րաֆֆին այնտեղ էր, եւ շտապեցի ներկայացուիլ իրեն։

Այրիի սեւեր հագած՝ եւ դեռ գրեթէ սեւ մազերով տիկին մը, տխուր դէմքով եւ խորունկ սեւ աչքերով, առաջին վայրկեանէն իսկ վրաս մեծ յարգանքի եւ հիացումի տալու թուրքին ձգեց։ Փափաք յայտնեց որ իրենց այցելեմ մօրս հետ, եւ անկէ ետքը իրենց տունը մեր տանը պէս նկատել տուաւ ինծի։

Այս քաջ, առաքինի սիրտ ունեցող կինը իսկապէս արժանի էր ամբողջ ազգէ մը պաշտուած իր ամուսինին։ Ուղղամիտ, եռանդուն եւ հայրենասէր, չկար բան մը որ կարողանար զինքը շեղել իր ընտրած ճանապարհէն։ Ամուսինին յիշատակը ո՛չ միայն միտքին մէջ միշտ թարմ էր, հապա նաեւ անոր նպատակները, բողոքները, յառաջացնել — մէկ խօսքով, անոր սկսած գործը շարունակել՝ Տիկին Րաֆֆիի ամբողջ էութեան հիմքն էր։

Հրատարակիչի եւ գրավաճառի երկու պաշտօնները միասին կը կատարէր։ Րաֆֆիի գործերը տարածել եւ անոնց համար եղած բազմաթիւ պահանջները գոհացնել, սպառած հատորները դարձեալ տրւել տալ, հաշիւներ պահել — ասոնք բոլորը իր զբաղումներն էին, եւ գոյացած եկամուտովը որդիներուն ապրուստը եւ կրթութիւնը հոգալ։ Մէկ վէպ հրատարակել տուաւ որ դեռ լոյս տեսած չէր, ձեռագիրը աչքէ անցընելով եւ տպագրութեանը հսկելով։ Այսպէս «Սալբի»ն, որ Րաֆֆիի գրած առաջին երկար վէպն էր, վերջինը եղաւ լոյս տեսնելու։

«Սալբի» կը յայտնէ հեղինակին դեռ անփորձ ըլլալը։ Նոյն ուժը չունի, որ յաջորդ վէպերուն մէջ կը տեսնուի, նիւթին վրայ տիրապետելու, ձեռքին մէջ զայն ամփոփ պահելու։ Ներկայացուած անձերը եւ դէպքերը քիչ մը անսանձ կերպով կը շարժին, ամէն մէկը

ուղած կողմը քաշելով, եւ ոճն ալ դեռ կատարելապէս չէ ստացած այն նուրբ, արտայայտիչ եւ շնորհալի ձեւը որ Րաֆֆին, Քամառ — Քաթիպան եւ ուրիշ իրենց ժամանակակից գրողներ տուին ռուսահայ բարբառին, բայց Րաֆֆիի մեծ հանճարը արդէն կը ցոլայ «Սալբի»ի էջերէն՝ կեանք տեղծելու կարողութիւնովը. տեսարաններ, անձինք՝ միայն նկարագրուած չեն, կ'ապրին։ Եւ գիրքը ամբողջ զանձարան մըն է հին հայկական կեանքի, սովորութիւններու եւ աւանդութիւններու։

Իր ամուսինին գրական աշխատութիւններուն հոգ տանելէ զատ, շատ անձնական գործեր եւ պատասխանատուութիւններ ունէր Տիկին Րաֆֆին։ Անոնցմէ ամենէն մեծը եւ իր սիրտին ամենէն մօտը՝ Րաֆֆիի կենսագրութիւնը պատրաստել էր։ Ինքզինքը պարտաւորուած կը զգար այս գործը գլուխ հանելու, որովհետեւ բնականաբար իրեն չափ տեղեկութիւններ ունեցող չկար Հայոց մեծ վիպասանին վրայ։ Գիշերները կ'աշխատէր գլխաւորապէս, որովհետեւ ցորեկը ուրիշ բաներ կը զբաղեցնէին զինքը — երկու որդիներուն հոգը։ Այն կիներէն չէր, որ մտաւորական ըլլալով տունը կը ձգէն ծառաներու։ Ո՛չ ալ այնպիսի մայրերէն, որ որդիներուն պէտք եղածները անձամբ չեն ընել։ Գնումներ, կերակուր պատրաստել, կարել եւ հազարումէկ տնական գործեր ունէր, որոնք եթէ տանտիկինը անձամբ չընէ, տունը ընտանեկան մտերմութիւն չ'ունենար։ Բայց ո՛րչափ անգամ լսեր եմ Տիկին Րաֆֆիի տխրութեամբ ըսելը՝ «Ախար չի լինում, մի ձեռքում դգալ՝ միւս ձեռքում գրիչ» ...

Րաֆֆիի ընտանիքին մէկ ուրիշ յատկութիւնը հիւրասիրութիւնն էր։ Իրենց սեղանին շուրջը միշտ կային Հայեր — ուսանողներ, գաղթականներ, մի խօսքով ամէն Հայ որ հայրենասէր էր՝ իրենց քով ընդունուած էր որ եւ է օր եւ որ եւ է ժամ։ Հայկական կեդրոն մըն էր, երբ ուրիշ կեդրոն չկար։ Բախտէն օտար երկրի մէջ քնուողները այնտեղ կը գտնէին բարեկամութիւն, սիրտնալիք, իրենց սիրտին մօտ խնդիրներու վրայ խօսելու առիթ — հիւրասիրութիւն մը որ հիւրընկալներուն լայն եւ ազնուական հոգիէն կը բխէր։

Արամը իր ուսումը շարունակեց Լոնտոնի University College ի համալսարանին մէջ, գրականութեան դասընթացքին հետեւելով, իսկ Արշակը Պետերբուրգ գնաց բժշկութիւն ուսանելու. չըջանը տարած Լոնտոն վերադարձաւ, եւ անկէ ետքը երկու եղբայրները լեզուներու ուսուցչութեամբ զբաղեցան — մանաւանդ դժուարին ուսերէն լեզուին՝ զոր սորվեցնելու մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցան։ Իրենց աշակերտներէն շատերը անգլիացի սպաներ էին, որոնք կը պատրաստուէին կառավարական քննութիւններ տալու՝ Ռուսաստան

Նի մէջ բարձր պաշտօններ ստանալու համար: Ասոնք գրեթէ առանց բացառութեան յաղողեցան անցնիլ, եւ շատ զնահատական բարեկամութիւններ հաստատեցին իրենց ուսուցիչներուն հետ:

Բնականաբար Բաֆֆիի որդիքը իրենց ուսանողական հասակէն լառուած էին հայրենասիրութեամբ։ Լոտտոնի մէջ առաջին հայկական ահումբը իրենք հաստատեցին՝ «Հայ Գործաւորներու եւ Ուսանողներու Միութիւն» անուան տակ։ Այս ահումբը համեստ կերպով շարունակեց իր գործունէութիւնը ժամանակ մը, շարաթը մէկ անգամ հաւաքուելով սենեակի մը մէջ, զոր անգլիացի համակրող մը իրենց տրամադրեց։ Երբեմն աւելի կարեւոր հանդէսներ կը կազմակերպուէին, ուր դասախօսութիւններ, հայերէն երգեր, եւայլն տեղի կ'ունենային։

1912ին Արամ Բաֆֆին ճամբորդութիւն մը ըրաւ Կովկաս, անգլիացի Պըքընթըն եղբայրներուն հետ, ճամբորդութիւն մը, սրուն նըպատակն էր արեւելեան ինդերին վրայ ուսումնասիրութիւն մը ընել:

Ճամբորդութեան արդիւնքը գիրք մը եղաւ — «Հայաստանի մէջ ճամբորդութիւն եւ քաղաքականութիւն» : (Travel and Politics in Armenia) : Քաղաքական մասը Նօէլ Պրքըսթընը գրեց, մի քանի հետաքրքրական առաջարկութիւններ ընելով, որոնք մեծ պատեւրագմի՜ն վրայ գալով՝ բոլորովին ապարդիւն դարձան : Հարոլտ Պրքըսթընը Հայոց Եկեղեցիին վրայ գրեց երկրորդ մասը, իսկ երրորդը Արամ Բաֆֆին գրեց Հայոց պատմութեան վրայ :

Արամը Լոնտոն վերադառնալուն եղբորը հետ ձեռնարկեց Հայկական Ակումբը ընդարձակել եւ վերակազմել «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւն» անունով: Լոնտոնի զբեթէ բոլոր Հայերը անդամակցեցան: Փօլսէլ Կրէկորի, Հնդկահայ մը, նախագահ ընտրուեցաւ, եւ երկու Յանձնախումբեր կազմուեցան, մէկը՝ յայտնի դէմքերէ բաղկացած հսկող մարմին մը, իսկ միւսը՝ գործադիր մարմինը, թուով աւելի փոքր, բայց Ակումբի ձեռնարկները կազմակերպող: Վերակազմուած Ընկերութեան համար գեղեցիկ սենեակներ վարձուեցան, իսկ մեծ հանդէսները տեղի կ'ունենային յարմար սրահներու կամ թատրոններու մէջ: «Արարատ» անունով անդլիերէն ամսաթերթ մը հրատարակուեցաւ նախագահին խմբագրութեան տակ:

Միայն Հայերը չէին որ այս ընկերութիւնով հետաքրքրուեցան : Երբ Թատերական ներկայացումներ կը տրուէին, դասախօսութիւններ կ'ըլլային հայկական զբաղանքներէ մտաւոր, կամ, ինչպէս որ մէկ երկու անգամ պատահեցաւ, յայտնի երգչուհի Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան Փարիզէն եկաւ հայ ժողովրդական երգեր երգելու, անգլիա-

ցի մտաւորական դասակարգէն անձնաւորութիւններ կը մղուէին Հայոց դեղարուեստը ուսումնասիրելու։ Առաջին անգամն էր որ այս կը պատահէր, որովհետեւ Անգլիոյ մէջ Հայոց դէմ նախապաշարում մը կայ, քաղաքական պատճառներու համար կէս դարէ մը ի վեր եղած նուրբ թեւադրութիւններով։ «Հայերը չենք սիրեր, մենք ալ չենք գիտեր ինչո՞ւ» կ'ըսուէր։ Բայց արմատական պատճառները գիտցողը լաւ կը հասկնար թէ ինչու է։ Մեծ պատերազմի միջոցին, դարձեալ քաղաքականութեան համար, այս նախապաշարումը վերցունցաւ ժամանակաւոր կերպով։

Երբ պատերազմը ծագեցաւ, Լոնտոնի Հայերոց մէջ ազգասիրա-
կան եռանդը սաստկացաւ իրենց տրուած խոստումներուն եւ յոյսե-
րուն ազդեցութեան տակ: Կեդրոն մը հաստատեցին քաղաքի ամենա-
լաւ փողոցին մէջ՝ Հայոց խնդրին նկատմամբ տեղեկութիւններ ըն-
դունելու եւ հրատարակելու — Armenian Information Bureau.
Արամ Բաֆֆին այս գործին ղեկավար անուանուեցաւ եւ չարաչար
աշխատեցաւ: Բաւական մեծ թուով գրքոյկներ հրատարակեց անդ-
լիերէն լեզուով, անգլիական թերթերուն մէջ յօդուածներ տպել տը-
ւաւ, եւ աղբեցիկ քաղաքական մարդոց հետ թղթակցութիւններ, տե-
սակցութիւններ ունեցաւ, մինչեւ առողջութիւնը կորսնցուց եւ թո-
քախտէ բռնուեցաւ: Բժիշկները զուշացուցին զինքը որ եթէ գոր-
ծելէ չդադրի՝ չի կրնար ապրիլ: Բայց ի զուր: Միայն մէկ ամիս ար-
ձակուրդ համոզուեցաւ առնել, եւ այդ ամիսը այնքան նպաստեց ի-
րեն որ անկասկած հանգիստը պիտի փրկէր զինքը, բայց գործին վե-
րադարձաւ եւ աշխատիլ շարունակեց, մինչեւ որ ստիպուեցաւ ան-
կողին իյնալ: Ազգին համար զոհուեցաւ բառին աւելի խորունկ իմաս-
տով, քան զինուորը որ կը զոհուի պատերազմի դաշտին վրայ, որով-
հետեւ մտաւոր պայքար մղելը աւելի քիչ մարդոց տրուած է:

Բայց երկուքը հաւասարապէս անօգուտ ղոհեր, անիրաւութիւնը եւ խաբէութիւնը աւելի զօրաւոր են քան արդարութիւնը :

Արամ Բաֆֆիի մեծ փափաքը հղած էր զբաղման ասպարեզին մէջ մտնել, հօրը պէս: Բայց կեանքի պարագաները ժամանակ եւ առիթ չտուին: Հայկական նիւթերու վրայ մեծ պաշար հաւաքեր էր զբեկու համար, բոլորը հետը տարաւ գերեզման— լոյս տեսած գործերէն միայն վերեւ յիշուած «Travel and Palitics Armenia» ի մէջ ունեցած մասը կայ, եւ « Armenian Legends and Poems » գերբիս մէջ երկար ուսումնասիրութիւն մը Գողթան երգերուն եւ Հայոց միջնադարեան զբաղանդութեան վրայ: Այս աշխատութիւնը շատ զընահատուեցաւ անգլիական մամուլէն, լուրջ զբաղման թերթեր ըսին

որ ամենաբարձր արժէք ունեցող ուսումնասիրութիւն մըն է: Ունի նաեւ մի քանի անտիպ շատ հետաքրքրական երգիծաբանութիւններ:

Իսկ Տիկին Բաֆֆիի կսկիծը իր սիրելի Արամին կորուստին համար նկարագրել անկարելի է: Բոլորովին անմխիթար՝ վրան խօսած ատենը անունն իսկ չէր կարող տալ: Օր մը տեսայ զինքը որ փոքրիկ բոյսի մը վրայ կը նայէր եւ արտասուքները հեղեղի պէս աչքերէն կը վազէին: «Մի օր նա ինծի խաղող բերած էր», ըսաւ, «կուտը դրի այդ ամանին մէջ, բուսաւ: Նա միշտ իմ վրայ էր մտածում, ինձ խնամում էր: Գալիս էր տուն, զիս տխուր տեսնելիս, արի՛, մայրիկ, դուրս գընա՛մ, ասում էր»: Օր մըն ալ հարցուց. «Ձապէ՛լ — նրա նկարը չու՛նե՞ս, մի օր չնկարեցի՞ր նրան»: Դժբախտաբար չկար:

Բայց, մինչեւ անգամ այս վիշտը կենսագրութիւնը մոռնալ չը տուաւ: Տենդային շտապով վերադարձաւ գործին, կարծես թէ գիտեր որ ժամանակը կարճ էր: Եւ վերջացուց, այնպէս որ չուտ կամ ուշ լոյս կը տեսնէ:

Այսպէս ութ ամիս տառապելէ վերջ, ինք ալ նոյն ճանապարհով գնաց:

Այժմ Բաֆֆիի գերդաստանէն միայն Արչակը ունինք Kings College ի մէջ ռուսերէնի փրոֆէսէօր, այնքան գնահատուած իբրեւ ուսուցիչ որ համալսարանին մէջ կ'ըսուէր եղեր. «Պարոն Բաֆֆին մինչեւ անգամ կրնայ ձիու մը ռուսերէն սորվեցնել»: Շատ անուշիկ կ'ըն մը ունի, եւ փոքր, բայց շատ սիրուն տուն մը, Լոնտոնէն գրեթէ դուրս, ուր խաղաղ եւ քիչ մը քաջուած կեանք կ'անցընեն: Երբ ասկէ քանի մը շաբաթ առաջ իրենց այցելեցի, գեղեցիկ, լաւ խնամուած պարտէզին վարդերով լեցուն էր: Հօրը պէս ծաղիկներու սիրահար է Արչակը, եւ ես կարծեցի որ Հայաստանի վարդեր էին, քանի որ Բաֆֆիի պարտէզին մէջ ծաղկած էին:

ԶԱՊԵՂ Կ. ՊՅՅԱՃԵԱՆ

ՐԱՖՖԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԹՐՈՒՆԻ

(ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Ես շատ պիտի զարմանամ եթէ Բաֆֆիի յիշատակին նուիրուած այս գրական ժողովածոյին մասնակցողները մէջ գտնուէի մէկն, որ ինձանից յառաջ գրած լինի, երբ եւ իցէ, մեր այս մեծ մատենագրի գրական գործունէութեան մասին: Ասում եմ՝ պիտի զարմանամ, որովհետեւ Բաֆֆիի մասին ես գրել եմ նրա կենդանութեան ժամանակ, ուղիղ 50 տարի յառաջ: Արդարեւ Վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեայ» Մխիթարեան ուսումնաթերթի առաջին տարեշրջանի, 1887ի Օգոստոսի համարի մէջ է, որ ես գետեղել եմ այս գրական աշխատութիւնս: Այժմ, կէս դար վերջը, վերստին կարդալով, ես տեսնում եմ, որ նա չէ կորցրել իր արժէքն եւ ես կարող էի վստահութեամբ նոյնը կրկնել, պարագաների պահանջած փոքրիկ փոփոխութիւններով: Բայց ես նախընտրեցի գրել իմ յիշողութիւնները Բաֆֆիի եւ նրան աջակցող Գր. Արծրունու շուրջը, մանաւանդ որ անշուշտ, ժողովածոյիս միւս աշխատակիցների մէջ կան ինձանից աւելի ձեռնհաս գրագէտներ՝ Բաֆֆիի մատենագրական կարողութիւնն եւ տուած բեղմնաւոր արդիւնքը գնահատելու եւ պարզելու համար, ըստ արժանւոյն: Այսչափ միայն աւելացնեմ ի գիտութիւն հետաքրքրուողների, որ իմ վերոյիշեալ յօդուածը «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ՝ կրում է «Յակոբ Մելիք Յակոբեան — Բաֆֆի» խորագիրն եւ Կ. Տիւրքեան ստորագրութիւնը: Այս կեղծանունով է, որ ստորագրում էի երբեմն՝ արեւմտահայ բարբառով գրածս աշխատութիւնները:

Երբ Գրիգոր Արծրունին 1872ին պատրաստութիւն էր տեսնում իր «Մշակ» անունով կոչած թերթը հրատարակելու, նա աշխատում էր գրաւել նոր, սկսնակ գրողներ, որպէսզի թէ՛ հնարաւորութիւն տայ նրանց իրենց գրական աշխատութիւնը լոյս ընծայելու եւ թէ՛ ինքը կարողանայ առաջնորդել եւ «մշակել» այսպիսիներին յառաջդիմական շաղի մէջ, տողորելով այն ազատամիտ գաղափարներով, որոնցմով լիովին սնուած էր ինքը: Այս նպատակով էլ նա հրաւիրում է աշխատակիցելու «Մշակ»ին պարսկահայ երիտասարդ գրագէտ Յակոբ Մե-

լիք Յակոբեանին, որ մի քանի տարի Պարսկաստանում իրբեւ վար-
ժապետ եւ իրբեւ առեւտրական գործերուց յետոյ տեղափոխուել էր
Թիֆլիս (այժմ ըստ վրացական կոչման Տփլիսի) եւ ձգտում էր լայն
գրական գործունէութեան: Մեկիք Յակոբեան ուրախութեամբ ըն-
դունում է մեծ հրապարակագրի հրաւերն եւ այս կերպով նա դառ-
նում է մեզ ծանօթ Բաֆֆին: «Մշակ»ի առաջին համարներում երե-
ւում են նրա տեղագրական յօդուածները Պարսկաստանի վրայ, իրբեւ
ուղեւորութեան նկարագրութիւն, որի հերոսի կոչումն էր այս Բաֆ-
ֆի անունը, որ եւ փոխանցւում, մնում է հեղինակի գրական անունը:
Այնուհետեւ հրատարակում է վէպիկներ, որոնց առաջինն էր «Վար-
թենիկ», եւ այսպէս ամբողջ տասը տարի Բաֆֆի գործակցում է
«Մշակ»ին: Այս տասնամեակը մեր հեղինակի մատենագրական ըն-
թացքի ամենափայլուն եւ բեղմնաւոր շրջանն է եղած: Այս միջոցին,
միայն «Մշակ»ով չգոհանալով, նա ընդարձակել է իր ասպարէզն եւ
աշխատակցել է նաեւ Թիֆլիսի միւս պարբերականներին՝ «Փոռն»ին
եւ «Արձագանգ»ին:

Բաֆֆի ամենից աւելի սիրուած եւ կարգացուած գործերն են ե-
ղած «Խենթը», «Զաւլալեդէինը», «Կայծերը», «Սամուէլը» եւ «Դա-
ւիթ Բէզը»: Ըմբռնելու համար այն հայրենասիրական ոգին, որով
նա ներշնչուած էր այս գործերը, մասնաւորապէս «Խենթն» ու «Կայ-
ծերը», հեղինակելու ժամանակ, պէտք է ի նկատի ունենալ այն տա-
րիները քաղաքական անցքերն եւ հայ հասարակութեան մէջ տիրող
ազգասիրական ձգտումները: Ուստի աւելորդ չեմ համարում մի հա-
մառօտ ակնարկ նետել այդ շրջանի վրայ:

1875 - 76 տարիներում Օսմանեան տիրապետութեան տակ ճնշը-
ւած այլացեղ քրիստոնեայ ժողովուրդները — բալկանեան Սլաւներն
ու Փոքր Ասիայի Հայերը — անընդհատ բողոքում էին իրենց վրայ
գործ դրուած հարստահարութիւնների դէմ, բայց տարբեր միջոց-
ներով: Եւրոպական պետութիւնները մեծ ջանք էին գործ դնում հա-
մոզելու թրքական կառավարութիւնն, որ գոհացում տայ բալկանեան
ցեղերին, եւ այս նպատակով Դեսպանախորհուրդ էին գումարել Կ.
Պոլսում: Խնդիրն այսպէս միմիայն բալկանեան Սլաւներին ազատա-
գրութեան շրջանակի մէջ փակելը իրաւացի դայրոյթ էր պատճառել
Կովկասի Հայոց, որոնք իսկոյն բողոքի ձայն էին բարձրացրել ի նը-
պաստ իրենց թրքահպատակ ազգակիցներին: Այս շարժման գլուխն էր
կանգնել Գր. Արծրունին: «Ամօթ կը լինի Հայերին, գրում էր նա
«Մշակ»ի մէջ, եթէ նրանք իրանց իրաւունքները պաշտպանելու եւ
նոր իրաւունքներ սեփականացնելու համար ձայն չեն բարձրացնի,
մինչդեռ Թիւրքիայի հպատակ այլ ազգութիւնները իրանց անձն են

դնում, իրանց արիւնն են թափում աղատութիւն ձեռք բերելու հա-
մար, մինչդեռ մահմեդականներն անգամ ոտքի են կանգնում Տէրու-
թիւնից սահմանադրութիւն պահանջելու համար»: Զբաւականանա-
լով «Մշակ»ի մէջ գրածներովը, Արծրունին յօդուածներ էր հրատա-
րակում ուսական թերթերում «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում» վեր-
նագրով, քաղուած այն «Հարստահարութեանց Տեղեկագրից», որ
Խրիմեանի նախաձեռնութեամբ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանը
ներկայացրել էր Բ. Դրան: Բացի դրանից նա մի առանձին գրքոյկ
հրատարակեց ուսերէն լեզուով «Արեւելեան խնդիրը» խորագրով,
որտեղ իր ոճին յատուկ կրակոտ եւ լուրջ պատճառաբանութեամբ
նա պահանջում էր, որ աղատագրութիւն նաեւ իր ազգակիցներն եւ ոչ
միայն սլաւեան ցեղերը: Այս գրքոյկը նա թարգմանեց նաեւ գաղղիե-
րէն եւ գերմաներէն եւ միեւնոյն ժամանակ իր քարոզը եւրոպական
մամուլի մէջ եւս ջանաց լսելի դարձնել: Եւ ահա տեղի ունեցաւ մի
մեծ քաղաքական դէպք: Ռուսաց կայսրը Աղեքսանդր Բ. 1876ին
Մոսկուայում ի լուր աշխարհի յայտարարեց, որ եթէ բալկանեան ցե-
ղերի աղատագրութեան հարցով զբաղող եւրոպական Դեսպանա-
խորհուրդը անկարող հանդիսանայ իր մտադրած նպատակն իրագոր-
ծելու, ինքը, նոյն իսկ միայնակ, իրբեւ Ռուսաստանի միապետ,
պատրաստ է զէնքի միջոցով նոյնն իրականացնելու: Այս որոշումն
անմիջապէս իր արձագանգն ունեցաւ Թիֆլիսում: Գրեգոր Արծրու-
նին մի քանի խորհրդակիցներով մի ուղերձ պատրաստեց յանուն հայ
հասարակութեան, եւ այդ ուղերձը մի մեծ պատգամաւորութեան մի-
ջոցով ներկայացուեց Կովկասի Փոխարքայ մեծ իշխան Միխայիլ Նի-
կոլայեւիչին, որ Աղեքսանդր կայսեր եղբայրն էր: Հայկական պատ-
գամաւորութեան գլուխ էր կանգնած Թիֆլիսի քաղաքագլուխը Դի-
միտրի Ղիպիանի, մի վրացի ազնուական որ ջերմ համակիր էր Հա-
յոց: Յառաջ բերեմ ուղերձի էական մասը: «... Գիտենալով թէ մեր
սիրելի թագաւորը եւ ամբողջ Ռուսաստանն անսահման համակրում
են թիւրքահպատակ քրիստոնեաների վիճակին, մենք՝ թէ՛ արիւնակից
եւ թէ՛ կրօնակից մեր եղբայրների դրութեան բարւոքման ամբողջ
յոյսը դնում ենք Ռուսաստանի հզօր հեղինակութեան ոյժի վրայ եւ
ապաւինում ենք միմիայն ինքնակալ կայսրին: Բրիտոնեական ար-
դարասիրութեան, խոր ցաւակցութեան զգացմունքը դէպի մեր եղ-
բայրները՝ զբոյց մեզ դիմել Զերդ Կայսերական Բարձրութեան միջ-
նորդութեան եւ ամենահաւատարմաբար խնդրել Զերդ Բարձրու-
թիւնն՝ արկանել առ ոտս Թագաւոր կայսեր՝ մեր ամենահպատակ ա-
ղերսանքն, որ նա իր հզօր ձեռքով պաշտպանէ Թիւրքիայի այլ քրիս-
տոնեաներին հաւասար կերպով, մահմեդականութիւնից միշտ ճնշը-
ւած հայոց ազգն այն միջոցներով, որ նախախնամութիւնը յանձնել

է Նորին Մեծութեանը եւ որ նա աւելի յարմար կը համարէ»*) Փոխարքան ընդունեց այս աղերսագիրն, յայտնելով իր համակրանքը հայ պատգամաւորութեան նպատակին եւ ուղարկեց իր եղբոր՝ Աղեքսանդր Բ. կայսեր, որ իր շնորհակալութիւնն էր յայտնել Հայոց այս ուղերձի համար։ Այս պարագայից խորխուսուած՝ Կ. Պոլսի հայ եպիսկոպոսներն եւս նոյն իմաստով մի աղերսագիր կազմելով ուղարկեցին Աղեքսանդր Բ. կայսեր։ Իզմիրլեան Մատթէոս եպիսկոպոս՝ աղերսագիրն իր մէջքին կապելով թաղէ թաղ պտըտել եւ եպիսկոպոսներին ստորագրել էր տուել։ Դէպքն հանգուցեալ Կաթողիկոսն անձամբ պատմած է ինձ էջմիածնում։

Այս դիմումները հետեւանքն է եղած Սան Ստեփանոյի դաշնագրի 16րդ յօդուածը։ Երբ թուրք պատուիրակները զարմացած հարցնում էին ռուսական առաջին պատուիրակ Իզնատիէվին (Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան), թէ ինչո՞ւ համար էր նա այսքան պնդում այդ յօդուածի վրայ, Իզնատիէվ պատասխանել էր նրանց՝ «կայսեր կամքն է» խօսքով, որի առջեւ թուրքերը տեղի տալով ընդունել էին։

Այս կերպով ստեղծուած ազատագրական շարժումն այլեւս չը հանգաւ, ո՛չ 16րդ յօդուածի լքումով եւ ոչ Բերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածի ապարդիւն մնալով։ Բաֆֆի եղաւ նրա վառվռուն արծարծողն եւ թելադրողն իր հետզհետէ լոյս ընծայած իմաստալից երկասիրութիւններովը, որոնք մեծ հետաքրքրութեամբ էին կարդացւում, Կովկասում ի հարկէ ազատօրէն, թէ՛ մտաւորական եւ թէ՛ ժողովրդական խաւերում։ Երկար տարիներ պէտք եղան, որ Բաֆֆիի անունն ու գրութեանը մասնէն ու տարածուեն Կ. Պոլսի Հայոց մէջ, ուր Տէրութեան կասկածներն հետզհետէ զօրացել էին։ Շատ քիչերն էին ծանօթ այնտեղ Բաֆֆիի հայրենասիրական ազատագրական ոգի ներշնչող պատմութեանը, այն էլ գլխաւորաբար զաղտագողի ընթերցումների շնորհիւ։ Իսկ բուն ժողովուրդը, այսինքն ընթերցողների ստուար մեծամասնութիւնն եւ ոչ իսկ լսել էր Բաֆֆի անունը։ Այս համոզումը կայացաւ իմ մէջ հետեւեալ առթիւ։ Բաֆֆիի վախճանումից (1888) յետոյ, ես իմ երկրորդ յօդուածը գրեցի նրա մասին, այս անգամ Կ. Պոլսի «Արեւելք» լրագրում, որի մէջ երբեմն գրում էի Կովկասից ուղարկած թղթակցութիւններով եւ միշտ «Կ. Տիւրեան» ստորագրութեամբ։ Ես զարմացել էի, որ Կ. Պոլսի հայ մամուլը ոչ մի կերպով չէ անդրադարձել եւ չէ հետաքրքրուել Բաֆֆիի ոչ կեանքովն եւ ոչ մահովը։ Բացատրելով հայ հայրենասէր վրպա-

*) ԾԱՆՈԹ.— Ամբողջ ուղերձն յառաջ է բերուած իմ «Հայկական Խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում» գրքէն (Թիֆլիս 1912), ուր պատմւած են բոլոր յարակից պարագաներն եւս։

գրողի գրական նշանակութիւնը միեւնոյն ժամանակ, այդ պատճառով մի տեսակ մեղադրանք էի բարդել Կ. Պոլսի մամուլի վրայ։ «Արեւելք» ամբողջապէս հրատարակել էր իմ յօդուածը, բայց առանց որեւէ բացատրութեան կամ չքմեղանքի։ Այս «չքմեղանքն», եթէ կարելի է այսպէս կոչել, այն ինչ որ պիտի պատմեմ ստորեւ, ես անակնկալ կերպով ընդունեցայ ուրիշ կողմից։ Կ. Պոլսից ինձ ուղարկել էին՝ իբրեւ պատասխան՝ մի ուրիշ հայ թերթ, որտեղ յօդուածագիրը յիշելով իմ վերեւ գրածը՝ ծաղրում էր իմ մեղադրանքն եւ գրում էր բառացի հետեւեալը.— «Ո՞վ է ադ Բաֆֆի ըսուածը. անիկա մեզի համար ձախ կոպի գրոյի հաւասար է»։ Չեմ յիշում ոչ թերթի — անշուշտ որ եւ է զաւելտաթերթ — եւ ոչ էլ յօդուածագրի անունը, բայց այդ «Բաֆֆին — ձախ կոպի գրոյի հաւասար» բառերը կապարի նման ծանրացել մնացել են յիշողութեանս մէջ...

Բաֆֆի 1885ին պատրաստուած էր աւելի մեծ եւ պատասխանատու դեր ստանձնել «Մշակ»ի խմբագրութեան մէջ, բայց պարագաները չօգնեցին նրան։ Գրիգոր Արծրունին, 1884ին շատ մեծ տնտեսական տաղնապ էր անցուցել. նա զրկուել էր իր Թիֆլիսի ժառանգական կալուածքից, որ իր ապրուստի գլխաւոր միջոցն էր։ Այս ձախողութեան հետեւանքով նա ստիպուած էր եղել դադրեցնել «Մշակ»ի հրատարակութիւնն եւ հանդստանալու համար տեղափոխուել էր Զուլիգերիա։ Հայկական ազատական — ժողովրդական գաղափարներին նուիրուած լրագրի ասպարէզից քաշուելը շատ մեծ տխրութիւն էր պատճառել հայ հատարակութեան ստուար մասին։ Ուստի մի խումբ երիտասարդներ, գլխաւորաբար «Մշակ»ի աշխատակիցներն եւ գաղափարակիցները, միանալով ծրագրեցին ստանձնել «Մշակ»ի հրատարակութիւնն եւ խմբագրապետի պաշտօնի համար հրաւիրել Բաֆֆին։ Նրանց այս ջանքերն ապարդիւն մնացին եւ Գր. Արծրունին, իրեն եղած կրկնակի դիմումներուն առաջ գնալով, 1885 Օգոստոսին ետ եկաւ Թիֆլիս եւ 1886 Յունւարին «Մշակ»ը նորից լոյս ընծայեց։

Առաջին անգամ 1882ին էր, որ ես առիթ ունեցայ տեսնել Բաֆֆիի գրութեանը։ Արտասահմանից նոր էի վերադարձել Կովկաս, երբ Արդուինում գտայ «Մշակ» լրագրի ժողովածոն եւ սկսայ անյադարար կարդալ։ Այնտեղ, առանձնապէս պարսկահայ հեղինակի տեղագրական յօդուածներն էին, որ իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին։ Այս ընթերցումը մի նոր զգացմունք զարթեցրեց իմ մէջ, — հետեւիլ Բաֆֆիի օրինակին եւ երեւալ «Մշակ»ի էջերում։ Նոր էի լրացրել իմ տանեւին տարին, ոչ մի գրական փորձ չունէի, ուստի բնականաբար դեռ վստահութիւն չունէի իմ գրչի վրայ, մանաւանդ որ «Մշակ»ի խմբագիր — հրատարակչին ինձ նկարագրել էին իբրեւ խստապահանջ

եւ դժուարահամ մէկը: Սակայն, գրելու ձգտումս այնքան ուժեղ էր, որ տատանումս երկար չտեւեց: Գրեցի մի յօդուած՝ եւ ուղարկեցի Թիֆլիս, «Մշակ»-ի խմբագրութեան հասցէին: Այս առաջին գրական աշխատութիւնս նոյնպէս տեղագրական էր, ինչպէս էր Բաֆֆինը: Ես նկարագրել էի իմ ծննդավայր Արտանուշը: Եւ ո՞վ զարմանք. երեք շաբաթ վերջը բերում են ինձ «Մշակ»-ի մի թիւն, որի մէջ ամբողջապէս հրատարակուած էր իմ գրուածքը, իմ անունն եւ մականւան առաջին տառերի Ա. Ս. ստորագրութեամբ: Մեծ եղաւ ոգեւորութիւնս եւ ես անմիջապէս նստայ աշխատելու երկրորդ յօդուածի վրայ, որ էր Արդուինի դաւառի նկարագրութիւնն, աւելի ընդարձակ քան առաջին յօդուածս: Միեւնոյն ժամանակ ես համարձակութիւնս առի ծանօթացնել մի մասնաւոր անձնական նամակով Գր. Արծրունիին իմ ո՞վ լինելը, ծննդեամբ՝ կրթութեամբ եւ դաւանութեամբ: Այս վերջինն այն ժամանակները կարեւոր դեր էր խաղում Թիֆլիսի հայ մամուլի մէջ...

Գր. Արծրունին ոչ միայն անմիջապէս եւ անիմոփոխ տպել էր իմ այս երկրորդ գրուածքն եւս, այլ պատասխանել էր ինձ մի անձնական նամակով, որի բովանդակութիւնը մեծ դեր պիտի խաղար իմ կեանքում: Մեծ հրապարակագիրը շատ սիրալիւր վերաբերմունք էր ցոյց տուել, գտնում էր իմ հայերէնի հմտութիւնս եւսայլն, եւ խրախուսում էր որ շարունակեմ գրել, յայտարարելով որ «Մշակ»-ի էջերը բաց են ինձ համար: Նա վերջացնում էր հետեւեալ տողերով. — «Կրկնում եմ, շատ ուրախ եմ Ձեզ հետ բարեկամական յարաբերութիւններ կապելու. սեղմում եմ Ձեր ձեռքը»: Նամակի թուականն է՝ 1882 Մայիս 19: Այս նամակը մօտեցրեց եւ կապեց ինձ ոչ միայն «Մշակ»-ի հետ, որի մշտական աշխատակիցն էի մինչեւ նրա դադարումը, վերջին մեծ պատերազմի ժամանակ, այլ ընդհանրապէս հայ գրականութեան հետ:

Եւ ահա այսպէս՝ Բաֆֆի եւ Գրիգոր Արծրունի են եղած պատճառ, առաջինն իբր շարժառիթ եւ օրինակ, երկրորդն իբրեւ խրախուսող եւ ուղեցոյց, որ այնուհետեւ գրիչը չթողի ձեռքիցս եւ ես եւս, թէեւ փոքրիկ ու շատերի համար աննշմարելի, բայց իմ սեփական անկիւնն ունեցայ ժամանակակից հայկական գրական աշխարհում:

Բրիւսէլ, 25 Յունիս 1937

Ա. ՍԱՐՈՒՆԱՆ

Ո՞վ է «ԽԵՆԹ» ՎԵՊՈՒՄ ՎՐՁԻՆՈՒԱԾ ԲԺԻՇԿԻ ԻՍԿԱԿԱՆ ՏԻՊԸ

Միանգամայն սխալ է հայ քննադատներից ոմանց այն տեսակէտը, թէ Բաֆֆիի վէպերի հերոսները միմիայն երեւակայական, մըտացածին տիպարներ են եւ վերցուած չեն իրական կեանքից: Նման տիպի քննադատները չպէտք է մոռանան, որ Բաֆֆին իր իդէալական, թէկուզ մտացածին հերոսների շարքում վրձինել է նաեւ իրական կեանքից վերցրած մի շարք կենդանի տիպեր, որոնք ապրել են եւ գործել իրենց ժամանակաշրջանի հասարակական կեանքով եւ, որ գլխաւորն է, իրենց արմատական, առաջադէմ գաղափարներով ու շագրաւ դեր են կատարել հայ վերածնութեան գործում: Այդ տեսակէտից բաւական է արձանագրել «Ջալալէդդին» վէպում նկարուած Դալի — Բաբայի տիպը, որի բերանով խօսում են կուլտուրական յեղափոխութեան գրօշակակիրներ՝ Ստեփաննոս Նազարեանը եւ Գրիգոր Արծրունին: Ահա ձեզ եւ Գրիգոր Դէլիսին: Գաղափարական այդ ուսուցչի բերնով ճառում է վաթսուական թուականների կրակոտ հրապարակախօս, քննադատ — պօէտ՝ Միքայէլ Նալբանդեանը:

Ո՞վ է հէնց «Խենթ» վէպի Վարդանը: Դա եւս մի իրական, կենդանի տիպ է, որի մասին ահա ի՞նչ է գրում ինքը՝ Բաֆֆին.

« Երիտասարդի անուրը Սամսոն էր, բայց ես իմ վէպի հերոսից ստեղծեցի մի առանձին տիպ... Թող ներվի ինձ, եթէ ես իսկուրիւնը մասնաւորապէս գոհել եմ բանաստեղծական ազատութեանը » («Խենթ» էջ 18):

Ահա այդ իրական հերոսների շարքում առանձնաշատուկ տեղ է գրաւում «Խենթ» վէպում վրձինուած բժշկի տիպը: Դա եւս մի երեւակայական, երազային դժագրութիւն չէ, այլ իրական, կեանքից վերցուած հասարակական մի տիպ է, որ գծել է Բաֆֆին իր էական առանձնատկուութիւններով:

Ո՞վ է, սակայն, «Խենթ»-ի էջերում նկարուած բժիշկը, Բաֆֆին ո՞ր միջավայրից վերցրել է նրան եւ փաստօրէն ո՞ւմ պատկերն է:

Այդ իրական տիպն իր էութեամբ ժողովրդի ցաւերով ապրող հասարակական մի ազնիւ գործիչ է, որի պատկերը դուք տեսնում

էք այնտեղ, ուր իշխում են թշուառութիւնն ու խեղճութիւնը, ուր վարակիչ հիւանդութիւնները բազմաթիւ թանկագին կեանքեր են խլում ժողովրդից: Այդպէս էր ահա պատկերը 1877 թուականին: Դա այն պատմաշրջանն էր, երբ երեք հազար հայ ընտանիքներ ապաստան էին գտել Վաղարշապատում: Դրանք ալաշկերտցի զաղթականներն էին, որոնք գլխաւորապէս կենտրոնացել էին Էջմիածնայ վանքի պարսպի շուրջը, Ներսիսեան լճի շրջակայ ծառերի տակ եւ Գայիա-նէի վանքում: Յետին թշուառութիւնը ժողովրդի մէջ սոսկալի աւեր-ներ էր գործում: Անհրաժեշտ էր ո՛չ միայն կերակրել այդ խեղճերին, այլ եւ պէտք էր բժշկական շտապ եւ լայն օգնութիւն: Դա ժամանակի հրամայողական պահանջն էր, որովհետեւ Արարատեան Յուլիսի դը-ժոխային տոթերը առաջ էին բերել զանազան հիւանդութիւններ եւ էլ աւելի տանջում էին առանց այն էլ արդէն հիւժուած ժողովրդին: Ահա այդ ծանր օրերին հրապարակ է գալիս Վաղարշապատցի մի ե-րիտասարդ բժիշկ եւ իր եռանդուն գործունէութեամբ կատարեալ անձնուիրութեան եւ զոհաբերութեան օրինակ հանդիսանում: Դա Պե-տերբուրգի կայսերական բժշկական ձեմարանն աւարտած բժիշկ Բագրատ Նաւասարդեանն էր:

Վաղարշապատցի գիւղացու այդ զաւակը 1878 թուին աւարտում է Թիֆլիսի բժշկական դպրոցը, յետոյ, 1880 թուին, Թիֆլիսում հիմ-նում առաջին մասնաւոր հիւանդանոցը, ուր անխափան ձրի բժկում են բոլոր չքաւորները: Նոյնպէս նա է, որ 1881 թուականին Կովկա-սում հիմնում է «Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը», իսկ Թիֆ-լիսում՝ Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան ճիւղը: Ընդդէմէն եւ այն, որ նա առաջին կովկասցի հայ բժիշկն է, որ Թոխմախեանի եւ իր ազգական Տիգրան Նաւասարդեանի հետ ճանապարհորդում է ամբողջ Տաճկահայաստանը եւ մօտիկից ծանօթանում ժողովրդի տնտեսական կեանքի հետ:

Ահա ժամանակաշրջանի հասարակական այդ ցայտուն դէմքից Բաքիին իր «Խենթ» վէպում ստեղծել է մի առանձին տիպ: Բացէք վէպի 379 – 387րդ երեսները եւ դուք այնտեղ պիտի կարգաք զաղա-փարական բժշկի զոհաբերութեան, անձնուիրութեան արարքները: Այնտեղ Բաքիին գծել է գլխաւորապէս ժողովրդական բժշկի հասա-րակական գործունէութեան առաջին շրջանի պատկերը: Վէպի այդ հատուածը բնորոշ է հէնց այն տեսակէտից, որ վիպասանն այնտեղ ո՛չ միայն հարազատ գոյնեւորվ գծագրել է ժողովրդի տառապանքը եւ հասարակական կեանքով, ժողովրդի ցաւերով ապրող տիպար բժը-կին, այլ եւ նկարել է ժամանակաշրջանի Էջմիածնի հոգեւորականնե-րի տխուր պատկերը, մերկացնելով նրանց կենցաղային յոռի, այ-լանդակ բարքերն ու թերութիւնները:

Թէ՛ «Խենթ»ի բժշկի էական առանձնատկութիւնների եւ թէ՛ ժամանակի հոգեւորականութեան բացասական դէքերի մասին ձեզ է՛լ աւելի բնորոշ դադափար տալու համար, այստեղ վէպից առաջ բե-րենք մի պատկեր.

— « Կէսօր էր... Օրւայ այդ ժամին, բազմաթիւ ալաշկերտցի աղքատների թւում, որ դռնից դուռ ընկած մուրացկանութիւն էին անում, իր վրա առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում առաւելապէս մէկը: Դա մի մանկահասակ աղջիկ էր, որի տարիքը 16ից աւելի չը պիտի լինէր: Նիհար եւ մաշված դէմքը, որ կորցնելով իր բնականոն դոյնը, ստացել էր մի տեսակ դալկային դեղնութիւն, նայողի վրա այն ազդեցութիւնն էր անում, որպէս թառամած վարդը, որ մօտ էր իր ցաւալի վախճանին: Սեւորակ աչքերի մէջ նկարված էր խորին տխրութիւն... »

Նա դանդաղ դողդոջուն քայլերով դնում էր գիւղի փողոցների մէկի միջով. բոբիկ ոտները դժւարութեամբ էր կոխում արեգակի ճառագայթներից տաքացած գետնի վրա... Նա իր հետ ման էր ա-ծում երկու փոքրիկ երեխաներ, որոնք երկու հրեշտակների նման քարշ էին ընկած նրա ձեռքերից...

... Նա դեռ անցնում էր մի դռնից միւս դուռը, բայց նրա վրա ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում: Վերջապէս նա զսպելով իր ա-մօթխածութիւնը, ոտքը ներս դրեց մի տան չէմքից, եւ հանդիպելով տանտիկնոջը, երկչոտ ձայնով ասաց.

— Մի կտոր հաց...

... Տանտիկինը կոպիտ ձայնով պատասխանեց.

— Կտորովէ՛ք դուք, ո՞ր մէկիդ տանք...

... Նա արտասուքը սրբեց եւ կամենում էր կրկնել իր աղաչանքը: Այդ միջոցին փոքրիկ շնիկը դուռս պրծաւ դրան տակից եւ սուր ա-տամներով քարշ ընկաւ աղջկայ փէշերից: Նա սարսափելով դուռս փախաւ, իր հագուստի մի մասը թողնելով շան բերնում: Երկու փոք-րիկները ցաւալի ձիւք բարձրացրին եւ փոքր էր մնում, որ սրտաճաք լինէին:

Նա կապկապելով իր հագուստի ծուէնները, այժմ սկսեց դիմել դէպի վանքը: Երկու փոքրիկ երեխաները ուրախութիւնից մոռացան իրանց լացը եւ երկիւղը, երբ ճանապարհի վրա ընկած տեսան մի կը-տոր ձմերուկի կեղեւ: Երեխաներից մէկը վազեց, վեր առաւ կեղե-ւը եւ իր փէշերով հողն ու փոշին սրբելով, սկսեց կրծել...

Այդ միջոցին շտապով անցնում էր նրանց մօտից մի երիտասարդ: Նա տեսնելով աղջկան երկու փոքրիկ երեխաների հետ, ճանաչեց նը-րանց եւ մօտեցաւ:

— Դու դեռ ոչ բոլորովին առողջ ես, ասաց նա, — ես պատուիրեցի քեզ դուրս չգալ, դու դարձեալ ման ես դալիս:

Երիտասարդը նկատեց երկու երեսաներին, որոնք դեռ կրծում էին ձմերուկի կեղեւը: Նա խլեց կեղեւը, եւ մի կողմ ձգելով ասաց.

— Ի՞նչպէս կարելի է ուտել այդ:

— Քաղցած ենք:

— Մի՞թէ վաճառւում ձեզ չեն կերակրում, — դարձաւ երիտասարդը դէպի աղջիկը:

Մանկահասակ աղջիկը փոխանակ հարցին պատասխանելու, իր դեղեցիկ, նուաղած աչքերը դէպի գետին ուղղելով, մեծ դժուարութեամբ ասաց.

— Եթէ կարելի էր, մեզ համար մի ուրիշ տեղ ճարէիք, եւ մենք դուրս գայինք վաճառքի:

— Երեւի, այն անպիտան վարդապետը ձեզ վաճառ է նայում:

Աղջիկը ոչինչ չը պատասխանեց...

— Հասկանում եմ... պատասխանեց երիտասարդը խորին վրդովմունքով... — Լաւ, ես ձեզ համար մի ուրիշ բնակարան կը ճարեմ... Խեղճ արարած, ի՞նչ չուտ ձանձրացրեց ձեզ վաճառքը...

Երիտասարդը բժիշկ էր...

Բժիշկի հեռանալուց յետոյ աղջիկը շարունակեց իր ճանապարհը դէպի վաճառք:

— Ներս կորէք, լակոտներ. ինչո՞ւ էք փչացնում գետինը:

Երեսները ուշ շարժվեցան, եւ արեղան յարձակելով նրանց վրա, քիչ էր մնում, որ պիտի երկուսին էլ ջարդուիչ շուրջ իր ոտների տակ, եթէ նրանք աղաղակելով ներս չվազէին խուցը...

— Այս բոպէից դուրս կորէք ախտեղից, գոչեց նա բարկացող ձայնով...

Արեղայի բարկութիւնը ընդհատեց մի այլ ձայն.

— Այդ ի՞նչ շանթեր էք արձակում, հայր սուրբ:

— Բարո՛ւ, պարոն բժշկապետ, ի՞նչպէս էք, լա՞ւ էք, ի՞նչպէս է ձեր քէֆը, — ասաց արեղան ժպտելով, եւ աւելի խաղաղ կերպարանք ընդունելով:

— Իմ քէֆը հալա թող մի կողմը կենայ, պատասխանեց բժշկապետը ուղիղ հայր սուրբի աչքերի մէջ նայելով, — դու այն ասա՛, էլ ի՞նչ ֆանդեր ունես, հայր սուրբ, ինչո՞ւ էիր նեղացնում այդ խեղձերին:

— Քո արեւը վկայ, ոչինչ ֆանդեր չը կայ... Քեզ յայտնի է, որ կարգադրել են երկու օրից աւել չը պահել գաղթականներին վաճառքում...

— Այդ խօսքերով ինձ չես խաբի, ասաց նա, — դրուստն ասա՛, հայր սուրբ, ի՞նչ փորացաւ ունես: Աղջկայ աչքերում լոյս կայ, հա՞:

— Է՛հ, թող տուր, հէր օրհնած, ի՞նչեր ես խօսում:

— Կոտորվէ՛ք դուք, կոտորվէ՛ք, ... ասաց բժշկապետը եւ մտաւ խուցի մէջ:

Բաֆֆու դժած իրական կեանքի պատկերներն ու բժշկի տիպն ընդգծում են այն հիմնական հանգամանքը, որ վիպասանն իր վէպերում ո՛չ միայն նկարել է երեւակայական տեսարաններ եւ դէմքեր, այլ եւ վրձինել է նաեւ իրական դէպքեր եւ կենդանի տիպեր: Գծագրել է նա գլխաւորապէս ժողովրդական կենդանի այն տիպերին, որոնք իրենց ազնիւ, անձնուէր, եռանդուն գործունէութեամբ եւ զոհաբերութիւններով ոչ միայն ամռան են ժողովրդի ցաւերը, այլ եւ հաբերութիւններով ոչ միայն ամռան են ժողովրդի ցաւերը, այլ եւ իրենց առաջադէմ, արմատական գաղափարներով նոր շունչ եւ նոր եռանդ են մտցրել հասարակական կեանքում:

Ահա ժողովրդից վերցրած այդ ցայտուն տիպերից մէկն էր ԲԺ. Բագրատ Նաւասարդեանը, «Խենթ» վէպի տիպար բժիշկը: *)

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

*) Առաջին անգամ տեսանք նրան 1933 թուականին Թիֆլիսում: 81 տարեկան հեղափոխարար եւ պատկառելի այդ ծերունու լայն գակատի վրայ, ասես, դրոշմուած էր հայ ժողովրդի պատմութիւնը: Խնդրեցի իր կեանքի հիմնական էջերը: Զմեր-Ա. Ե.

= 123 =

տանէն Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր Սիւնեաց եւ յաւանէն Եկ-
տաստանաց եւ այլ ոմանք ընդ նմա... վարդապետի... » :

Հաւանօրէն ընդդէմ վարդապետ բառն է որ տեղիք է տրուել մեր
վիպագրի կասկածանքին: Յայտնի է, որ ծածկանուն վարդապետը
Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սերաստացին է, Մխիթարի աշակերտ: Նա
է որ դրի է առել ինչ որ պատմել է Ստեփաննոս Վրդանիսեան Շա-
հումեանը, Դաւիթ Բէկի գործակիցներէ մէկը, այն անձը որին
Բաֆֆին խիստ յարգել տեղ է յատկացրել իր վէպի մէջ: Շահումեան
ընտանիքը մերիքական ծագում չունէր, հակառակ Բաֆֆու կարծի-
քին: Առեւտրական տուն էր: Ստեփաննոսի հօգեդրայրները՝ Ոսկան
եւ Հայրապետ, հաստատուած էին Վենետիկ 1650 թուականներէ ի
վեր: Դաւիթ Բէկի շարժումից յետոյ Ստեփաննոսը տեղափոխուած է
Վենետիկ եւ պարապում առեւտրով: Վենետիկի Ս. Սաչ եկեղեցու
երեսփոխան է եղած 1743 թուին: Ամուսնացել է Ռոդայրա անունով
օրիորդի հետ, որ Պոլսի հայ ընտանիքից էր և ունեցել է զաւակներ,
որոնցից վերջինը մեռած է 1783 թուին: Ստեփաննոսը Վենետիկ է
եկել 1734 թուից առաջ: Այս թուին նա արդէն Վենետիկ էր եւ մաս-
նակցել է մի հանգանակութեան, ինչպէս երեւում է Ս. Սաչի դիւա-
նի մի գրութիւնից: 1757 թուին անանկացել է եւ մեռել կարօտու-
թեան մէջ: Ստեփաննոս իր երկու աղբականների հետ մի խորան է
կառուցել Վենետիկ Ս. Ղազարի վանքում եւ սեղանի առաջ՝ մի դամ-
բարան իրենց տոհմի համար, ուր արձանագրութեան մէջ կարդաց-
ւում է նաեւ Ստեփանի Շահումեանի անունը, ինչպէս յայտնում է
Հ. Արիշան Սիսակյանի մէջ:

Ղուկաս վարդապետը վախճանուել է 1751 թուին, ուրեմն պատ-
մութիւնը գրուած է այս թուից առաջ: Ստեփաննոսն արդէն Վենե-
տիկ էր 1734 թուին եւ հաւանօրէն թողել էր պատերազմի դաշտը 1730
թուին, Մխիթար սպարապետի սպանութեան տարին, որով վերջա-
ցաւ շարժումը: Մեզ հասած պատմութիւնը թելադրուած եւ գրուած
է հետեւապէս 1730 - 1751 տարեշրջանին, եւ առաւել սկիզբը քան
վերջը: Այս տեղեկութիւնները պէտք են, քանի որ Ստեփաննոսից է
ծագում վէպի պատմական նիւթը եւ սրա արժէքը որոշելու համար
կարեւոր է ունենալ պատմողի ինքնութեան վկայագիրը: Շահումեան
հաւատացնում է որ Դաւիթ Բէկին մօտիկ եւ սիրելի անձ էր եւ ինքն
էր Ստեփաննոսը գործի նախաձեռնողը: Գուրամիւրեանի գրքոյկը ներ-
կայումս շատ հազուադիւր է եւ անմատչելի լայն հասարակութեան,
ուստի աւելորդ է ենք համարում տալ նրա ամփոփ բովանդակութիւնը
նախ քան նրա քննութեան անցնելը:

Շահումեանի պատմելով, 1721 թուին լեռնականները ասպատա-

կում են Շամախի եւ Գանձակ քաղաքները եւ մեծ վնաս հասցնում
Ժողովրդին: Լուրը հասնում է Ղափան եւ չփութում աղբարնակութիւ-
նը, Հայ եւ Պարսիկ (իմա՝ Թուրք) կորցնում են փոխադարձ վստա-
հութիւն, դադրում է երթեւեկութիւն: Ստեփան Շահումեան թող-
նում է հայրենի Վանք գիւղը եւ անցնում Սիսական (իմա՝ Սիսիան),
մտածելով զնալ Մծխեթ Վրաց իշխանաց իշխան Շահնաւադի մօտ եւ
ինդրել մի առաջնորդ Ղափանի համար: Այս նպատակով նա յօրինում
է մի թուղթ, ստորեւ շարում Ղափանու 50 տանուտէրների անուն-
ները եւ կնքում կեղծ կնիքներով:

Ինչո՞ւ էր պէտք այս դիմումը: Ստեփան պատասխանում է, որ
շարժման գլուխը եթէ տեղացի մէկը լինէր, ապստամբ կը նկատուէր
Պարսից կողմից, մինչդեռ Շահնաւադ զօրաւոր էր եւ հարող էր զօ-
րագլուխ նշանակել: Շահնաւադ յանձնարարում է Սիւնեցի Դաւիթ Բէ-
կին: Դաւիթ գալիս է Ուշթեփէ, ուր առաջին բախումն է ունենում
Ղարաչոռու կոչուած Թիւրքերի հետ եւ ապա Օթուզիքի, այսինքն
32 անունով թուրք ցեղի հետ:

Ուշթեփէ մի սարահարթ է Գորիսից արեւմուտք, Հալիճորի վե-
րեւ, յայտնի սոսկալի փոթորիկներով: Աբրահամ Կրետացին (էջ 75)
քրդական ցեղ է կարծում Ղարաչոռուն: Բայց իսկապէս ո՞չ թուրք
են եւ ո՞չ քուրդ, այլ այն ինչ որ այժմ է կոչուած Թարաքեամա,
այսինքն թուրքմեն (թարաքեամա արարական յոգնակի ձեւն է
թուրքմեն բառի): Ղարաչոռու եւ Օթուզիքի ցեղերի ձմերոցն է Կու-
րի դաշտերը, որտեղից ամառը չւում են իրենց հօտերով դէպի Զան-
գեզուրի եւ Սիսիանի լեռները եւ հասնում մինչեւ Դարալագեաղ:

Առաջին հարուածը ուրեմն Դաւիթ Բէկ հասցնում է քոչւորներին:

Հետեւեալ տարի նոյնպիսի ընդհարում է ունենում այն Թա-
րաքեամաների հետ, կամ ինչպէս ճիշդ անուանուած են մեր աղբիւ-
րում, Թիւրքմենների հետ, որոնք Բարկուշատի կողմերից բարձրա-
նում են Ղաղանգեօլ եւ Գաղրել լեռները անցընելու ամառը:

Այս լեռները պատում են Տաթեւը հարաւից եւ որպէս հսկայական
պատնէշ բաժանում Տաթեւի շրջանը Ղափանից: Ուրեմն երկրորդ
հարուած եւս ուղղուած էր քոչւորների դէմ, առաջինը՝ Զանգեզու-
րի, երկրորդը՝ Ղափանի, խաչնարած քոչւորների դէմ, որոնք մին-
չեւ այժմ էլ մեծ պատուհաս են հայ Ժողովրդի եւ երկրի համար,
քաջաբայ եւ տնտեսութիւնը, վտանգում ապահովութիւնը որպէս
աւազակութեան եւ աւերածութեան ահաւոր բուժարան:

Ուշթեփէից Դաւիթ իջնում է Շնհեր, որ Որոտն գետի ափին է,
Տաթեւի դէմուղէմ:

Տաթեւ չէ գնում, որովհետեւ տեղի Մելիքը որ նոյնպէս Դաւիթ էր կոչւում, համակիր էր Դաւիթ Բէկին: Տաթեւում հնուց ի վեր միայն մի ազնուական տոհմ կայ, այդ հռչակաւոր Օրբելեան տոհմն է: Մելիք – Դաւիթը անտարակոյս Օրբելեաններիցն էր: Դաւիթ Բէկին համամիտ չէին նաեւ Հալիձորի Մելիք – Փարսաղանը, Երիցվանիկի Մելիք – Փռանգիւլը, Ազուլիսի Մելիք – Մուսին եւ ուրիշները, որոնց անունները չեն յիշուած:

Մելիք – Դաւիթն ընկնում է Դաւիթ Բէկի ձեռքը եւ գլխատում Շահերում: Մելիք – Փարսաղանը եւս բռնում է իր փեսայ Տէր Աւետիքի հետ եւ բանտ նետւում: Ազատւում է մի ռիսուածով որ արժանի է յիշատակութեան ուրիշ նկատումով: Սղնախից գալիս է Գուգարացոց պետ Յովհաննէսը 56 հազար զօրքով, գալիս է պաշարում Որոտն բերդը, բայց չի կարողանում առնել, թողնում մեկնում է Շահեր, ուր ազատւում է բանտարկեալ Մելիք – Փարսաղանին եւ Տէր Աւետիքին ու զրկում Դաւթի մօտ: Ինքը մտնում է Տաթեւ, յափըտակում Դաւիթ Բէկի գանձերը (?) եւ հեռանում:

Դժուար է հասկանալ այս անհեթեթ զրոյցի ծագումը: Վրաց աղբիւրները Խամսայի մելիքներին կոչում են սովորաբար Սղնախի մելիքներ: Խամսայ անունը նրանց անձանոթ է: Գուգարացի՝ Ղուկաս վարդապետի ենթադրութիւնն է, որ ներել կարելի էր եթէ Գարգարացի ասէր, համաձայն Խորենացու գործածութեան: Թւում է թէ Յովհաննէսն այն Աւանն է, մինը չորս կտրիճ երիտասարդներէն որ զէնքով զիմադրեցին լեռնականներին Ջրաբերդում: Հաւանական է որ Աւանը ուղեկցած լինի Դաւիթ Բէկին կամ լուրեր տարածուած լինէին թէ Խամսայի երկրից օգնութիւն պիտի գար նրան: Ստեփան Շահումեանը թեթեամիտ է գտնուել հաւատարմով որ Հայերը 56 հազար զօրք կարող էին ունենալ այդ ժամանակները: Բաֆֆին եւս անգղուշութեամբ այստեղից այն կլորիկ թիւն է հանել թէ Հայերը Գանձակի մօտ 60 հազար մարդ ունէին զէնքի տակ, աւելացնելով որ հրամանատարն էր Դաւիթ Բէկ: Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ համար է գալիս Յովհաննէսը եւ ինչո՞ւ է պաշարում Որոտն եւ ոչ մի ուրիշ ամրոց, աւելի կարեւոր եւ մօտ Դաւիթ Բէկին: Զարմանալի է որ Յովհաննէսը 56 հազարով չի զօրում զրաւել Որոտն, իսկ յաջորդ տարին Դաւիթ Բէկ մի քանի հարիւրեակով զիւրաւ տիրանում է նոյն բերդին:

Վստահելի տեղեկութիւն չէ, մանաւանդ երբ պատմողն աւելացնում է որ Նախճուանի խանը, լսելով Որոտն բերդի անկումը, արշաւում է Դաւիթ Բէկի դէմ մեծաքանակ զօրքով: Դաւիթ Բէկ որպէս թէ յառաջանում է աներկիւղ նրա դէմ, ճակատում Նախճուանի գետի

ափին, բայց պարտւում է, կորցնում հազար մարդ: Իսկ յաղթող խանը դառնում է իր տեղը առանց օգտուելու իր յաջողութիւնից եւ կործանելու ընդմիջտ ըմբոստին: Ստեփան Շահումեան այս կէտում եւս, լաւագոյն դէպքում, զոհ է անհիմն լուրերի:

Կոռի դաշտը տեղափոխւում է Չանդուր եւ Գենուաղ: Դաւիթ Բէկի զինակիցներից մէկը, Թորոսը, յարձակւում է Չանդուրի մի թուրք իշխողի հօտի վրայ, քերփում երկու հազար ոչխար եւ սպանում հովիւներին: Չանդուրի տէրը՝ ոմն Փաթալի Սուլթան, իր եղբոր Աղասի խանի հետ ուղում են վրէժ առնել եւ թէեւ ձեռքի տակ ունեն 12 հազար մարդ, նախ քան յարձակուելը, դիմում են հարեւան Գենուաղի Լեւադ գիւղի տէր Սափի Ղուլի թուրքին եւ առաջարկում միասին գործելու: Սա խոհեմութեամբ մերժում է: Երկու եղբայրները գնում են Թորոսի վրայ: Թորոս Յիշկիտից 150 հոգի է առնում, ճանապարհը կտրում եւ ջարդում 12 հազար զօրք եւ քշում: Յաջորդ օրը լեւազցի Սափի Ղուլին գալիս է 300 հոգով Չափնիս գիւղը (որ տեղնայտնի սխալ է փոխանակ երեւի Ափիխի, որովհետեւ Չափնիս Գենուաղում չէ այլ Ղափանում Ագարակ գիւղի մօտ) եւ իր կողմից առաջարկ է անում հարեւան Կաց գիւղի թուրք տիրոջ Միրզա Սայիլին՝ որ միասին աւերեն հայ Մանլե գիւղը: Սայիլը չի յօժաբում, եւ Սափի Ղուլի պարտւում է Թորոսից: Սայիլ լսելով որ Թորոս աւերել է երեք թուրք գիւղ, յարձակւում է Մանլեի վերայ, բայց Թորոս սրան եւս փախցնում է: Այս կրկնակի յաղթութիւնից յետոյ Թորոս թողնում է Պապ զօրավարին Գենուաղ եւ ինքը գնում Չանդուր:

Պարտուած Սափի Ղուլին իր թուրքերի հետ փախչում է Օրդուար (Օրդուբադ) եւ այնտեղից 500 հոգով գալիս է մի հայ գիւղի վերայ եւ գերիններով դառնում Օրդուար: Փոխարէնը Պապ, ոչնչացնում է Լեւադի թուրքերին, աւարը զրկում Զուար գիւղ եւ ինքը քաշւում Վահրամարայ: Դաւիթ Բէկ այն միջոցին վերջացնելով Հալիձորի բերդի շինութիւնը, լսում է որ Ասլամազ Ղուլի թուրքը զօրք է հաւաքում իր դէմ Բուխուրուլթայ լեռների կողմը, ուր Զուար բերդն է: Դաւիթ սլանում է այնտեղ, կանչում Թորոսին եւ միահամուռ ուժերով, չնորհիւ Տէր Աւետիքի քաջասրտութեան, գրաւում են բերդը, կոտորում չորս հազար թուրք: Բուխուրուլթայ Ստեփաննոս Օրբելեանի պատմութեան կցում հին ցուցակի Բեխորոտ աւանի անունն է, Զորք գաւառում, որ է բուն Կապանը: Այս լեռը բաժանում է Կապանը (բուն Ղափանը) Մեղրի չրջանից: Այստեղ է Օխչի գետի ափին Զուար բերդը:

Մնում էր հարուածել գլխաւոր թշնամուն, Չանդուրի երկու եղբայրներին՝ Փաթալի Սուլթանին եւ Աղասի Խանին, որ քաշուել էին Բարկուշատ: Դաւիթ Բէկին ընկերանում է Երիցվանիկի Մելիք – Յը-

րանդիւլը: Ճակատը տեղի է ունենում Եղուարդ գիւղի մօտ Բարկու-
չատի գաւառում: Դաւիթ Բէկ յաղթելու վրայ էր, երբ Մելիք - Ֆը-
րանդիւլ նետեց պատրուակը - եւ անցաւ թշնամու կողմը: Հայերը
պարտուեցին, Թորոսը ընկաւ պատերազմում: Նրան յաջորդում է
Նուբար: Յաղթողները ուզում են մտնել Չաւնդուր, բայց չեն յաջո-
ղում, հանդիպելով Նուբարի եւ Պապի գիմադրութեան եւ հեռանում
են իրենց տեղերը:

Այնուհետեւ Օրդուար փախած մեզ յայտնի Սաֆի Դուլին, հետն առ-
նելով օրդուարցի Ղազիօղլի Շահիսլամօղլի թուրքերին, մտնում է
Ալադեհազ լեռների կողմից Գենուազ, ուրեմն Մեղրի ձորը: Ութ հա-
զար մարդ ունէին: Պապ ունէր միայն երկու հազար, սիրտ չի անում
ճակատելու, նահանջում է: Դաւիթ Բէկ զայրացած դալիս է Դաշ-
տուն, 2800 մարդով, հալածում թուրքերին եւ գլխատում Պապին որ
չէր եկել ներկայանալու իրեն, Յիշկիտ գիւղի մօտ: Երբ Դաւիթ հե-
ռանում է, նոյն թուրքերը մեծ ուժերով, մօտ 12 հազար, նորէն յար-
ձակում են գործում, նոյն Ալանդեհազի ճանապարհով մտնում Մեղ-
րու ձորը: Ալանդեհազ այն լեռնաշղթան է որ բաժանում է Մեղրին հա-
րեւան Գողթանից կամ Օրդուարի (Օրդուբադի) գաւառից: Դաւիթ
Բէկ վերադառնում է 4000 մարդով, բայց կռւում է առանց յաջողու-
թեան եւ հեռանում Հալիձոր: Թուրքերը սիրտ առած ասպատակում
են գիւղերը: Գալիս են ուրիշ թուրքեր մինչեւ անգամ Ղարադաղից
մօտ 18 հազար մարդ: Մեղրիցիք քաջապէս պաշտպանւում են, եւ ա-
զատարար է հանդիսանում Ստեփան Շահումեանը, որ սպանուած
Պապի յաջորդ էր նշանակուած: Թուրքերը 11 հազար զոհ են տալիս,
մնացածները փախչում են:

Մի տարի անցած, երբ Երեւանի խանի եղբայրը զօրքով գնում էր
օգնելու իր եղբօրը որ պաշարուած էր Երեւանում Օսմանցիներից,
հասնում է Օրդուար քաղաքը, ուր տեղացի մահմետականները դան-
դաւում են Մեղրիցիների դէմ: Սանը լսելով որ Օրդուարցիք են ե-
ղել նախադարձակ, պատժում է Սաֆի Դուլի թուրքին իր ընկերնե-
րով եւ անպարտ արձակում Հայերին:

Վերջին դրուագն է խոտանան գիւղի կռիւը Փաթալի Սուլթանի
դէմ: Մխիթար սպարապետը գժտուած լինելով Դաւիթ Բէկի հետ,
չի մասնակցում կռիւն, եւ Հայերը յաղթում են: Շահումեան գե-
րի է ընկնում եւ յետոյ փրկւում է մի բարեսիրտ թուրքի օգնու-
թեամբ: Վիրաւորւում է Մելիք - Բարսաղանի որդին՝ Բալի եւ դըժ-
ւարութեամբ հասնում է Հալիձոր:

Սրանով վերջանում է Դաւիթ Բէկի պատմութեան այն մասը,
որ նիւթ է ծառայել Դաւիթ Բէկի վէպին: Պատմութեան երկրորդ մա-

սը վերաբերում է Օսմանցիների դէմ վարած կռիւներին, որ մեր
խնդրից դուրս է: Բաֆֆին թարգմանել է գրաբարից այդ մասը եւ
դրել իր վէպի վերջը, որպէս հաւաստի պատմութիւն: Սրա քննու-
թիւնը մեր նիւթին չէ վերաբերում: Շահումեանի պատմութեան կըց-
ւած է մի ցուցակ, որ պարունակում է Դաւիթ Բէկի զինակիցների
անունները եւ որ աւելորդ չենք համարում բերել ամբողջապէս:

Դաւիթ Բէկի զօրավարներ. — Մխիթար, Մեծ Գիորգի, Յովհան-
նէս, Բանդուր, Չաքարիա իշխան, Պայինդուր իշխան, Աւթանդիլ,
Փոքր Գիորգի, Ծատուր, Ղարադեօզ, Թադէոս, Եղիադար, Յարու-
թիւն:

Շահեր. — Պայինդուր զօրապետ, Պալի զօրապետ, Մինաս, Ստե-
փանոս եւ 550 զինուոր:

Տաթեւ. — Դիշի, Այսեմն, Եսայի, Տիրացու, Սիմէոն եւ 400 զին-
ուոր:

Հալիձոր. — Մելիք - Փարսաղան՝ 250 զինուոր եւ Տէր Աւետիք՝
468 զինուոր:

Չաւնդուր. — Թորոս, Պայինդուր, Նուբար, Վարդան, Փարսա-
ղան, Թովմաս, Թուրինջ, Յովհաննէս եւ 2000 զինուոր:

Կալեր. — Պապ՝ 700 մարդով, յաջորդը՝ Շահումեան:
Մեղրի. — Կոստանդին, Յովհաննէս, Սարին, Առաքել եւ 400
(ո՛չ 4000) մարդ:

Որդիք Մադա Զուղին Տիլէնչի մականուանեալ՝ 400 մարդ:
Սիսական. — (Զօրավար՝ 500) Մելիք Ղուշու եւ 200 զինուոր:
Աւշարեքէց, որ կոչի Գասպար, 250 մարդով:
Պաղարբերդ. — Աղամ զօրավար, 150 մարդով:
Կուլբերդ. — Ղազար, 110 մարդով:
Շիւանիձոր. — Սարգիս զօրավար, 250 մարդով:

Ստեփանի աւանդած պատմութիւնը բաւականին խառնակ է: Ին-
քը՝ անվարժ պատմող, Ղուկաս վարդապետը՝ վարժ գրող, միասին
աշխատելով շատ բան չիօթել են, չափազանցրել եւ երբեմն գայլվա-
հանեան գոյն տուել, խախտելով ընթերցողի վստահութիւնը:

Ստեփանը Եկեղատայ գիւղիցն էր. գտնւում էր Կալեր եւ Վանք
գիւղերի մօտ, Մեղրի գետի վերին հովտում: Ուրեմն Ստեփանը մեղ-
րեցի էր, այնինչ իրեն զափանցի էր համարում: Նա լաւ տեղեակ է ինչ
որ անցել են իրեն հայրենի Մեղրու շրջանում, բայց բաւականին ծա-
նօթ չէ այդ շրջանից դուրս կատարուած դէպքերին: Դաւիթ գործունէ-
ութեան տեղեկագրութիւնը պէտք է զխտնալ, որպէսզի կարելի լինի

Շահնաւազը չի կարող լինել ո՛չ Գիորգի Շահնաւազ, մեռած 1709 թը-
ւին ինչպէս սխալմամբ նոյնացրել է Րաֆֆին (Սամսայի Մելիքու-
թիւնները, էջ 28) եւ ո՛չ Բակար – Շահնաւազը: Րաֆֆին մի ուրիշ
տեղ (Դաւիթ Բէկ, էջ 359) յայտնում է որ Վախթանգ թագաւորը
եւս կրում էր Շահնաւազ տիտղոսը, որ ձրի ենթադրութիւն է, Շա-
հումեանի սխալ վկայութիւնն արդարացնելու համար:

Հարկաւ, Բակուր – Շահնաւազ կարող էր Շահումեանին ընդու-
նած լինէր որպէս իշխանազն: Սակայն ճիշդ 1722 թուին Բակուր աւե-
լի հակամէտ էր դէպի Պարսիկները քան իր հայր Վախթանգը իր
ռուսական թեքումով: 1722 թուին Աւղանները ջարդեցին Պարսիկնե-
րին Գիւլնաբադի ճակատում եւ պաշարեցին Սպահանը: Շահի որ-
դին Թահմասպ հազիւ ճողոպրեց եւ Շահ հռչակեց իրեն Ատրպատա-
կանում իր հօր սպանութիւնից յետոյ: Պարսից Շահը պաշարուած
Սպահանում դիմեց Վախթանգին եւ Բակուրին, մեծ պաշտօններ ա-
ռաջարկելով, որպէսզի դան օգնութեան ընդդէմ Աւղաններին: Բա-
կուր պատրաստ էր յարգելու Շահի խնդիրը, բայց Վախթանգ ար-
գելեց, որովհետեւ յոյս ունէր որ Ռուսները չուտով պիտի դան եւ
թօթափեն պարսկական լուծը: Վախթանգ գաղտնի յարաբերութեան
մէջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ: Վերջին թղթով Պետրոս Մեծ
խոստացել էր լինել Շամախի 1722 թուի Հոկտեմբեր ամսին: Վախ-
թանգ հրաման էր ստացել Շահից ելնել ընդդէմ Լեզգիներին: 1722 Մա-
յիս ամսին Լեզգիները առանց դիմադրութեան քաշուեցին եւ Վախ-
թանգ վերադարձաւ Թիփլիս: Սեպտեմբեր ամսին նորէն եկաւ Գան-
ձակ, որպէս թէ Լեռնականների ասպատակութեանց վերջ դնելու հա-
մար, բայց յերականին գաղտնի յարաբերութեան մէջ էր Պետերբուր-
գի արքունիքի հետ եւ Պետրոս Մեծից հրահանգ էր ստացել պատրաստ
լինել դիմաւորելու նրան Շամախի Հոկտեմբերի սկիզբներին: Գան-
ձասարի Նսայի Կաթողիկոսը Վախթանգի բանակումն էր եւ տեղ-
եակ նրա ծրագիրներին: Ահա ի՞նչ է պատմում Նսային: Վախթանգ
պատուիրում է Կաթողիկոսին գնալ «յերկիրն մեր Ղարաբաղ եւ
զհայազուն զօրսն որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներաց եւ
չորս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանը են Աւան,
Շրուան, Շահնի եւ Սարուխան, որ եւ սոքա հարիւրապետք եւ իւզ-
պաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մելիքներացն Ղարաբաղու գլխի առաջին
գառնաւոյն Վախտանկին եւ խախտելոյ իշխանութեան Պարսից միա-
բանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ եւ արիական եւ զօրեղ
մանկունս եւ երիտասարդս տանս Աղուանից ըստ ինքեանց կազմեալ
էին զօրս բազումս աւելի քան զերկոտտասն հազար եւ ամրացեալք
յամուր վայրսն Արցախու: Եւ այսպէս բազում արիութիւնս ցուց-
եալ յերկիրս մերում... Այժմս լուեալ սմա զսոցանէ, շեշտակի ձե-

պով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ
հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զօրաց իշխա-
նաց, վասն զի անվարժք էին զինուորական սպասաւորութեանց եւ
այսպէս բովանդակեալ զամենայն եւ իրրեւ տասն հազար արս ընտիրս
եւ սպառազէնս»: (Նսայի Կաթողիկոս Հասան Զալախան, Պատմու-
թիւն Համառօտ Աղուանից Երկրի, հր. Երուսաղէմ, 1868, էջ 47-48):

Նոյն 1722 թուին գարնան Լեռնականները մտան Մուղանի կողմից
Դիզակ դաւառը, կողոպուտով անցան Վարանդ, ուր Մելիք – Բադիր
ընծաներով ընդառաջեց եւ ազատ պահեց իր երկիրը աւերումից,
մինչդեռ Սաջենը Դիզակի վիճակն ունեցաւ, իսկ Զարբերդում՝ Ժողո-
վորդը քաշուեց լեռները եւ «երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային եւս
եւ զբազումս հարին ի թշնամեաց»: Ահա այս երիտասարդների կազ-
մակերպած ընդդիմադրութեան մասին է Նսայիի ակնարկը եւ նախա-
ձեռնողները, անտարակոյս, նոյն չորս երիտասարդներն էին, Ա-
ւան, Շրուան, Շահնի եւ Սարուխան: Հայ տասն հազարանոց բանա-
կը ներկայանում է Վախթանգին, որ ընդունում է մեծ սիրով եւ խը-
րախուսական խօսքերով՝ «այսուհետեւ զօրասջի՛ք եւ քաջ լերովք իր-
րեւ յորդիս զօրութեան եւ յուստեքէ եւ յումեքէ մի՛ երկնչիցիք, զի
ահա հասեալ է Ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից»:

Ականատես Նսայի Կաթողիկոսը վկայում է որ Վախթանգ բնա-
կան սէր ունէր դէպի հայ ազգը «եւ ոչ այնքան հաւատարմ ազգին իւ-
րոյ Վրաց որք միշտ նենգաւորք եւ խորամանկք են եւ վասն այն կա-
մէք զայս զօրս, մանաւանդ ազգս Հայոց իւրն սեփականացուցանել
որպէս Տփլիսեցիք», այսինքն որպէս Թիփլիսի Հայերը: Բացի դրա-
նից, Վախթանգ, որովհետեւ սպասում էր Պետրոս Մեծի գալստեան,
«կամէր հայ եւ վրացի զօրօք ճոխ եւ չքեղ ընդ առաջ ելանել նմա»:
Վրաց թագաւորը, իր կշիռը բարձրացնելու համար, ուղղում էր ներ-
կայանալ Կայսրին որպէս տէր երկրի քրիստոնեայ տարրին, հայ եւ
վրացի:

Րաֆֆին որ քաջածանօթ է Նսայի Կաթողիկոսի պատմութեան եւ
իր ձեռքին ունեցել է մինչեւ անգամ աւելի ընդարձակ օրինակը, հը-
նարաւոր է գտնում ասել որ Ղարաբաղի մելիքների խնդրանքով է որ
Գիորգի Շահնաւազը ուղարկեց իր ծառայութեան մէջ գտնուող Դա-
ւիթ Բէկին եւ թէ Դաւիթ Բէկ եկաւ Ղարաբաղ 1722 թուին, Ժողովեց
60 հազար զօրք, զօրապետներ նշանակեց Մելիք – Աւան – խանին եւ
Աւան – Միրզային, եւ ինքը գնաց Ղափան, Զաւնդուր կոչուած տե-
ղը որ իր հայրենիքն էր: Քիչ ստորեւ յայտարարում է որ Հայերը եւ
Վրացիները սպասում էին Պետրոս Մեծի գալստեան, բանակ զարկած
Գանձակի մօտ եւ որ Վրաց զօրքերի հրամանատարն էր Վախթանգ,

1724 թուի Հոկտեմբերի 1ին: Երեւանի խանի եղբայրը անցած պէտք է լինի Փրդուարից հետեւապէս այդ միջոցները: Այսպիսով Դաւիթ Բէկի կռիւները տեւել են 1722ի աշնանից մինչեւ 1724ի աշունը, ուրեմն ուղիղ երկու տարի: Նա կռուել է երկու կարգ թշնամիների դէմ, նախ՝ քոչուր Թարաքեամայի եւ երկրորդ՝ Չաւնդուրի եւ Գենուաղի շրջանում ապրող մի քանի թուրք պետերի: Սրանցից Ասլամազ Դուլին եւ երկու եղբայրներ՝ Փաթալի Սուլթան եւ Աղասի, նմանապէս ցեղապետներ են, այսինքն քոչուրների գլուխ: Ասլամազը դարկուում է Բուխուրութ լեռան վերայ, ապաստանում է Ձեւու բերդը եւ պարտուում: Երկու եղբայրները 12 հովիւ ունէին եւ անհամար հօտ: Նախա-յարձակը Դաւիթի զինակիցն է որ թալանում է սրանց ոչխարները: Պարզ է որ գործ ունէր խաշնարած ժողովուրդի հետ: Մեր աղբիւրը նրանց անուանում է մերթ Չաւնդուրի, մերթ Բարկուշատի իշխե-ցողներ: Այս նշանակում է որ նրանք Բարկուշադի դաշտերից, որ իրենց ձմերոցն էր, բարձրանում էին Չաւնդուրի լեռները ամառ ժա-մանակ: Գալով Լուազցի Սաֆի Դուլին եւ Գաց - Կաց գիւղի Սայի-լին, դրանք տեղական բէկեր են, թերեւս, մեր մելիքների նման քա-նի մը գիւղի սեփականատէր: Ամէն պարագայի սրանք պետական պա-տասխանատու պաշտօնեաներ չեն: Երկիրը ենթակայ էր Նախճուանի խանի իրաւասութեան: Սրա անցողակի միջամտութիւնը անստորգ ենք համարում: Արդարեւ, եթէ նա Դաւիթ Բէկի դէմ ելած լինէր եւ յաղ-թած, բնաւ չէր նահանջել կռուի դաշտից առանց զսպելու խռովու-թիւնը: Նրա միջամտութիւնը չենք տեսնում նաեւ հետագայ տարի-ները: Երկրի տէրն էր եւ պատասխանատուն եւ պէտք է որ հետա-պնդէր խռովարարներին, եթէ նրանք իրօք պետութեան թշնամիներ լինէին: Յաջորդ 1724 - 1726 տարիները չգիտենք ի՞նչ էր Դաւիթ Բէ-կի վիճակը: Ստեփաննոսը այս մասին լուռ է: Հաւանորէն տեղեակ չէ գործին: Երեւանի խանի եղբոր դատաստանը որով պատժում է դանդաղաւոր թուրքերին եւ ոչ Հայերին, թուում է թէ, վերջ է դը-նում թշնամական ընդհարումներին: Դաւիթ Բէկ եւս ստիպուած է լինում գէնքը վայր դնել եւ ահա ինչո՞ւ: Նա եկել էր Վախթանգի եւ Նսայիի կողմից, պաշտօնապէս թէ անպաշտօն կերպով: Վերեւ բա-ցատրեցինք մեր ենթադրութիւններն այս առթիւ: Եկել էր նախա-պատրաստելու երկիրը Ռուսներին ընդառաջելու ծրագրի ոգով: 1722ի վերջերը Վախթանգի եւ Նսայի Կաթողիկոսի յոյսերը ի դերեւ ելան: Պետրոս Մեծ ձգձգում է իր խոստումը, յայտնելով որ մինչեւ չտիրա-նայ Կասպից ծովի եզերքին, չի կարող օգնութեան դալ եւ խնդրում է Վախթանգին միջնորդել Պարսից Շահի առաջ՝ զիջանել յիշեալ ծո-վեզերքը Ռուսներին: Վախթանգ յուսահատ վերադառնում է Թիֆլիս, որ գրաւուած էր իր հակառակորդ Վրաց իշխանի կողմից որ բարե-

33

կամ էր Պարսից տիրապետութեան: Օսմանցիների յարձակումով դը-րութիւնը բարդանում է: Ռուսները մի թեթեւ գունդ են դրկում պաշտպանելու Վախթանգին ընդդէմ Օսմանցիներուն 1723 թուին: Վախթանգ պարտուում է եւ հարկադրում թողնել հայրենիքը եւ ա-պաստանիլ Ռուսիա: 1724 թուի Օգոստոս ամսին արդէն հայրենիքից դուրս էր: Յոյսերի եւ ծրագրի խորտակումը կատարեալ էր: Լուրը անտարակոյս հասնում է Դաւիթ Բէկին եւ սանձում նրա եռանդը: Ահա ինչո՞ւ աշնուհետեւ 1724 - 1726 թ. նա անգործութեան է մատ-նուած: Հաւանական է որ լրարերը նոյն Յովհաննէս Գուգարացին էր (իմա՛ Աւան Զրարերդցին): Ստեփան Շահումեան տեղեակ չէ Դա-ւիթ Բէկի դադանի յարաբերութեան Վախթանգի եւ Նսայի Կաթողի-կոսի հետ: Այս է պատճառը որ Յովհաննէսի գալն ու գնալը առասպե-լական ձեւ է ստացել նրան հասած լուրերի մէջ:

Այսպիսով Դաւիթ Բէկ ձեռնամուխ եղաւ կատարելու միմիայն նախապատրաստական աշխատութիւն եւ առանց ապստամբական ցոյ-ցերի: Այդ աշխատութիւնն էր՝ տնտղել տեղական մելիքների, եկե-ղեցականներու եւ ազդեցիկ ուժերի տրամադրութիւնները, այժմէն մե-կուսացնել վտանգաւոր կամ անվստահելի իշխաններին եւ մանաւանդ մաքրել ռազմադիտական դիրքերը այնտեղ բուն դրած թուրք խաշնա-րած ցեղերից: Այս աշխատանքը կատարուեց մի բուն քաջերով ա-ռանց երկրի բարձր իշխանութեան, Նախճուանի խանի ուղղորդիւ-նը դրաւելու, այնպիսի հմտութեամբ որ Երեւանի խանի եղբայրը մեղաւոր ճանաչեց թուրք դանդաղաւորներին, առանց խոժոռելու Հա-յերի դէմ:

Քոչուրների հետ ընդհարուիլը քաղաքական կասկած չէր կարող յարուցանել: Սովորական երեւոյթ էր հնուց ի վեր: Կար ժամանակ երբ Հայերն իրենց հօտը տանում էին ձմերելու Կուրի եւ Երասխի դաշտերում եւ փոխարէնը թոյլ էին տալիս տեղացիներին անցնելու ամառը Հայոց սարահարթերում: Լեռնականները ասպատակեցին 670 թուականներին Կուրի եւ Երասխի ափերում ճարակող հօտերը, ոչ միայն բնիկների, այլ եւ որ «յԱսյրարատեան գաւառացն եւ ի Սիւ-նաստանեաց աշխարհէն ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ» (Մովսէս Կաղանկատուացի, Ա. ԻԶ.): Իսկ 851 թուին տեղատարափ անձրեւը «ութ հարիւր վրան խաշնարածաց տարաւ, որք եկեալ էին ի Կովկասայ յապուր յաւուրս ամարայնույ» Մեծ իրանց գաւառ, որ գտնուում էր Խաչենի շրջանում (Անդ, Գ. 20):

Ներկայումս Թարաքեամայ քոչուրները Կուրի ափերից բարձ-րանում են Արցախի եւ Սիւնիքի վրայից մինչեւ Նախճուանի եւ Դա-րալագեագի լեռները եւ շատ յաճախ տեղի են տալիս բախումների,

երբեմն արինահեղ: Սար բարձրանալիս կոխոտում են ու փչացնում կանաչ արտերը եւ իջնելիս՝ քշում տանում են խառնելով իրենց հօտերի հայ գիւղերի անասունները: *)

Անցնինք Դաւիթ Բէկ վէպին: Թէեւ մեր նիւթից դուրս է գրական քննութիւնը, բայց նկատելու ենք որ վէպի շէնքը համաչափ է եւ յօրինուած է, կարծես, առանց մշակուած ծրագրի: Գրիչն ընթացել է ոչ մտքի ետեւէն, այլ նրա հետ միասին եւ ստեղծել է հերոսների համար երբեմն դժուար կացութիւններ, որտեղից հանելու համար, ստիպուած է եղել շեղուել պատմութեան թելից, նոր օժանդակ դէմքեր հանդէս բերել, անբնական տեսարաններ կերտել: Այս բոլորը խանգարել են երկի ներդաշնակութիւնը: Վերջին գիրքը աւելի ստուար է քան առաջին երկուսը: Հեղինակը առանձին փոյթ չունի գեղարուեստականի մասին. նրա համար աւելի թանկ է երկի դադափարախօսութիւնը, որ արտայայտում է ոչ միայն գործող անձերի բերանը դրած ճառերով, այլ եւ նրանց հերոսական նկարագրով: Առաջին երկու գրքերը նուիրուած են ամբողջովին Դաւիթ Բէկին եւ Ստեփաննոս Շահումեանին:

Դաւիթ Բէկ փրկուած է մահից, փախչում Վրաստան եւ այնտեղ «առաջին պետական մարդ դառնում»: Ծիւղ ինչպէս հնում Տրդատ փախաւ Հռոմ եւ հռչակ ստացաւ իր քաջութեամբ: Ստեփան էլ դերութիւնից է ազատուած շնորհիւ իր քեռի Թորոսի: Պատմական քիչ բան այս երկարածիւ պատմութեան մէջ: Բացի մի քանի անուններից, մնացածը՝ դէմքեր թէ տեսարաններ՝ երեւակայութեան արդիւնք են: Աւելի պատմական է երրորդ գիրքը, Դաւիթ Բէկի գործունէութիւնը: Հիմը կազմում է Ստեփաննոսի վերեւ քննած պատմութիւնը: Աշխարհագրական քարտէսը եւ անձեր նոյնն են, բացի քանի մը թարմատար դէմքերից: Հարկաւ պատմութեան համեատ գործիչները դարձել են վէպի մէջ յայտնի մեծութիւններ:

Գործողութեան դաշտը Սիւնիքի եօթն գաւառներն են ուր տիրում են՝

Գողթան, Մելիք Մուրին,
Գենուազ, իշխան Ստեփան Շահումեան,
Ղափան, Մելիք Փարսաղան,
Չաւղուր, Թորոս իշխան,
Բարկուշատ, Մելիք Ֆրանգիւլ,

*) Ուսուցիչների և յարակից խնդիրների մասին կը խօսենք ուրիշ անգամ:

Սիսիան, իշխան Բայինդուր,

Չաւղուր, Միլիթար սպարապետ: (Դաւիթ Բէկ, էջ 371):

Այս անձերից ոչ ոք գաւառատէր չէր, եւ ոչ էլ Ստեփան, Թորոս, Բայինդուր իշխաններ էին:

Մելիք Փարսաղանը «երկաթի սիրտ ունի եւ գայլի խիղճ», Ստեփանը՝ «Սասանայի խելք եւ Ռուստեմի քաջութիւն», Թորոս իշխանը՝ «փղի ոյժ եւ առիւծի սիրտ», Բայինդուրը՝ «սարսափելի հսկայ է», Ներսէս եպիսկոպոսը «Օմար եւ Եագիդի նման արիւնարբու է, իսկ Հարուն — ալ — Ռաշիդի նման անողոքելի» (էջ 518, 521): Այս նկարագիրները պատմական չեն եւ ոչ վիպական, այլ գիւցազներգական, եթէ կ'ուզէք: Վիպագրի ցանկութիւնն է տեսնել նրանց այդպիսի յատկութիւններով:

Վէպի գլխաւոր գործողները վարում են զնդեր, զնդապետներ են: Կան եւ խմբապետներ, որոնք փոքր խումբերի գլուխ անցած՝ շփոթութիւն են ձգում թշնամու բանակում՝ յեղակարծ յարձակումներով եւ աւազակային յափշտակութիւններով: Սրանց գործերը չեն ներկայացրած, յիշուած են միայն խմբապետների անունները — Վաղարշապատցի Յարութիւն տանուտէր, Գանձակեցի Եղիազար աղա եւ Թադէոս բէկ, Շուշեցի Չաքարիա իշխան (Շուշին գոյութիւն չունէր այն ժամանակ), Լոռեցի Աւթանդիլ, Երեւանցի Օհաննէս, Մեղրեցի Մելիք Կոստանդինը, եւայլն (էջ 308, 404, 519 եւ այլուր): Այս անունները պատմական են, առնուած են վերեւ յիշուած ցուցակից, զնդերի թիւը եւ քանակը եւս ալստեղից է (էջ 422), բայց տիպոգրները եւ նրանց գործունէութեան վայրերը պատկանում են վիպագրին: Կռիւների դաշտը հասցրել է մինչեւ Դարալագեազ եւ Սեւանայ լճի ափերը:

Թշնամի բանակի գլխաւոր դէմքերը եւս պատմական են, ինչպէս Փաթալի եւ Աղասի եղբայրները, Ասլամաղ Ղուլի եւ ուրիշները: Հարկաւ սրանք էլ են արժանացել աւելի բարձր աստիճանի քան ունէին: Փաթալին, հասարակ ցեղապետ, դարձել է խան եւ բռնապետ Փայտակարանի եւ ձգտում է ձեռք ձգել ամբողջ Ղափանը: Փայտակարանը՝ Ղարադաղը չէ, ինչպէս սխալմամբ նոյնացրել է Րաֆֆին: Ասլամաղ Ղուլին նմանապէս խանի դիրք ունի եւ տէր է Ձեւու բերդին:

Դաւիթ Բէկի կռիւներից մեծ տեղ են բռնում վէպի մէջ Ձեւու բերդի պաշարումը եւ Եղուարդի ճակատը: *) Պաշարումի երկարա-

*) Ձեւու բերդը գտնուում է Օխշի գետի վերայ, հիմ Բաղաբերդի եւ Աջադուի մօտ: Րաֆֆին գիտէ այս, բայց շփոթմամբ գնում է Ձեւուն Հալիճոյ բերդի մօտ, որ սխալ է: Հալիճոյը Որոտն գետի ափին է Տաքեւու մօտերքը եւ բաւականին հե-

չունչ մանրամասնութիւնները վառ երեւակայութեան արդիւնք են : Ստոյգ է միայն որ Տէր Աւետիքը վճռական դեր է կատարել :

Եղուարդի կուրը մղուած էր ընդդէմ Փաթալի եւ Աղասի եղբայրներին : Թորոսն ընկաւ կռուում , բայց Շահումեան դերուեց ոչ այս կռուում , այլ Խոտանանի արշաւանքին : Սրա առաջին դերութիւնը եւ դարձը չնորհիւ Թորոսի՝ պատմական չեն : Ստեփանը Թորոսի քեռորդին չէր :

Երկու հայ մելիքները՝ Դաւիթ եւ Ֆրանգիւլ՝ հանուած են խիստ թանձր գոյներով քան իրաւունք է տալիս պատմութիւնը : Նրանք պէտք չունէին սողալու թուրք եղբայրներին առաջ : Երկրի խանը նրատում էր Նախճուան , որի իրաւասութեան տակ էին հայ մելիքները հւ թուրք եղբայրները : Սրանք Ղափանի տէրը չէին , ուրեմն եւ չէին զարոգ խոստանալ Ղափանը զիջանել փառասէր մելիքին որ եւ է գընով :

Ընդհանուր առմամբ վէպը հաւատարիմ է մնացել իր պատմական վերեւ քննուած աղբիւրին : Սակայն , այս միայն վէպի կմախքն է : Արդեօք նրա մարմինը , ամբողջութիւնը եւս պատմական է : Անգամ պատմութիւնից առած դէմքերի նկարագիրը հեռու են պատմական իրականութիւնից : Պատմական լինելու համար անհրաժեշտ չէ ամենեւին որ վէպի դէմքերը եւ նիւթը քաղուած լինին պատմութիւնից : Գործող անձինք կարող են լինել շինծու , անծանօթ պատմութեան , բայց եթէ նրանց նկարագիրը , նրանց ոգին , աշխարհայեացքը համապատասխան են ընտրած պատմական միջավայրին , կը լինին պատմական :

Դաւիթ Բէկ վէպը , չհաշուած կմախքը , միւս մասերով խորթ է Դաւիթ Բէկի ժամանակակից իրականութեան : Հեղինակն իսկապէս նպատակ էլ չի ունեցել վերակենդանացնել գեղարուեստական պատկերների եւ տիպար դէմքերի միջոցով անցեալի մի էջը : Անցեալը նրան հետաքրքրել է ոչ անցեալի համար , այլ որպէս մի «գասարան» քաղաքական կրթութեան : Եւ գասարանի մէջ ինքն է նստել եւ ինքն է խօսում , քարոզում : Հին ռազմիկներին հանել է դարաւոր մեռելութիւնից , բայց նրան մէջ դրել է իր հոգին , իր միտքը , իր լեզուն : Նրանք սոսկ դիմակներ են , որոնց ետեւը կանգնած է հեղինակը եւ թելադրում է ոչ միայն նրանց ճառերը , խորհուրդները , յուզումնե-

րը , այլ անգամ գործելու կերպերը : Բոլորեքեան խօսում են հեղինակի բերանով չէ թէ միայն հերոսները , Դաւիթ Բէկ , Սիւթար , Բախինուր , Ներսէս Եպիսկոպոս , Շահումեան , այլ անգամ Փաթալի խանի հարեմի բնակիչները , Սիւրին եւ ներքինապետ Ահմեդը , երկուսն էլ կրօնափոխ Հայեր են , բայց մնացել են մաքուր , զաղափարական հայրենասէրներ , ապրելով հանդերձ տասնեակ տարիներ հարեմական մթնոլորտի մէջ : Դաւիթ Բէկ վէպը մի կենդանի յիշատակարան է հեղինակի անձնական հայեացքների , հասարակական եւ քաղաքական գաղափարների եւ տրամադրութեանց , մանաւանդ նրա տեսութիւնները՝ բռնութեան դէմ պայքարելու եղանակների , սարք-կութեան լուծը թօթափելու միջոցների վերաբերեալ :

Դաւիթ Բէկի ծնողները մի խումբ ուրիշ Հայերի հետ իրենք իրենց այրել էին խանի դատարանի առաջ , «կամենալով ինքնակամ մահով բողոքել տիրող անարդարութեան դէմ . իրանք մեռան , բայց անարդարութիւնը մնաց ...» (էջ 157) : Դաւիթը փրկուել էր բարեւերա ներքինապետի ջանքով , խնամուել : Պատանու կեանքը հնարաւոր փորձանքից դերձ պահելու համար , ներքինապետը խորհուրդ է տալիս զնալ Վրաստան : Նախ քան հեռանալը պատանին այցելում է իր անբախտ ծնողների գերեզմանը , ողբում արտասուքով նրանց կորուստը եւ լսում է մի ձայն թէ «դառնութեան բաժակը լցուած է» ... եւ ուխտում է «մինչեւ մահ կուռել անարդարութեան դէմ» : (էջ 161) : Հրաժեշտի ժամին խանի կինը , որ տեղեակ է պատանու ընտանեկան դժբախտութեան , եւ նրա հովանաւորը , ողջերթ է մաղթում խրախուսական խօսքերով որ ինքը «հաւատում է Աստուծոյ արդարադատութեան եւ յոյս ունի որ բոլոր չարիքների հատուցում կը լինի , նեղեալները կը վայելեն ազատութիւն , իսկ նեղիչները սոսկալի դատապարտութիւն» (էջ 160) : Ներքինապետն իր կողմից յանձնում է պատանուն Սիւնեաց աշխարհի մի հզօր թագաւորի քուրը որ հանել է խանի զանձարանից , մի թուր որ միաժամանակ հայ թագաւորի հզօր ձեռքում պաշտպանում էր մեր հայրենիքը : «Թո՛ղ այսուհետեւ այս թուրը յիշեցնէ քեզ նրա ցաւալի անկումը , թող ողբեր է քեզ նրա վերականգման համար գործել» : Ներքինապետն աւելացնում է որ յորդորիչ խօսքերը «իր գլխից չի ասում , այլ Աստուած ինքն է յայտնել նրան մի տեսիլքի մէջ , ուստի ինքը հաւատում է պատանու փա-կառագրին (էջ 165) :

Դաւիթ Բէկ Վրաստան է : Օտար ծառայութեան մէջ մոռացել է իր ուխտը : Ահա հասնում են նրան երկու նամակ , մէկը կրում է Սիւնեաց աշխարհի հոգեւորական եւ աշխարհիկ մեծամեծների ստորագրութիւնն ու կնիքը , միւսը՝ Ստեփան Շահումեանիցն է : Առաջին

առ Զեռուց : Աշխարհագրական աննշգույնութիւններ պակաս չեն վէպի մէջ : Այսպէս Աջ-բեջ Սիսիանում չէ , այլ հին Աջաբաջն (Օրբելիանի ցուցակում տպւած է՝ Աջա-բաջ) Զորք , այսինքն կապան գաւառում : Յիշկիտ գիւղ , ուր գլխատուեց Պապ , քու-ում է քէ հին Շաշիկետն է , որ ընկնում է Կովկասեան գաւառում , Շիկառոյ գիւղի շրջանում : Շաշիկետ դարձել է Շիկետ եւ Իշկետ , Իշկետ : Ափիկս՝ հին Ափկավանք , Արեւիկում :

նամակի մէջ հայրենիքի վիճակը նկարագրուած է շատ տխուր եւ յուսահատ գոյներով. կնիկներ, աղջիկներ բռնաբարւում են, վանքերն ու եկեղեցիները ապականւում, խաչերը շների վզից կախուած, երեխաներին խլում վաճառում են օտար երկիրներ, մի խօսքով ստորկութեան լուծը, կեանքի դառնութիւնը այնքան սաստկացել է որ ժողովուրդն ուխտել է «կամ միանգով կոտորուել եւ բնաջինջ լինել կամ բոլորովին ազատուել մահմեդական բռնակալութիւնից»։ Երկիրն աղերսում է որ Դաւիթ վերադառնայ եւ առաջնորդէ ժողովրդին» (էջ 174)։

Իսկ Ստեփան Ծահումեան յիշեցնում է իր նամակում Դաւիթ Բէկին, թէ միասին Հայոց պատմութեան դասեր են առել Տաթեւի վանքում եւ դիտէ որ հնուց ի վեր Հայերը նշանաւոր մարդիկ են տուել որոնք սպասարկել են եղել իրենց հանճարը դրացի ազգերին եւ մեծ անուն վաստակել, փառքի արժանացել, սակայն նամակագիրը կը գերադասէր որ այդ մարդիկ աշխատէին հայրենի հողի վերայ եւ հայրենիքի համար։ Այնուհետեւ դառնալով Դաւիթ Բէկին, գրում է. «Ես գիտեմ քո մեծահոգութիւնը, դու այն տեսակ մարդիկներից ես, որոնց համար հայրենիք եւ ազգութիւն չկայ, որոնց հայրենիքը լայնածաւալ աշխարհն է, իսկ ազգութիւնը՝ ընդհանուր մարդկութիւնը», սակայն օտարներին կերակրել, երբ մեր դաւակները քաղցած են, մեծ առաքինութիւն չէ» (էջ 179)։ Դաւիթի օգնութիւնն անհրաժեշտ է համարում Ծահումեան եւ ուրիշ նկատումով՝ «Մեր ազնուական դասը փչացած է, գրում է նա, նրանց վրայ յոյս դնել չի կարելի։ Դարերի ընթացքում, Պարսից ազգեցութեան ներքոյ, ազնիւ արիւնքը նրանց երակներում խարդախուեցաւ։ Այժմ ժողովրդին պէտք է փրկէ ժողովրդի մարդը, նրա միջից դուրս եկած, նրա հարազատ որդին։ Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը բացի քեզանից, Դաւիթ» (էջ 180)։

Պակաս չեն հակազգեցութիւնները յախուռն տեսութիւնների մէջ։ Ծահումեանի բերանով կոսմոպոլիտ է անուանում Դաւիթին, մի մարդու, որ պատանեկութիւնից ուխտել էր կռուել հայրենիքի ազատութեան համար։ Այլ և ապականուած է համարում ազնուական դասը, մոռնալով որ Դաւիթը ազնուական էր, բէկ էր եւ, իր իսկ կարծիքով, Տաթեւի մեղիքների, Օրբելեան հռչակաւոր տոհմից էր (էջ 287)։ Դաւիթի զինակիցների մեծագոյն եւ կարեւոր մասը եւս կրում են բէկ, մելիք, իւզբշի, տանուտէր տիտղոսները, որոնցմով վիպագիրն ինքն է մեծարել հակառակ պատմական աղբիւրի լռութեան։

Գուցէ ժողովուրդը իրօք աւելի մաքուր է մնացել քան իր բարձր դասակարգը։ Բայց ահա ի՞նչ ահաւոր վկայական է տալիս հայ ժո-

ղովուրդին։ Սիւնեցի Բայինդուրը, ազատութեան այդ զինուորը, «ե՛ւ սիրում է Հայերին, ե՛ւ ատում»։ Ատելութիւնից բխած սէրը չի կարողանում բացատրել։ «Սիրում եմ այդ ազգը որպէս մի սիրահար սիրում է մի ցած, բարոյապէս ընկած, պոռնիկ կնոջ», թաթախուած բարոյական ցեխի մէջ, «մի մեծ պոռնիկ, որի երեսին ամօթի և պատուի մի կաթիլ չի մնացել։ Չորս հազար (!) տարի նա պոռնկութիւն է անում, բայց տակաւին չկշտացաւ»։ Հազարաւոր տարիներ անձնատուր է եղել այդ պոռնիկը յոյն, պարսիկ, հռոմայեցի, արաբ, մոնղոլ հոմանիներին, «իր մարմինը վարակուած է հազարաւոր հիւանդութիւններով, մահուան հոտ է փչում», եւայլն (էջ 428)։ Պէտք կա՞յ ասելու, որ հայ անցեալն ու ժողովուրդը արժանի չեն այսպիսի մի անլայել եւ անիրաւ համեմատութեան։

Դաւիթ Բէկ իր զինակիցներով մտնում է Տաթեւ։ Վարդանանց տօնն էր։ Ներսէս եպիսկոպոսը հոգեհանգիստ էր կատարում Աւարայրի նահատակներին յիշատակին։ Սեղանի առաջ դրուած էր «մի դադաղ ծածկուած ոսկեհուռ դիպակներով. վրան մի խաչ, մի աւետարան եւ մի քանի հատ սուր»։ «Դա Վարդանի դադաղն է», կոչում է քարոզիչ եպիսկոպոսը, «Վարդանը ժողովրդի մարմնացած բողոքն էր։ Բողոք՝ բռնութեան դէմ, բողոք՝ անարդարութեան դէմ, բողոք՝ անազատութեան դէմ»։ Մեր պատմութեան նշանաւոր մարդիկ, Հայկ, Արամ, Տիգրան, չեն կարող համեմատուել Վարդանի հետ։ Ինչո՞ւ։ Եպիսկոպոսի կարծիքով, «այդ քաջերի հետ մնացած էր զօրքը, այսինքն՝ վարձկանների մի դասակարգ, որոնց դործ էին ածում աննպատակ աշխարհակալութիւնների մէջ», միայն իրենց փառքի համար։ «Զօրքն արիւն էր թափում, իսկ նրանք փառք էին վայելում։ Զօրքը հողեր էր տիրում, բայց նրա որդիքը քաղցած էին մնում, արդիւնքը չուայլում էր զօրքի տէրը»։ Մինչդեռ Վարդանը — ինքը ժողովուրդն էր. նրա հետ էր «կղերը մի ձեռքում խաչ, միւսում սուր։ Նրա հետ էր շինականը, մի ձեռքում բահ, միւսում՝ նիզակ։ Նրա հետ էր ազնուականը, քաղաքացին եւ որ ամենազլխաւորն է (?)», հայ կինը»։ Մի քանի օրուան մէջ Արտաշատում հաւաքւում է 60 հազարից բաղկացած մի բանակ որ կատարեց աւարայրում «այն փառաւոր յաղթութիւնը որը մեր պատմութեան մէջ մինչեւ դարերի վերջը կը փայլի որպէս մի պայծառ աստղ»։ «Այժմ ես այս դադաղից դուրս կը կոչեմ Վարդանի հողին, թող նա խօսէ ձեզ», թէ ի՞նչ էինք մենք առաջ եւ ի՞նչ ենք այժմ. համեմատութեան կէտ չկայ, մեր ներկան նման չէ անցեալին։ Ո՞ւր են այն քաջերը որ սարսափեցնում էին Պարսիկներին, Հոններին, Արաբներին, Թաթարներին։ Մեր հայրերի անհարազատ սերունդն ենք. այն հայրերի որ յարգանք ու պատկառանք էին ազգում օտարներին։ Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք այս օրին հասել։ Քարոզիչը մո-

ռանալով որ ինքը եկեղեցական է, յայտարարում է որ մեր խղճու-
թեան առաջին պատասխանատուն մեր եկեղեցականներն են, որ «թու-
լացրին ժողովրդի սիրտը, խլեցին նրա քաջութիւնը, մեռցրին նրա
կենսական ուժերը եւ քրիստոնէութեան, խոնարհութեան եւ համբե-
րութեան անունով սովորեցրին նրան ստրուկ լինել»։ Եկեղեցական-
ները չեն հասկացել որ «մեր կրօնը անձնապաշտպանութեան դէմ է»,
որ «սեպհականութեան իրաւունքը սուրբ է Աստուծոյ համար», որ
«հայրենասիրութիւնը, ազգասիրութիւնը ամէն մի անհատի սուրբ
պարտաւորութիւնն է, որ Աստուած ինքը հրամայեց Իսրայէլին կո-
տորել ոչնչացնել իր թշնամիին»։ Քարոզիչը ցաւում է որ «մեր կոյր,
տղէտ, անկիրթ եկեղեցականները» չեն բացատրել, չեն քարոզել թէ
Աստուծոյ ընտրեալները, Մովսէս, Յեսու, Դաւիթ որքան միլիոնա-
ւոր մարդիկ են կոտորել, որքան ազգեր ոչնչացրել, մինչեւ կարողա-
ցել են իրենց ազգը հաստատել իր հայրենական երկրում»։ Շատ քչերն
են ըմբռնել որ պէտք է (!) «խաչի հետ սուր», որ եկեղեցու շահերը
պէտք է հաշտեցնել պետութեան շահերի հետ։ Քիչերի թւում են Ներ-
սէս, Սահակ, Յովսէփ եւ Ղեւոնդ։ Քարոզիչը վերջացնում է իր խօսքը
յայտնելով որ մի նոր Վարդան է հանդէս եկել, որ կամենում է հայ-
րենիքը փրկել։ Այդ Դաւիթ Բէկն է, եւ հրաւիրում է ներկաներին
մօտենալ եւ Վարդանի դադաղի վերայ երդուել հաւատարիմ մնալ
նոր Վարդանին (էջ 389 - 401)։

Օրուան հերոսը, Դաւիթ Բէկ, խօսք է առնում եւ յայտնում որ
հայրենիքը կարօտ էր այս շարժման, որի գլուխն է անցել ինքը, հա-
ւատացած լինելով, որ Հայաստանի Աստուածը կ'օգնէ իրենց, ինչ-
պէս օգնել է մեր նախնիքներին։ «Մենք պիտի կռուենք բռնութեան,
անարդարութեան եւ ստրկութեան դէմ»։ Հաւատքը, անկեղծութիւնը
եւ անձնադոհութիւնը գլխաւոր պայմանն է յաջողութեան։ Միութար
եւ անձնադոհութիւնը գլխաւոր պայմանն է յաջողութեան։ Միութար
սպարապետը, թէեւ չի հաւատում բախտին, բայց հաւատում է «Հա-
յաստանի աւաղին», հաւատում է որ «կայ երկնքում մի արդար դա-
տաւոր որը վերջապէս կը լսէ թշուառի ձայնը եւ նրան ուժ ու զօ-
րութիւն կը տայ փշրելու ամբարտաւան բռնակալի եղջիւրները»։ (էջ
313)։

Մեր վիպագիրը՝ նոր Եղիշէ, իր հերոսը՝ նոր Վարդան, պէտք է
որ լինեն եւ նոր Վասակներ։ Եւ կան, Մելիք Դաւիթն է Տաթեւացի
եւ Մելիք - Ֆրանգիւլ Երեցվանեկցի։ Սահյան, սրանք մենակ չէին
որպէս շարժման հակառակորդներ։ Բազմաթիւ մեղքներէից միայն
Մելիք - Փարսաղանն է յարել Դաւիթ Բէկին եւ այն էլ ո'չ անմիջա-
պէս։ Շահումեան խորհուրդ է տալիս կոչ անել տեղական մելիքնե-
րին։ Դաւիթ Բէկ գտնում է որ «ղղճ, մտածող, եւ, իրենց կարծի-

քով, խոհեմ պարոններն են, որ իրանց մելիքներ, տանուտէրներ ու
բէկեր են կոչում, եւ որոնց իւրաքանչիւրը մի մի վիճակի տէր է,
լոկ խօսքերով չի կարելի համոզել։ Նրանք դարձեալ կը մնան իրանց
խոհեմութեան մէջ, որ մի տեսակ խոհեմ անտարբերութիւն, խոհեմ
մեռելութիւն է։ Նրանց պէտք է ցոյց տալ չօչափելի փաստ, պէտք է
ցոյց տալ որ փոքրաթիւ մարդիկներով եւս կարելի է մեծ գործ սկը-
սել» (էջ 369 - 370)։

Գործը սկսուեց։ Բայց միայն Մելիք - Փարսաղանն եկաւ, միւս-
ները մնացին իրենց խոհեմութեան մէջ։ Նրանցից երկուսը ժառան-
գեցին ուրացողի եւ դաւաճանի անուն։ Ի՞նչ էր նրանց դաւաճանու-
թիւնը մեր վիպագրի հայեացքով։ Մելիք Ֆրանգիւլ «բնաւորութեամբ
բարի մարդ էր, բայց սաստիկ փառասէր։ Իր փառասիրութեանը զո-
հեց նա հայրենական կրօնը եւ մինչեւ անգամ իր հարազատ աղջիկը»,
ուզում էր ամէն գնով «պահպանել իր տոհմային ժառանգութիւնը»։
«Իբրեւ հայ, նա ցանկանում էր Հայաստանի բարիքը, ցանկանում էր
որ այդ երկիրը ազատ լինի, ցանկանում էր որ նա ունենայ իր հայ
իշխանը, բայց այդ իշխողը լինի ոչ այլ ոք բայց միայն Ինժը» (էջ
680)։ Բայց մի՞թէ յանցանք է երբ մի բարի եւ հայրենիքին բարիք
ցանկացող անձն ուզում է իշխող լինել։ Տեսէ՛ք որ ինքը մելիքը այլ
կերպ է բացատրում իր վարմունքը։ «Ես միշտ ծածկուած եմ եղել մի
կեղծ, խարուսիկ կեղեւով, մենախօսում է ուրացող մելիքը։ Դրսից
ներկայացել եմ որպէս պաշտօնեայ, որպէս գործիք օտարի, իսկ ներ-
սից պաշտպանել եմ իմ ազգի շահերը։ Ես յայտնապէս վնաս եմ տը-
ւել իմ ազգին, բայց դադարեալ օգնել եմ նրան... Ի՞նչ պիտի անես,
երբ օտարի, երբ թշնամու ծառայութեան մէջ ես։ Մի պատառ պէտք
է ձգես նրա բերանը, որ կարողանաս ամբողջը ազատել։ Ես տուեցի
Ֆաթալի Խանին մի վանք եւ դրանով ազատեցի մեր բոլոր վանքերը։
Ես տուեցի նրա եղբորը իմ հարազատ աղջիկը եւ դրանով ազատեցի
հազարաւոր աղջիկներ մահմեդականի կին լինելուց։ Ես ուրացայ իմ
կրօնը, որ դրանով գրաւեմ թշնամու մտերմութիւնը... եւ նրան իմ
ձեռքում պահեմ» եւ ցաւում է որ չկարողացաւ գլուխ բերել ինչ որ
նախասահմանել էր (էջ 682 - 683)։ Ուրեմն Ֆրանգիւլն իր կրօնը եւ
աղջիկը զոհել էր ոչ թէ ունայն փառասիրութեան, այլ երկրի բարօ-
րութեան համար։

Վիպագիրը հաւատարիմ չէ մնացել այս տեսակէտին։ Տեղական
մելիքները չեն յարել Դաւիթ Բէկին, որովհետեւ չեն համակրել։ Դա-
ւաճաններ չէին, այլ «հայրենիքին բարիք ցանկացող» մարդիկ, որ ի-
րենց գիծն ունէին։ «Քիչ ուժերով մեծ գործ կատարելու» ինքնավըս-
տահութիւնը հակառակ էր նրանց փորձառութեան որ թելադրում էր

«քիչ զոհողութեամբ» խուսափել մեծ վտանգներից: Վէպը անտարա-
կոյս շահած պիտի լինէր, եթէ հեղինակը լրջօրէն վերաբերէր հա-
կառկորդների տեսակետին եւ տար երկու հայեացքների ներհակ
ուղղութիւնը, նրանց բախումը եւ համերաշխութեան միջին ճանա-
պարհը: Բայց նա տարուել է Եղիշէի շունչով, եւ նրանից փոխ է ա-
ռել դաւաճանի պատրաստ մտացածին պատկերը: Մելիք - Ծրանգիւ-
նենգում է Եղիշէի Վասակի նման:

Թողնենք հերոսների թերի պատմագիտութիւնը, թիւր է մակե-
րես դատողութիւնները հայ անցեալի մասին, անդգոյշ յարձակում-
ներ հայ եկեղեցու եւ եկեղեցականութեան վերայ, առնենք միայն
նրանց սեպհական եւ շինիչ հայեացքները, որոնց էութիւնը հետեւեալն
է: «Հայերի սրտում բոլորովին չի հանգած հայրենասիրութեան կայ-
ծը, բաւական է փչել նրա վրայ եւ իսկոյն կը բորբոքուի: Իսկ բոցա-
վառել, բորբոքել հայրենասիրութեան սրբազան հուրը կարելի է:
Այդ կը լինի գործի յաջողակ սկիզբը, իսկ վախճանը Աստուծոյ ձեռ-
քումն է: Պէտք է հաւատալ Հայաստանի աստղին, պէտք է հաւատալ
երկնքի արդար դատաւորին, որ կը լսէ թշուառների ձայնը եւ ուժ
կը տայ փշրելու թշնամու եղջիւրները» (էջ 313): Ուխտենք ազգո-
վին ծառայելու այս գործին, ուխտենք կամ բնաջինջ լինել կամ փըշ-
րել ստրկութեան շղթաները: Ո՛վ չգայ մեզ հետ, դաւաճան է, մեր
սուրը պէտք է խնայէ այդպիսիներին (էջ 403):

Այս հաւատամքը պատշաճ է աւելի մի եկեղեցականի քան քա -
ղաքական գործիչի, եւ յիշեցնում է Եղիշէի ուխտը, որ տանում է
դէպի մարտիրոսական թագը: Եղիշէի համար անտարբեր էր յաղ-
թել թէ յաղթուիլ, երկու դէպքում էլ Աստուծոյ արքայութիւնը պատ-
րաստ էր: Իսկ լուրջ քաղաքական գլխում հաշուից դուրս պիտի մը-
նան Աստուած, ճակատագիր եւ արդարութիւն: Սրանք անտես, անե-
րեւոյթ եւ անկշռելի ուժեր են, կարող են դալ եւ չգալ: Հայրենա-
սիրութիւն, յոյս, հաւատ՝ հոգեկան կարեւոր աղբակներ են, բայց
բաւական չեն քաղաքական յեղաշրջումներ յառաջ բերելու համար:
Հարկաւոր են ամենից առաջ զինուորական կարողութիւն: Դաւիթ Բէկ
այնքան միամիտ չէր որ կարծեր թէ մի բուռն քաջերով հնարաւոր
է Պարսից պետութիւնը խորտակել: Նրան թեւաւորողը ռուսական
օգնութեան յոյսերն էին, որին ակնապիչ սպասում էին Վախթանգ
եւ Յսայի՝ նստած Գանձակում: Երբ հասաւ բոթաբերը թէ կայսե-
րական խոստումներն արդիւնք չտուին, Դաւիթ Բէկ սուրը դրաւ
պատեանի մէջ: Նա Թամարին խոստացել էր, թէ նպատակն է «ազա-
տել հայրենիքս, ազատել իմ ազգը եւ Հայաստանի քաղաքիս քաղք
քն գլխին դնել» (էջ 329): Այս է վէպի նախնական հանգոյցը, որ պի-

տի լուծուէր Դաւիթ յաղթանակով՝ պսակուած արքայական թագով:
Վիպասանը գիտէ որ Դաւիթ Բէկ յոյս ունէր դրսի օգնութեան. տե-
սանք, որ Գանձակում բանակած հայ 60 հազար երեսակայական զոր-
քի հրամանատարը, իր կարծիքով, Դաւիթ Բէկն էր: Նա անտես է
արել վէպի մէջ արտաքին նեցուկը եւ ակամայից թողել է հերոսին
կէս ճանապարհին, առանց թագի: Այս զանցառութիւնը խորհրդա-
ւոր է:

Դաւիթ Բէկ վէպը այսօր մեզ համար պատմական է կրկնակի ի-
մաստով: Նրա հերոսը 1722 թուականի մարդ է, բայց խօսում է 1881
թուի լեզուով: Այդ լեզուն չի պատկանում մի միայն հեղինակին,
Բաֆֆին: Այդ այն լեզուն է որ սեպհական էր իր ժամանակակից
հայ մտաւորականութեան կամ հայ հասարակութեան մի զօրաւոր
հոսանքի, որ սկսուել էր վաղուց, բայց մի նոր երանդ էր ստացել
1878 թուից յետոյ: Ազատամիտ հոսանք էր ընդգէմ պահպանողակա-
նի: Նա ճոխացրեց իր ազատական գաղափարաբանութիւնը քաղաքա-
կան նոր տրամադրութիւններով՝ հայկական հարցի միջազգային
փուլի շուրջ ճառագայթած լոյսի եւ յոյսի աղբեցութեան տակ: Դաւիթ
Բէկ վէպը հասունացել է այդ մթնոլորտում, ուր այն ժամանակ աշ-
խատում էր հեղինակը: Վէպի մէջ պակաս չեն էջեր եւ հայեացքներ
որ յիշեցնում են «Մշակ»-ի հրապարակախօսութիւնը: Բաֆֆին հա-
ղորդ է նոր տրամադրութիւններին եւ հաւատարմօրէն վերաբարձրել
է նրանց ոգին իր վէպի մէջ: Սուր աչքով նկատել է եւ սեւեռել է մի
մտայնութիւն որ հազիւ ծայր էր տուել եւ մի միայն տասն տարուց
յետոյ պիտի ձեւաւորուէր եւ մարմնանար գրեթէ այնպէս ինչպէս ին-
քը նախատեսել էր: Հարկաւ, ազատագրական շարժումը շատ բան է
պարտական Բաֆֆին, բայց սխալ կը լինէր կարծել թէ շարժումը նը-
րա զաւակն է: Իրապէս երկուսն էլ ծնունդ են այն հովերի, որ գալիս
էին 16-րդ յոգուածի խոստումներից: Ծարժումի կարապետները եղել
են նոյն միջավայրից ուր աշխատել է Բաֆֆին: Նրանք չէին որոճում
ապստամբական լայն շարժումներ, գիտէին որ հնար չէ ոտքի հանել
մի ժողովուրդ որի հարիւրից իննսունը հրացան չէ տեսել եւ դեռ ծա-
նօթ չէ զինուորագրութեան եւ ուրեմն չունի զինավարժութեան եւ
զինուորական կարգապահութեան ընտել շարքեր: Նրանք հաւատա-
ցած էին որ մեծ պետութիւնները իրենց հետ են, որ իրենց թիկունք
կը լինեն նաեւ ճնշուած զանգուածների «պաշտպան» Ընկերվարական
Միջազգայնականը եւ ուրեմն բաւական է բողոքել տրտունջի ցոյցե-
րով, ըմբոստական պայթիւններով, եւ խոստացուած բարենորոգում-
ները կ'իրադրուեն: Այսպէս էր մտածում եւ Բաֆֆին: Երբ իր հե-
րոսի բերանով ասում է թէ՝ «Սկսենք գործը, մնացածը Աստուծոյ
ձեռքին է, Հայաստանը աստղ ունի, երկնքում արդար դատաւոր

կայ», իսկապէս այլ բան չէ հասկանում քան լուսաւոր մարդկութեան պաշտպանութիւնը: Բայց եւ այնպէս Բաֆֆին մերժել է յատուկ տեղ տալ իր վէպի մէջ արտաքին գործոնին: Հերոսները գործում են անկախ իրենց հաշուին եւ պատասխանատուութեան եւ գործում են զէնքով: Վիպագիրը նախընտրել է ստեղծել, տալ հայրենասիրութեան մի տիպ որ լինի բացարձակ արժէք եւ պահէ իր նշանակութիւնը բոլոր պայմաններում, կը լինի արտաքին օգնութիւն թէ չէ, կը դայ դրսէն արդարութիւնը թէ չի գալ: Հայ միջնադարի եւ դարերով ահաբեկուած եւ զինաթափ մտայնութեան համար, նրա հայրենասիրութիւնը նորութիւն է, անուանենք մի բառով զինեալ հայրենասիրութիւն: Դաւիթ Բէկ իր զինակիցներով մարմնացնում է այդ հայրենասիրութեան գաղափարը: Վիպագրի տառապող մտքի յորձանքները, զգայուն սրտի անհաւասար դալարումները, մերթ խանդավառ, մերթ յուսահատ, գոմարուել եւ քանդակել են զինուած հայրենասէրի տիպար Դաւիթ Բէկը:

Այսօր այդ մեծ քանդակագործի յիշատակն է որ տօնում է վարատական հայութիւնը: Նայում ենք մեր շուրջ եւ ամէն կողմից ճշնշող մթութեան մէջ տեսնում ենք միայն Դաւիթ Բէկի ասպետական ուրուականը: Մեծ եւ փոքր ազգեր միաբերան խօսում են սպառազինուած հայրենասիրութեան մասին, ամէն տեղ միայն զէնքի շաչիւն է լսում: Բոլորը զինւում են որպէս թէ խաղաղութեան համար: Մենք կռուազան չենք եւ զէնք էլ չունենք կռուելու: Բայց սովորենք գոնէ զինավարժութիւն, ծանօթանանք ժամանակակից ահաւոր զէնքերին, զինուորագրուենք եւ ոչ թէ խուսափենք օտար շարքերում: Օգտուենք պատահութիւնից, խոհուն ճակատով եւ համր բերանով: Ոչ ոք չզիտէ, անցքերի թաւալդոր անիւը ո՞ւր է տանում: Պատրաստ եւ զգաստ լինենք, որպէսզի չկորչենք անփառունակ, կռուողների ոտքերի տակ կոխան: Մեր զգաստութիւնը կը լինի մեծագոյն յարգանքը մեծ հայրենասէրի յիշատակին:

Ն. ԱՆՈՆՑ

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ՎԻՊԱԳԻՐԸ

La beauté morale laisse un souvenir inoubliable à celui qui, même une seule fois, l'a contemplée. Elle nous touche plus que la beauté de la nature, ou celle de la science. Elle donne à celui qui la possède un pouvoir étrange, inexplicable. Elle augmente la force de l'intelligence. Elle établit la paix entre les hommes. Elle est beaucoup plus que la science, l'art et la religion, la base de la civilisation.

Dr Alexis CARREL

« L'Homme, Cet Inconnu » Գլ. IV. համ. 3.

Բաֆֆիի գործը բաղմամբիւ հարցեր կը դնէ ընթերցողին առջեւ, մէկը միւսէն հետաքրքրական, պատմական, քաղաքական, հասարակական, պատմափիլիսոփայական, բարքագրական, գեղագիտական հարցեր, օրինակ, ի միջի այլոց: Բայց այն խնդիրը որ ամէնէն աւելի կը գրաւէ զիս, որուն մտածողը յամառօրէն կը բախի երբ գործունի վաւերական, հա՛յ հեղինակի մը հետ, եւ որ, թերեւ, կարեւորագոյնն է, այդ՝ հայ անհատին եւ հեղինակին ընդհարումն է, ընդելուզումն է, մէկուն միւսին վրայ կատարած փոխադարձ ազդեցութիւնն ու հակազդեցութիւնն է: Այդ պայքարն է — մասնայատուկ մե՛ր իրականութեան — այդ խառնուրդն է որ կը պայմանաւորէ արտագրութիւնը: Այս քանի մը էջերուն մէջ, Բաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, մեկուսանանք այս կալուածին մէջ միայն, եւ քննենք այդ խնդիրը:

Ու նախ՝ հարցում մը: Հարցում մը որ, եթէ հնարաւոր է, տայ մեզի բանալին այդ խնդրի լուծման: Ի՞նչ բան մղած է Բաֆֆին վերջնելու գրիչը եւ երկնելու: Կան հեղինակներ որոնց համար մեկնումի կէտը պատահական միջադէպի մը, օրաթերթի մէկ մանր լուրին տեղեկացումն է որ կրնայ դառնալ թթիւմորը նոյնիսկ բաղմահատոր գործի մը (Ֆրանց Վէրֆէլ): Ուրիշներու համար կրնայ ըլլալ կեանք-

Այդպէս է որ, զուտ բարոյական հիմք ունեցող Յարութիւնը —
աւելի մեծ քան Պատեբաղմ եւ Խաղաղութիւնը, շատերու համար —
կը մնայ գերազանցապէս գեղարուեստական երկ: Այդպէս ալ Իպսէնի
որոշ թատրերգութիւնները, — Պուլրիկին Տունը, Ժողովուրդի Թըշ-
նամին, եւայլն:

✱

Հողերանալիան ծալքերու քննութեան տե՞րն է :

Տիպարներ, մտով ու ոսկորով, ապրող ու դորժող: Ապահովաբար՝ ո՛չ: Իր անձերը ոչ իսկ լիակատար մարդեղացումն են տիրապետող գաղափարի մը՝ կորիզ որուն շուրջ անձին մնացեալ ամբողջ կեանքին փրօքփլազման կազմակերպուի ու կեանքի դայ: Առաքինութեան մը, ենթակայական մշուշոտ իղձի մը կամ բարոյական դժի մը պատկերացումն են անոնք. մէկ dimension-ով պատկերացումներ: Իր գլրական տիպարները, ինչպէս եւ բացասականները, իրարու կը նմանին արդէն որպէս ջուրի կաթիլներ, — գաղափարապաշտներ ու չահամոռներ, ազատականներ եւ յետադէմներ, անձնադուհներ եւ ետապաշտներ, առաքինիներ եւ շուայտներ, եւայլն: Անոնց հաղիւ նշմարելի երանգաւորումը կուգայ, ուղիղ գծով, ռուսական լէպէն մանաւանդ: Մարդկային կեանքի մը ամբողջականութիւնը կազմող անհամար տարրերէն մէկն ու երկուքը կը կրեն միայն իրենց վրայ հերոսները: Այդ պատճառով ալ, այդ տեսակէտէն, ինկած են անոնք աղքատիկ պարզութեան մը մէջ, զրկուած բնախօսական ու հոգեկան մարմնի թանձրացեալ ստորոգելներէն: Իր տիպարները մարդիկ չեն: Խորհրդանիշ — գաղափարներ են:

= 152 =

Ո՛ր, ո՛ր, Ռաֆֆին վիպագիրներու արհեստակցական միութեան մը անդամը չէ: Յեղային ոգին ու վիպագիրը բանտարկուած էին մեծ սրտի մը մէջ: Ուղած չուղած, այդ ճակատագրական կենսակցութեան մէջ, հարկ էր որ լեզու գտնային անոնք: Հայոց պատմութեան 19-րդ դարու միջին մասը՝ իր առաքելութիւնը պիտի կատարէր: Հայ ցեղի անմահութեանը վրայ հսկող Դիցուհին երկարեց իր ազամանդեայ մատները ցեղին սրտին մէջ. հանեց դուրս ընտրեալ մը եւ ըսաւ.

Զայն տո՛ւր, ձայն տո՛ւր... Թող շեփորդ, թնդագին, հնչէ մէկ ծագէն միւսը այն հողերուն ուր ցեղդ իր պատմութեան անխորտա-կելի ամրոցն է կերտեր: Ու բոլոր նիրհած ոգիները, քարերէն, վան-քերէն, ձորերէն, լեռներէն թող վերադարձնին: Ու նմանը հտեսներ-ւած հրդեհի մը մէջ թող թրծուին պողպատները բոլոր ուժերուն ու

= 153 =

քու փառահեղ զարթուած ու պահպանումը պիտի ապահովեն. եւ մի-
եւնոյն հրդեհին մէջ թող մոխրանան իսպառուսուող քու դարաւոր
մարմինը որդնոտող դուրսի ու ներսի նեխութիւնները: Զայն տո՛ւր,
ձայն տո՛ւր... Ծովակին ու լեռան, աւանդականին ու արդիականին:

Եւ ե՛ս է որ քեզի կ'ըսեմ. — Յաղթանակը քու ցեղինդ է:» Ահա
ենթահողը Րաֆֆին, ահա պատանեկութեան ու երիտասարդութեան
տասնեակ տարիներուն մէջ խմորուած, պատրաստուած ենթադի-
տակցականը, հոյակապ բնախօսութեան մը ծալքերէն ներս: Րաֆֆին
գրիչը ձեռք կ'առնէ հպատակելու համար իր ու իր ցեղի Դիցուհիին
միայն: Ա՛յդ է իր ստեղծագործութեան մղիչ ուժը: Ու ան, ինչպէս
լաւագոյն զաւակներուն համար իր ժողովուրդին, Արփանին, Նալ-
բանդեանին, Խրիմեանին, Ալիշանին, Վարուժանին եւ որքան ուրիշ-
ներու համար՝ ստեղծագործութիւն գոյութիւն չունեցաւ՝ առանց որ
ամէն մէկ տարրը, մէն մի մասնիկը հաղորդուին ցեղային վերածը-
նունդի տաճարին մէջ, եւ նաեւ զոհողութիւններու բազինին վրայ:

Ահա թէ ինչո՛ւ բուն իսկ գրական սեռին դէմ (վէպին) կատար-
ուած բազմապիսի, ծանրակշիւ մեղանշումներուն հակառակ՝ անոր
գործը կարգացի եւ հետաքրքրութեամբ, յուզումով, խանդավառու-
թեամբ: Ըսել է, ութ տասնեակ մը տարի վերջ՝ ան դեռ իր գործը
կատարելու կենսունակութիւնը ունի: Կենսունակութիւն որ ապա-
հովում է մեծ սրտի մը տրոփիւններէն: Երկ՝ ուր կը տիրէ փոխան-
ցիկ, ամէնէն աղուոր ու դիմացկուն անկեղծութիւնը: Երկ՝ ուր ե-
թէ կը բացակային կարգ մը գրագիտական կանոններու իրականա-
ցումը, անոր տեղը փոխարինուած է անհամեմատ աւելի թանկագին
տարրով մը՝ ցեղային ոգիի կրակովը:

Րաֆֆին պիտի դիմանայ ոչ միայն որովհետեւ հայրն է ան, հայ
գրականութեան մէջ, պատմական, քաղաքական, տնտեսական, ըն-
կերային տեղագրական աղօտ բացատրութիւններովը որակուած վէ-
պերու նախափորձերուն — անոնցմէ շատերը սաղմնային — ,

Ոչ միայն որովհետեւ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ
անկիւնադարձ մը կը կազմէ իր գործը,

Ոչ միայն որովհետեւ, արտակարգ տաղանդի մը ուժին տակ,
լեզուն ու արուեստը սեռին պահանջած կատարելութիւններուն կը
միտին, անշուար հոտառութեամբ մը — ժամանակաշրջանի յարա-
բերականութիւնը նկատի առնելով անշուշտ — ,

Ոչ միայն որովհետեւ իր ազդեցութիւնը — դնենք բուն բառը —
իր կախարդանքը անօրինակ եղած է նոյնքան արեւելահայ որքան ա-
րեւմտահայ ութսունական թուականներու սերունդներուն վրայ,

Այլ նաեւ, եւ մանաւանդ, անոր համար որ ժամանակաշրջանի
մը ցեղային ամբողջական տենչերուն մարմնացումն է ան:

Դերերը բաղմաղան են, կեանքին մէջ, ու բազմապիսի, առաւել
կամ նուազ չափով ներգործող ու փառաշող:

Ո՛չ մէկը այնքան մեծ է որքան այն՝ որուն առաքելութիւնն է՝
դառնալ աղբակ վերածնունդի: Մարդկային արժէ՛ք յաւիտենական:

Րաֆֆին գործը՝... Կախարդահնչիւն ու հանդարիւր Պարիկ որ
կը հակի թափառամոլոր ու կիսակենդան իր ցեղին վրայ, կը բռնէ
անոր ձեռքէն, կը բարձրացնէ զայն վեր, ու ցոյց կուտայ, հեռուն
նշուլող, անոր ճակատագրին փառապանծ դահակալութիւնը: Մարդ-
կային արժէք յաւիտենական: Հասարակ մահկանացուն որ իր փուճ
կեանքին մէկ օրը միայն դատորոշեց, ճակատագրական վայրկեա-
նին, իր մէկ բառով կամ ժէսթով, մարդկային ուղեկորոյս էակ
մը առտնին ճշմարտին ճամբուն վրայ դնելով՝ ան վերագնեց իր
կեանքին մնացեալ, բոլոր կորսուած օրերը: Իսկ այն ընտրեալ Զա-
ւակը որ դուրսերուն մէջ արատաւոր եւ երկարած ուժակորոյս իր
ցեղը ոտքի կը հանէ ու կը դնէ զայն աստուածութեան ճանապարհին
վրայ, զօրութեամբն ու թովչութեամբը իր երգերուն, ու եւ է մար-
դոց հօտը դարձնելով հերոսներու ցեղ, դարձնելով, կախարդօրէն,
աղբակ մշակութային, աղբիւր ստեղծագործող՝ անոր ճակատը կը
կրէ այն դափնին որուն մէն մի տերեւը մարդկային յաւիտենական
առաքելութիւններու ծառէն է փրցուած:

Ա՛, Րաֆֆի, ես կը սիրեմ քեզ:

Փառապանծ Գործ ուր մարդն ու ստեղծագործողը երբեք չնա-
խատեսին իրար:

Դուն՝ մարդէն, ցեղէն, երկէն՝ ներդաշնակ երգը յօրինեցիր:
Երգ՝ ուր թրթռացին, գոչեցին, թնդացին այն բոլոր հնչիւնները
մոգական որոնց կարօտ էր քու արիւնջուայ ցեղիդ՝ ճակատագիրը
երկնակարկառ:

Օ՛, Րաֆֆի՛, կախարդական երգ, անբաժան հարազատ, ես կը
սիրեմ քեզ՝ ինչպէս Արփանը պէմուրադ, ինչպէս միւս առիւծները
իմ ցեղիս՝ անշիւրիմ ու յաւերժական:

Փիլիքա - Քաւա, 24 Սեպտ. 1937

Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵԴԱՐՁ ԺՆՆԴԵԱՆ ԱՆՄԱ՛Յ ՀԱՅ ՎԻՊԱՍԱՆԻՆ ՐԱՖՖԻՈՅ

Կարի յոյժ մխիթարական երեւոյթ իմն է տեսանել թէ ազգ մեր գրասէր կարէ ըստ արժանւոյն զնահատել գարժանիս գրական անաղմուկ մշակաց, որք ի ներքոյ աննպաստ հանգամանաց սպաս հարեալ են ազգային գրականութեան ըստ չափու անհատական կարեաց իւրեանց, զնելով զանձինս իւրեանց, որպէս զո՛հ բոլորանուէր, ի վերայ սեղանոյ տոհմային դպրութեան:

Յայսպիսեաց կարգի է իրանահայ մեծ վիպասանն Րաֆֆի՝ որոյ հարիւրամեայ տարեգարձ ծննդեանն, գեղեցիկ իմն խորհրդեամբ, տօնի այսօր, փառաւոր կերպիւ, որպէս արժան է եւ իրաւ:

Որպէս յետին իրանահայ մի, գամ եւ ես, ի հեռաստանէ Հընդկաց արեւակէզ աշխարհէն, արկանել զլուծայ խորին հիացմանց իմոց ի կարգն բաղմաթիւ շնորհաւորութեանցն եւ խնդակցութեանցն որովք ազգ մեր ողջունէ զայդ տօն յիշատակելի եւ յաւէտ բաղձալի ի Սալմաստէ ց՛ծագս Հայոց աշխարհին եւ յափանց Սէն գետոյ ց՛եղերս նուիրականն Գանգիսի:

Ողբացեալ գրական ժիր եւ բաղմարդիւն մշակն ի միջի այլ վիպական բաղմաթէք երկասիրութեանցն իւրոց, ճոխացուցեալ է եւ զստամութիւն ազգիս իւրով Սամուէլ, Դաւիթ Բէկ եւ Խամսայի Մելիքիւնի պատմական երկասիրութեամբք, յորս փայլին լուրջ պատմաբանի խորին հմտութիւն:

Որպէս ուսուցիչ, հրապարակագիր, վիպագիր եւ պատմաբան, բարձր զնահատութեան եւ բաղում գովեստից արժանի է մեծ գրագէտն եւ հայրենասէրն իրանահայ որ սակայն, հայ գրագիտի անողորմ ճակատագրով, մեռաւ աղքատ եւ անդրամ, յամսեանն Ապրիլին 1888 ամի, անդ ի հայաշատն Թիֆլիս, եւ թաղեցաւ մեծաւ չքով եւ հանգիսի, զի ո՞չ ապաքէն լա՛ւ թաղել կարեն Հայք, եւ «մեռիր յետոյ եկ սիրեմ զքեզ» յատկանիչ է ունեւոր դասակարգի ազգի մերոյ: Տանջեցաւ, տուայտեցաւ եւ հալածեցաւ մեծ Իրանցին ի կեանս իւրում եւ յետ մահուան եթող զայրին եւ զղաւակունս իւր յանխնամ

վիճակի, զի երկու օր զկնի վախճանի նորին, որդիքն անհայրացեալ լրագիրս վաճառէին ի փողոցս Թիֆլիսի առ ի հայթաթեւ զապրուստն այրիացեալ մօրն իւրեանց որ մնացեալ էր անդրամ յայնպիսի իմն քաղաքի ուր գտանէին բաղմաթիւ հայ հարուստք եւ միլիոնատեարք, որոց հետքն անգամ չկան այսօր՝ յոլովմամբ ժամանակի: Խայտաջին ոսկերք հայրենասէր եւ ազգանուէր գրագէտին մեծի ընդ փառաւոր հանդիսին որ տօնի այսօր ի սքանչացողացն նորին: Հանգի՛ստ ոսկերացն որ զամս բաղումս վաստակեցան վասն ազգին եւ հայրենեաց, «զի ճշմարիտ ազգասէրին է», ըստ անմա՛հ քերթողին Թաղիադեանի, «օրինակաւ քաջի գործոց նախահարց, զազիս որդւոց զարթուցանել յազատութիւն հայրենեաց»:

Ընդ փծուն եւ փանաքի ուղերձիս, առաքեմ նուէր մի շնչին, վասն հրատարակման «Յիշատակարանին» հարիւրամեայ տարեգարձի ծննդեան ազնուատոհմիկ «Մելիք Զադէ»ին:

Բաղմարդիւն ազգային գրագիտացն միշտ ջերմ սքանչացող՝

ՄԵՍՐՈՎԻՅ Յ. ՍԷԹԵԱՆՅ

Նոր – Զուղայեցի

ի Կալկաթոյ – Հնդկաց, ի 16 Սեպտեմբերին, 1937.

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1888 թուականի Ապրիլ ամսին Թիֆլիս քաղաքում վախճանուեց Բաֆֆին: Նրա թաղումը իսկական ժողովրդական յարգանքի եւ ցոյցի բնոյթ էր կրում: Այդ ժամանակ ես Շրդ դասարանի աշակերտ էի Թիֆլիսի երկրորդ Գիմնազիայում, որ դառնում էր Նիկողայեւսկի փողոցում: Այդ թաղամասում ուսն աղգարնակութիւնը աւելի բաղձմարդ էր: Սակայն մեր դասարանում 14 հոգուց 7ը Հայեր էինք, 4 Ռուս, 2 Հրեայ եւ 1 Վրացի (Գլադալա, հետագայում յայտնի ազգայնական եւ «Պրոմէթէ»ի խմբագիր):

Արդէն 1884 – 85 թուականներէն ուժեղ հակահայ քաղաքականութիւն էր իշխում Կովկասում եւ կառավարութեան կողմից հայ ծխական դպրոցները փակուած էին, իսկ պետական դպրոցներում Հայոց լեզուի եւ կրօնի դասերը արգելուած:

Հայ աշակերտներս քիչ էինք կարգում հայերէն: Բաֆֆի մասին շատ տեղեկութիւն չունէինք: Դպրոցում ստիպուած էինք ուսուցիչներին խօսիլ, իսկ տանը աւելի վրացերէն էինք խօսում քան հայերէն: Նոյնիսկ յայտնի Գողթեանի ընտանիքում վրացերէնը աւելի էր լըսւում: Նրա մօրաքրոջ տղան իմ դասարանում էր, նրա ընտանիքը այնքան մտերիմ էր Վրաց ընտանիքների հետ, որ իր քոյրը ամուսնացաւ վրաց սպայի հետ, որ հետագայում եղաւ յայտնի գործիչ: Մեր դասարանում միայն երկուսը, որոնք Թիֆլիս նոր էին եկած, չգիտէին վրացերէն (յայտնի Լեւոն Սարգսեանի եղբայրը՝ Գարեգին եւ մէկ Ղարաբաղցի՝ Բժ. Գէորգ Բէգեանը): Վրաց լեզուի տարածելուն շատ նպաստում էր այն սովորութիւնը, որ հայ ընտանիքներում սպասուհիներն ու խոհարարները քիչ բացառութեամբ Վրացիներ էին: Թէեւ մեր տանը հայերէնը եւ վրացերէնը անխոր գործ էր անում (իմ ստնտուն Վրացի էր), սակայն կարծես գերիշխողը վրացերէնն էր: Ուրիշ կերպ չէ կարելի բացատրել այն երեւոյթը, որ երբ ես 1889ին փոխադրուեցի Մոսկուա շարունակելու ուսումս համալսարանի բժշկական մասի մէջ, մօրս գրած առաջին նամակները վրացերէն էին (չնայած որ նա գիտէր հայերէն, վրացերէն եւ ռուսերէն): Մէկ ամիս անցած ես սկսեցի հայ գրականութեան մասնաւոր դասեր առնել իմ ընկերոջ Սարգսեանի հետ՝ իր հօրեղբորորդուց, որ լազարեան

ձեմարանի ուսուցիչ էր եւ մէկ տարուայ շրջանում ծանօթացրեց մեզ ամփոփ կերպով հայ գրականութեան եւ մասամբ պատմութեան: Նա «Մշակական» էր եւ հակառակորդ ու մրցակից փաստաբան Ստեփան Մամիկոնեանի, որ այն ատեն «Նոր Դարական» ուղղութեան ներկայացուցիչ էր Մոսկուայում (հետագայում յայտնի գործիչ Հայաստանում): Վրացախօս հայ աշակերտներս աւելի մտերիմ էինք միմեանց հետ եւ կապուած էինք զգում իրրեւ հայ, մանաւանդ, երբ ուսն ուսուցիչներից ոմանք թոյլ էին տալիս ուսներէն դաս չգիտնալու դէպքում, մեզ հեղինել «ա՛յ, դու Կարապետ» խօսքերով:

Բաֆֆի թաղման օրը լի օր էր եւ մենք դասեր ունէինք: Երկրորդ դասից յետոյ, մենք որոշեցինք անպատճառ երթալ թաղման. ներկայացանք տեսչին եւ յայտնեցինք, որ բացակայ պիտի լինենք դասերից մեր յայտնի վիպասան Բաֆֆի յուղարկաւորութեան պատճառով: Մեր ուսն ընկերների համար այդ բանը անակնկալ էր եւ կարծիք էին յայտնում, թէ մեզ չի յաջողուի դասերից հեռանալ: Սակայն, տեսուչը հասկանալով՝ թէ մենք որոշած ենք ի՛նչ գնով էլ լինի երթալ, չընդդիմացաւ, անխորթութիւնների տեղիք չտալու համար:

Մենք մի քիչ ուշացել էինք եւ թաղումի թափօրը հանդիպեցինք «Մշակ»ի խմբագրութիւնից բաւական հեռու, Ձուղուրեթի փողոցում: Բաղմահազար ժողովուրդը, հայ մտաւորականութիւնը եւ աշակերտութիւնը ուղեկցում էին դադաղին, որի վրայ դրուած էին բաղմաթիւ ծաղկեպսակներ եւ ծաղկեփունջեր: Շատ տեղերում Ձուղուրեթ փողոցի եւ միւս փողոցների լայնքին, որոնք տանում էին դէպի Հաւլարարի ՈՅՆԻՄԱՆԻ գերեզմանատունը (ներկայումս քանդուած եւ վերածուած զբօսավայրի կոմունիստների կողմից), վարդերից եւ ծաղիկներից շինուած էին գեղեցիկ կամարներ: Մեզ բացատրեցին, որ այդպէս զարդարել էին Թիֆլիսի մշակները եւ բանուորները: Եղան, ի հարկէ, եւ դամբանական ճառեր:

Այդ օրը մենք՝ հայ աշակերտներս հպարտ էինք զգում մեր այդ փոքրիկ ելոյթի համար, որ կարողացանք Գիմնազիայի հայատեաց վարչութեան պարտադրել հաշուի առնել տալ մեր ազգային զգացմունքները:

ԲԺ. Յ. ՏԵՐ – ԴԱԻԹԵԱՆ

ՐԱՖՖԻԻ ԵՐԿԵՐԸ

(ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ)

Հայ դրականութեան մէջ չկայ ո եւ է հեղինակ, որուն երկերը այնքան կարգապահ եւ նորանոր տպագրութիւններու արժանացած ըլլան, որքան Րաֆֆիի վէպերը:

Հին եւ նոր մեր բոլոր դրողներուն մէջ այս տեսակէտէն Րաֆֆին կոտորած է մրցանիշը: Իր վէպերը, գրեթէ բոլորն ալ ազգային կեանքէ առնուած, կարգացում են առհասարակ բոլոր Հայերէն, սահմանին այս թէ այն կողմը:

70ական թուականներէն սկսեալ, Րաֆֆին գրած է Թիֆլիսի «Մշակ»-ին մէջ: Իր վէպերէն մէկ քանին նախապէս հրատարակուած են հոն՝ իբրեւ գիրք տըպուելէ առաջ:

Առաջին գիրքը որ տպագրուած է, կը կրէ ՓՈՒՆՁ անունը եւ կը բաղկանայ երկու հատորներէ, լոյս տեսած Թիֆլիսի մէջ 1874ին, իւրաքանչիւրը 1500-ական օրինակ:

Իր կենդանութեան, իբրեւ գիրք հրատարակուած են 16 հատորներ, 1874էն մինչեւ 1888: Ասոնց մէջ են իր գլխաւոր գործերը.— «ՆԵՆԹԸ», «ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ», «ՆԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ», «ԿԱՅՄԵՐ», Ա. եւ Բ., «ՆԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ», «ՋԱԼԱԼԷԴԻՆ» եւ «ՍԱՄՈՒԷԼ»:

Այս 16 հատորները, որոնց ցանկը կուտանք ստորեւ, հրատարակուած են Րաֆֆիի սեփական միջոցներով, բաց ի «ԿԱՄԵՐ»էն, որուն մեկենաս եղած է ղեկավար Մելիք — Հայկազեան, եւ «ՆԵՆԹԸ»էն զոր հրատարակած է Արեւ Արեւսեան:

Իւրաքանչիւր հատորէ տպուած է 1200 օրինակ, բաց ի «ՓՈՒՆՁ»երէն (1500), «ՋԱԼԱԼԷԴԻՆ»էն (2000) եւ «ՍԱՄՈՒԷԼ»էն (1800 օրինակ):

Րաֆֆիի մահէն վերջ, 1889 — 1895, այլի Աննա Րաֆֆի իր սեփական միջոցներով Թիֆլիսի մէջ տպած է 15 հատոր, իւրաքանչիւրէն 2400ական օրինակ, իսկ Մոսկուայի մէջ՝ «ՆԵՆԹԸ ԵՒ ՋԱԼԱԼԷԴԻՆ»ը (3000 օրինակ), ընդամենը 16 հատոր:

Իսկ 1898էն սկսեալ Տիկին Աննա Րաֆֆի Վիեննայի Միթլարեանց տպարանին մէջ հրատարակել տուած է Րաֆֆիի սպառած գլխաւոր գործերը եւ քանի մը անտիպներ («ՍԱԼԻԲ», Ա. հատոր, 1911ին եւ «ԳԱՂՏՆԻՔՆ ԶԱՐԱԲԱՂԻ»՝ 1906ին՝ «ՆԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» հատորին հետ): Ասոնց իւրաքանչիւրէն տըպուած է 3000-ական օրինակ:

Մինչեւ այսօր ալ Վիեննայի Միթլարեան հայերն են գլխաւոր հրատարակիչը Րաֆֆիի բոլոր գործերուն: Իրենց մօտ կը մնան Րաֆֆիի ձեռագիրներն ու անտիպ եւ արտատպուած գործերը, որոնց ցանկը եւս կուտանք առանձին: Ասոնց մէջ յիշենք «ՍԱԼԻԲ»ն, որուն Բ. եւ Գ. հատորները ցարդ կը մնան ձեռագիր վիճակին մէջ, ինչպէս նաեւ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅԿԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԼԵՆԻՆ Զ.», որ նոյնպէս անտիպ է:

Մինչեւ 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, Րաֆֆիի գործերը կարելի էր հրատարակել Թուրքիոյ մէջ, համիտեան բռնակալութեան պատճառաւ: Շատ դժուար էր եւ վտանգաւոր՝ ձեռք անցընել Րաֆֆիի Կովկաս տպուած գործերը, որոնք օսմանեան գրաքննիչներուն մղձաւանջն էին դարձած:

Սահմանադրութեան վաղորդայինն, երբ խարուսիկ աղատութեան, հաւատարութեան ու եղբայրութեան օրերը հասան, Պոլսոյ մէջ հայկական մամուլը սկըսաւ իրարու ետեւէ հրատարակել Րաֆֆիի, Ահարոնեանի եւ այլ աղատաշունչ հեղինակներու գործերը, որոնք կարճ ժամանակի մէջ ողողեցին հրապարակը, Պոլսէն մինչեւ Կիլիկիա, Կարինէն ու Վասպուրականէն մինչեւ Թուրքիոյ ամենայն տեղի: Քաղաքը ուր ափ մը հայութիւն կ'ապրէր:

Անցան խանդավառութեան այդ կարճատեւ տարիները, որոնք հայկական նոր վերածնունդի մը հիմերը կերտած էին: Ազգային, հայրենասիրական շունչով սնանող ու մեծցող նոր երիտասարդութիւն մը կը կազմուէր արդէն, փայլուն ապագայի մը մեծ խոստումներով: Մեծ Պատերազմը՝ իր Մեծ Եղեռնով եւ յետպատերազմեան շրջանը՝ իր ուխտադրժումներով թափառական եւ անգլուխ հօտի մը վերածեցին դարձեալ Հայութիւնը:

Հակառակ այսօրուան տխուր վիճակին, յուսահատական չէ մեր կացութիւնը, քանի որ ի սփիւռս աշխարհի երիտասարդութիւն մը հասակ կը նետէ օտար աստղերու տակ՝ սողորուած հայրենասիրական ոգիով: Այս սփոփարար երեւոյթին գլխաւոր փաստերէն մէկն ալ այն է, որ դարձեալ ամէն կողմ ի պատուի է Րաֆֆին, իր հայրենաշունչ վէպերով: Հայ հրատարակիչները կարծես մըրցումի ելած են իրարու հետ՝ Րաֆֆիի ծանօթ երկերը վերստին տպելու համար: Նոյն մրցումը՝ հայերէն օրաթերթերու մօտ, որոնք իրարու ետեւէ իբրեւ թերթօն կը հրատարակեն Րաֆֆիի գործերը: Ու ասիկա տարիներէ ի վեր և ոչ թէ հարիւրամեակին առթիւ:

Ուրեմն, հակառակ իր աւելի քան կէս դարու հնութեան, Րաֆֆին ինչպէս երէկ, այսօր ալ հայ ընթերցողին ու դրասէրին նախասիրած հեղինակն է: Անոր քարոզած դադափարները տակաւին յամին Շնորհաց 1937ին կ'ողբուէր նորահաս հայ երիտասարդութիւնը: Քանի՜ տեւեն անստուգութեան տարիները, քանի՜ հայ տարազները անհայրենիք թափառի օտար աշխարհներ, այնքան հայ երիտասարդութիւնը պիտի փարի Րաֆֆիին ու սիրէ դայն: Հետեւաբար Րաֆֆին նաեւ կըրնայ դառնալ վաղուան փնտռուած հեղինակը:

Ստորեւ կուտանք Րաֆֆիի իբրեւ գիրք լոյս տեսած երկերուն ցանկը, ժամանակագրական կարգով:—

ՐԱՖՖԻԻ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՏՊՈՒԱԾ ԳՐԻՔԵՐ (1200ական օրինակ) .

1.— 1874, «ՓՈՒՆՁ», Ա. հատոր, Թիֆլիս, (1500 օրինակ): — 2.— 1874, «ՓՈՒՆՁ», Բ. հատոր, Թիֆլիս (1500 օրինակ): — 3.— 1880, «ՆԵՆԹԸ», Շուշի: — 4.— 1881, «ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ», Ա. հատոր, Թիֆլիս: — 5.— 1882, «ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ», Բ. հատոր, Թիֆլիս: — 6.— 1882, «ՆԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ», Թիֆլիս: — 7.— 1882, «ՈՍԿԻ ԱԲԱՂԱՂ», Թիֆլիս: — 8.— 1882, «ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԿԷՏԸ», Թիֆլիս: — 9.— 1883, «ԿԱՅՄԵՐ», Ա. հատոր, Թիֆլիս: — 10.— 1883, «ՆԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ», Ա. եւ Բ. մաս, Թիֆլիս: — 11.— 1883, «ՆԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ», Գ. և Դ. մաս, Թիֆլիս: — 12.— 1884, «ՋԱԼԱԼԷԴԻՆ», Մոսկուա (2000 օրինակ): — 13.— 1884, «ԿԱՅԵՆԻ ԿՏԱԿԸ», Թիֆլիս: — 14.— 1884,

«ՊՍԱԿ», (Ժողովածոյ Րաֆֆիի գրուածքներէն), Թիֆլիս: — 15.- 1887, «ԿԱՅ-
ՄԵՐ», Բ. հատոր, Թիֆլիս: — 16.- 1888, «ՍԱՄՈՒԷԼ», Ա., Բ. և Գ. հատոր,
Թիֆլիս (1800 օրինակ):

ԲԱՖԳԻԻ ՄԱՀԷՆ ՎԵՐՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՄ ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ԲԱՖԳԻԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒ-
ԹԵԱՄԲ ԵՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ (2400 անակ օրինակ). —

17.- 1889, «ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ» (առաջին անգամ
առանձին գրքով, արտատպուած «Մշակ»էն), Թիֆլիս: — 18.- 1890, «ՄԻՆՆ
ԱՅՍՊԷՍ, ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ» (առաջին անգամ առանձին գրքով, ձեռագրէն պատ-
կերազարդ), Թիֆլիս: — 19.- 1890, «ԽԵՆԹԸ ԵՒ ԶԱԼԱԼԷԴԴԻՆ», Մոսկուա, Բ.
տպագրութիւն (3000 օրինակ): — 20.- 1891, «ԴԱԻԹ - ԲԵԿ», Ա., Բ. և Գ. հա-
տոր վերջաբանով, Թիֆլիս, Բ. տպագրութիւն: — 21.- 1891, «ԿԱՅՄԵՐԻ ՎԵՐ-
ՋԸ» (ձեռագրէն, առաջին անգամ), Թիֆլիս: — 22.- 1892, «ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏ-
ԿԵՐՆԵՐ», Ա. հատոր (ձեռագիր և արտատպուած վէպիկներ, առաջին անգամ
առանձին գրքով), Թիֆլիս: — 23.- 1893, «ԿԱՅՄԵՐ», Ա. հատոր, Բ. տպագրու-
թիւն, Թիֆլիս, տպ. Մովս. Վարդանեան, էջ 546: — 24.- 1893, «ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» (ձեռագիր և արտատպուած վէպիկներ, առաջին անգամ առանձին
գրքով), Թիֆլիս: — 25.- 1893, ԱՐԾԻԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ» (ձեռագիր և արտա-
տպուած, առաջին անգամ առանձին գրքով), Թիֆլիս: — 26.- 1893, «ՊԱՐՈՐ
ՀԱՅԿԱՋՆ», Թիֆլիս: — 27.- 1893, «ՈՐՎ ԷՐ ՄԵՂԱՒՈՐ», Թիֆլիս: — 28.-
1893, «ՅՐԻԴՈՒՆ», Թիֆլիս: — 29.- 1894, «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ»,
Բ. տպագրութիւն, Թիֆլիս: — 30.- 1894, «ԶԱՀՐՈՒՄԱՐ», (ձեռագրէն, առա-
ջին անգամ առանձին գրքով), Թիֆլիս: — 31.- 1895, «ԽԱՋԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱ-
ՐԱՆԸ», Բ. տպագրութիւն, Թիֆլիս: — 32.- 1895, «ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ» (արտատպու-
ած առաջին անգամ առանձին գրքով), Թիֆլիս:

ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ԲԱՖԳԻԻ ԿՈՂՄԷ ՎԻՆՆԱ ՏՊՈՒԱՄ ԳՐԲԵՐԸ (Մխիթարեան
Հարց տպարանին մէջ, ընտիր քուղիի վրայ, խոշոր տառերով և միատեսակ
դիրքով, որոնց կցուած են հարկ եղած ծանօթութիւններ և բացատրութիւններ
և կը կազմեն Րաֆֆիի լիակատար երկերու լաւագոյն շարքը, տպուած 3000-
ական օրինակ). —

33.- 1898, «ՍԱՄՈՒԷԼ», Ա., Բ. և Գ. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Վիեննա, էջ
764: — 34.- 1903, «ԴԱԻԹ - ԲԵԿ», Ա., Բ., Գ. հատոր և վերջ, Գ. տպագրու-
թիւն, էջ 5 + 792: — 35.- 1903, «ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ», Բ. տպագրութիւն, Վիեննա:
— 36.- 1904, «ԿԱՅՄԵՐ», Ա. հատոր, Գ. տպագրութիւն, Վիեննա, էջ 463: —
37.- 1904, «ԿԱՅՄԵՐ», Բ. հատոր և վերջ, լիակատար Բ. տպագրութիւն, Վիեն-
նա, 705 էջ: — 38.- 1905, «ԽԱՋԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ», մասն Ա., Բ., Գ. և
Գ. տպագրութիւն, Վիեննա, էջ 5 + 514: — 39.- 1905, «ԽԵՆԹԸ ԵՒ ԶԱԼԱ-
ԼԷԴԴԻՆ», Գ. տպագրութիւն, Վիեննա, էջ 530: — 40.- 1905, «ԶԱԼԱԼԷԴԴԻՆ»,
Գ. տպագրութիւն, Վիեննա: — 41.- 1906, «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ»,
«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ», «ԳԱՂՏՆԻՔՆ ԶԱՐԱԲԱՂԻ» («Խաժա. ՄԵԼ.» Գ. տպագ-
րութիւն, «Ղար. Աստղ.» Բ. տպագրութիւն, «Գաղտնիքն Ղարաբաղի» արտատպու-
ած «Արձագանք»էն, առաջին անգամ առանձին գրքով): Բոլորը մէկ հատորի
մէջ ամփոփուած, Վիեննա, էջ 4 + 709: — 42.- 1911, «ՍԱԼԲԻ», Ա. հատոր
(ձեռագրէն, առաջին անգամ առանձին գրքով), Վիեննա, էջ 542: — 43.- 1912,
«ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» (նոր շարագրութեամբ, ձեռագրէն և արտատպու-
ած), Վիեննա, էջ ԺԵ + 587: — 44.- 1913, «ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ» (նոր շարագրու-
ած), Բ. տպագրութիւն, Վիեննա, էջ Ը + 163:

Ինչպէս ըսինք, Օսմ. Մահմանդուլթեան շրջանին, Պոլսոյ մէջ լոյս տեսան
Րաֆֆիի գլխաւոր վէպերը, զանազան հրատարակչներու կողմէ, որոնք «Լեւալ
դոյը»ի պէս յարձակած էին անոնց վրայ, դիւրին չհանրապետական
մով: Ոմանք նոյնիսկ չափաւորեալ աշխատանքով արած էին, որ չէին խղճա-
հարած փոխելու հեղինակին լեզուն, զայն թրքաշայերէնի վերածելով:

Այդ շրջանին հրատարակուած գրքերու լրիւ ցուցակը դժուար է կազմել,
մեր ձեռքը գտնուած նիւթերով:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՎԵՐՋ ՏՊՈՒԱՄ ԳՐԲԵՐ. —

Րաֆֆիի գործերը պատերազմէն ետք, մանաւանդ վերջին տասնամեակին ի
պատուի եղան Հայաստանի և արտասահմանի մէջ:

Հայաստանի մէջ տպուեցաւ Րաֆֆիի՝

«ՎՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ», 1927ին (Պետական հրատարակչութիւն, Յերեւան),
Սիմոն Յակոբեանի յառաջարանով, 206 էջ, ութածալ:

Բուռն «ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ» ընտել է 176 էջ: Հատորին կցուած են «ՄԻ ՕՐԱՎԱՐ
ՀՈՂ» (էջ 177 - 183) և «ԽԱՋ - ՓՈՒՇ» (էջ 184 - 206):

Գաղափար մը տալու համար թէ Խ. Հայաստանի մէջ ի՞նչ կը մտածեն Րաֆ-
ֆիի մասին, աւելորդ չենք նկատեր փոքրիկ մէջբերում մը ընել Ս. Յակոբեանի
յառաջարանէն. —

«... Րաֆֆին մեր գրականութեան պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ է գը-
րաւում ո՛չ միայն որպէս վիպագիր - արուեստագէտ, այլ և որպէս առաջդիմա-
կան - հասարակական արժէք, որ մեր կեանքի յետամնաց շրջանում դուրս եկաւ
բողոքելու աւատականութեան, մեծ հողատիրական ռէժիմի, բռնութեան և
մեղմունքի դէմ:

«Այս հատորի ամենաարժեքաւոր գրութեան «Ոսկի Աքաղաղ»ն է անշուշտ,
որ ո՛չ միայն Րաֆֆիի գործերի, այլ և մեր գրականութեան պատմութեան մէջ
շատ կարեւոր տեղ է գրաւում և որով մի դարաշրջան է սահմանազմում:

«ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԻ երեսուրդ մեր գրականութեան մէջ կարեւոր քուակն է
ներկայացնում մալի և առաջ այն իմաստով, որ մա հանդէս է գալիս որպէս ար-
ժեքաւոր գրական ստեղծագործութիւն մի այնպիսի շրջանում, երբ մենք դեռ եւս
չունէինք եւրոպական իմաստով զարգացած վիպագրութիւն, երբ այդ վիպագրու-
թիւնը մեր մեր կազմուում:

«Րաֆֆին խոշոր տաղանդի տէր հեղինակ էր, բայց նրա տաղանդը մեր հա-
սարակական միջավայրի յետամնացութեան պատմառով ծրագրային ազգասիրա-
կան վէպի և ռոմանտիկի կախարդական շրջանի մէջ փակուած մնաց:

«Մինչեւ այժմ հայ գրականութեան այդ խոշոր հեղինակը չէ գտել իր ման-
րաման վերլուծողին, որ մեր ժամանակի ոգով և պատմական միջավայրի իրա-
կան ըմբռնումով ներկայացնէր նրան իր ընդունելի և անընդունելի կողմերով»:

Պատերազմէն վերջ Պոլսոյ մէջ հրատարակուեցաւ «ԽԱՋԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱ-
ՐԱՆԸ», 1922ին, հրատ. Զ. Թորոսեանի, էջ 432:

Աթէնքի «Նոր Օր»ը 1931ին ձեռնարկեց Րաֆֆիի գործերու վերահրատարա-
կութեան, անմահ հեղինակին ազգային վէպերը ընթերցողներու աւելի լայն շրջ-
անակի մը մատչելի դարձնելու նպատակով, քանի որ Վիեննայի Մխիթարեան
Հայրերուն հրատարակածները մաքուր և բազմաձայն ըլլալով, աւելի սուղ կ'ար-
ժէին: «Նոր Օր»-ի կողմէ ցարդ հրատարակուած են՝

1.- ԽԵՆԹԸ և ԶԱԼԱԼԷԴԴԻՆ (մէկ հատորի մէջ), Աթէնք, 1931, էջ 364 + 75:

— 2- — ԴԱԻԻԹ ԲԷԿ, պատմ. վէպ (1722 - 1728), Աթէնք, 1935, 691 էջ: — 3- — ՍԱՄՈՒԷԼ, պատմ. վէպ (364 - 400), Դ. տպագրութիւն, Աթէնք, 1936, 696 էջ: Պէյրութի «Ազգակ»ը, նախ իբրեւ թերթ, յետոյ ալ իբրեւ զերթ հրատարակեց Ռաֆֆիի հետեւեալ գործերը:—

1- — ԿԱՅՄԵՐ, Ա. և Բ. մաս (մէկ հատորի մէջ), Պէյրութ, մատենաշար «Ազգակ» թիւ 11, 1934, էջ 712: — 2- — ԴԱԻԻԹ ԲԷԿ, Ա., Բ. և Գ. գիրք (վերջաւորանով), Պէյրութ, 1935, 809 էջ (Մատենաշար Ազգակ, թիւ 14):

Ամերիկայի Հայրեմիքը ներկայ տարուան ընթացքին իբրեւ գիրք լոյս ընծայեց՝ «ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ»ը, Պոսթըն, 1937:

Իսկ Եգիպտոսի «Արծիւ» զրատունը նոյնպէս հրատարակեց իբրեւ «Ազգային Մատենաշար»ի թիւ 3 հատորը՝ «ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ»ը, Ե. տպագրութիւն, Գահրէ, 1936, էջ 480:

Փարիզի Յառաջը իբրեւ թերթի հրատարակեց «ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ»ը, ներկայիս ալ կը հրատարակէ «Խենթ»ը: Նոր Երկիր հրատարակեց «Խենթ»ը, «ՍԱՄՈՒԷԼ»ը, «ԿԱՅՄԵՐ»ը և «ԴԱԻԻԹ ԲԷԿ»ը: Ուրիշ արտասահմանեան թերթեր ևս իբրեւ թերթիս կը հրատարակեն Ռաֆֆիի վէպերը, որոնք դեռ այսօր ալ մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին:

Իսկ Վիեննայի մէջ վերահրատարակուեցան՝ «ՍԱՄՈՒԷԼ», Ա., Բ. և Գ., Գ. տպագրութիւն, Վիեննա, 1926, էջ 768: «ՉԱՀՐՈՒՄԱՐ», վէպ Թիֆլիսի Հայերի կեանքից, Բ. տպագր., 1930, էջ 304: «ՄԻՆԸ ԱՅՍՊԷՍ, ՄԻՒՍԸ ԱՅՆՊԷՍ», Թիֆլիսի Հայերի կեանքից, Բ. տպագր., 1930, էջ 112:

ՐԱՖԳԻՆ՝ ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

Րաֆֆիի համբաւը հայկական սեղմ շրջանակէն դուրս ելած է շատանց: Իր գործերը թարգմանուած են դանազան օտար լեզուներու: Գլխաւորները կուտանք ստորեւ:—

Ա. — ՌՈՒՍԵՐԷՆ. — «ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ»ը, 45 տարի առաջ 1892ին, իբրեւ առանձին գիրք ռուսերէնով լոյս տեսաւ Թիֆլիսի մէջ, թարգմանութեամբ Ն. Կարամուրզայի: Նոյն թարգմանիչը յետոյ լոյս ընծայեց «Խենթ»ը, նոյնպէս Թիֆլիսի մէջ: Ռուսերէն խմբը Բ. տպագրութեան արժանացաւ 1901ին:

«ՉԱՀՐՈՒՄԱՐ»ի ռուսերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ 1912ին Մոսկուայի մէջ, իբրեւ «Տիեզերեկան Մատենադարան»ի շարքին թիւ 706 հատորը, Երեւան վեանլովսկիի յոռաջարանով: Թարգմանիչն էր Ն. Բահաթրեան:

Բ. — ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ. — Առաջին անգամ 1887ին Լայպցիկի մէջ է որ գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակուեցաւ Ռաֆֆիին՝ իբրեւ «Հայկական Մատենադարան»ի (Armenische Bibliothek) Գ. հատորը: Այս Մատենաշարի հրատարակիչն էր Արզար Յովհաննիսեան, Թիֆլիսի «Փոքր» հանդէսի և «Արձագանք» թերթի խմբագիր — տնօրէնը: Գերմաներէն թարգմանութեան վերնագիրն է BILDER AUS PERSIEN UND TURKISCH ARMENIEN (Պատկերներ Պարսկաստանից և Թրքահայաստանից), Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich, 198 էջ: Իբրեւ թարգմանիչ ցոյց կը տրուի Leo Rubenli (ըստ Դր. Ա. Արեղեանի՝ նոյնինքն Արզար Յովհաննիսեանի կեղծանունն է «Լէօ Ռուբէլի»):

Այս գործը կը բաղկանայ չորս կտորներէ. — 1- — ԽԱՉ — ՓՈԻՇ (էջ 3 - 30): — 2- — ԲԻԲԻ ՇԱՐԱՐԱՆԻ (էջ 33 - 49) (այս կտորին թարգմանիչն է Դր. Անդրէաս Արծրունի՝ Գր. Արծրունիի եղբայրը): — 3- — ՀԱՐԷՄ (էջ 53 - 116): — 4- — ՉԱՀՐՈՒՄԱՐ (էջ 119 - 197):

1912ին Վիեննայի մէջ գերմաներէն լեզուով և Պասքալ Օհանեանցի թարգմանութեամբ հրատարակուեցաւ Ռաֆֆիի «ՍՈՎԸ», «ԲԻԲԻ ՇԱՐԱՐԱՆԻ»ն և «ԽԱՉ — ՓՈԻՇ»ը: Գերմաներէն երրորդ հրատարակութիւնն է՝ «Վարդան» (Խենթը), խմբագրութեամբ Հէրման Ֆոն Շթատէնի:

Գ. — ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ. — Արշակ Չօպանեան 1896ի և 1897ի «Revue des Revues» թիւերուն մէջ հրատարակած է «ՉԱՀՐՈՒՄԱՐ»ի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:

Արզար Յովհաննիսեան 1902ին փարիզի մէջ իբրեւ գիրք հրատարակած է «ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ»ը՝ իր թարգմանութեամբ: 1924ին Օր. Ալթիարի (Փրանսուէի) և Հայկ — Արամ Բիպարեանի թարգմանութեամբ փարիզի մէջ լոյս տեսաւ Ռաֆֆիի հրաշակերտը՝ «ՍԱՄՈՒԷԼ» (Samouël) 2 հատոր, 486 էջ: Հրատարակիչ՝ Editions de la Vraie France.

Դ. — ԱՆԳԼԻՍԵՐԷՆ. — «ՉԱՀՐՈՒՄԱՐ»ը անգլիերէնի թարգմանուած է Նիւ Եորքի «Armenia» հանդէսին մէջ, 1910ին: «ԿԱՅՄԵՐ»ը և «Խենթ»ը Հնդկաստանի «Ara» ամսագրին մէջ: «ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ»ը՝ Լոնտոնի մէջ թարգմանուած է՝ իբրեւ առանձին գիրք հրատարակուելու համար:

Ե. — ՎՐԱՅՆԵՐԷՆ. — «ՎԷՊԻԿՆԵՐ», թարգմանութեամբ Մ. Չմշկեանի: «ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» թրգ. Մ. Չմշկեանի: «ՎԷՊԻԿՆԵՐ» եւ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» թրգ. Դ. Տէր — Դաւթեանի: «ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» թրգ. Դ. Տէր — Դաւթեանի: «Խենթ»ը 1903, Թիֆլիս:

Զ. — ԼԵՆԻՆԵՐԷՆ. — «ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ»:

Ասոնցմէ դուրս օտար լեզուներով կատարուած ուրիշ թարգմանութիւններ ծանօթ չեն մեզի:

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐ. — Հակոաթի Ռաֆֆիի գործերուն դտած աննախընթաց յաջողութեան, տակաւին լոյս աշխարհ չեն տեսած անոր կարգ մը ձեռագիրներ: Իր բոլոր, որոնք պահուած են Վիեննայի Միխայիլեան Միաբանութեան մօտ: Իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ անհրաժեշտ է ճիշդ մը ընել, զանոնք վերջապէս հրատարակելու համար: Այդ ձեռագիրներն ու անտիպ գործերն են հետեւեալները:—

1- — «ՍԱԼԻԻ», Բ. հատոր (ձեռագիր):

2- — «ՍԱԼԻԻ», Գ. հատոր (ձեռագիր):

3- — «ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԱԿԱՐԿՆԵՐ» (անտիպ և արտատպուած):

4- — «ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆ ՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ և արտատպուած):

5- — «ՔՆՆԱԿԱՆ ՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ և արտատպուած):

6- — «ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ և արտատպուած):

7- — «ՆԱՄԱԿՆԵՐ» (անտիպ):

8- — «ԲԱՆԱՍՏԵՂՇՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ և տպուած):

9- — «ՉԱՅՐԱՆ ԶԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ», Հայկից մինչև Լենոն Զ. (անտիպ):

Յորեկանը յարգանքի չոր արտայայտութեան մը սահմանները պէտք է անցնի, վերածուելու համար իր իսկական յայտարարին: Այն է՝ հիմադրամ մը դոնի, հրատարակելու համար անմահ հեղինակին անտիպ գործերը: Այն առեւ յայտնի՝ հրատարակելու համար անմահ հեղինակին համակրանքի այս ցոյցը: Դիպի իր նպատակին ծառայած կ'ըլլայ համազգային համակրանքի այս ցոյցը:

ՀՐԱՆՏ — ՍԱՄՈՒԷԼ

Նիւթերու Ցանկը

	էջ
Ներածութիւն	3
ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, Բաֆֆի (Կենս. տեղ.)	7
ԲԱՖՖԻ, «Մշակ»-ի խմբ. ժողովները	25
ԲԱՖՖԻ, Երկու նամակներ Երիտասարդ Բաֆֆիէն	27
ՔԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ, Բանաստեղծ մարգարէն	32
Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ, Հրաշք - Մարդը	33
ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ, Բաֆֆի	36
ԱՐ. ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ, Բաֆֆիի հեռապատկերը	48
Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, ԲԱՖՖԻ	50
ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԱՆ, Բաֆֆի (ֆերքուսած)	57
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, Սամուէլ	58
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, Բաֆֆին եւ Գր. Արծրունին	62
Յ. ՕՇԱԿԱՆ, Մարդոց քովն ի վեր	75
Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ, Բաֆֆիի ազդեցութիւնը հետագայ Սերունդների վրայ	88
Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ, Քամառ Քաթիպայի կարծիքը Բաֆֆիի մասին	94
Գ. Ե. Տ., Մեր անմահներու ամենադիցէն	101
ԶԱՊԷԼ Կ. ՊՕՅԱՀԵԱՆ, Բաֆֆիի ընտանիքը	106
Ա. ՍԱՐՈՒԵԱՆ, Բաֆֆի եւ Գ. Արծրունի	111
Ա. ԵՐԱՄԵԱՆ, Ո՞վ է «Խեղճ» վէպում վրձնուած քժիշկի իսկական տիպը	117
Ն. ԱԴՈՆՅ, «Դաւիթ Բէկ» վէպի պատմական հիմը եւ գաղափարախօսական արժէքը	122
Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ, Մարդը եւ վիպագիրը	149
ՄԵՍՐՈՎԲ Յ. ՍԷԹԵԱՆՅ, Հարիւրամեայ տարեդարձ	156
ԱՐՇԱԿ ԽԱՆ ԳՕՐՕՅԵԱՆՅ, Յուշեր Բաֆֆիի մասին	158
ԲԺ. Յ. ԴԱԻԹԵԱՆ, Յիշողութիւններ	160
ՀՐ. ՍԱՄՈՒԷԼ, Մատենագիտութիւն	162
ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՅԱՆԿԸ	168

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0388629

71. 481